

OVERDRUK

Leids Jaarboekje 2016

BRASE
MEER

Roelvaert
Veen

Leids Jaarboekje

2016

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2016

HONDERDENACHTSTE DEEL

Colofon

Basisontwerp: Coördesign, Leiden

Zetwerk/layout: Grafisch Bureau Christine van der Ven, Voorschoten
i.s.m. Ria de Graaff-van Wingen en Bert van der Veer

Druk: Nautilus, Leiden

Bindwerk: Mosmans, Pijnacker

Omslag: Joost Jansz Bilhamer, Kaart van Holland, heruitgave in kleur. Coll. Noord-Hollands Archief.

Tegenover titelpagina: De nieuwe Al-Hijra moskee op de hoek van de Ter Haarkade en de Haagweg. Foto ELO, Jan Lagas, 2016.

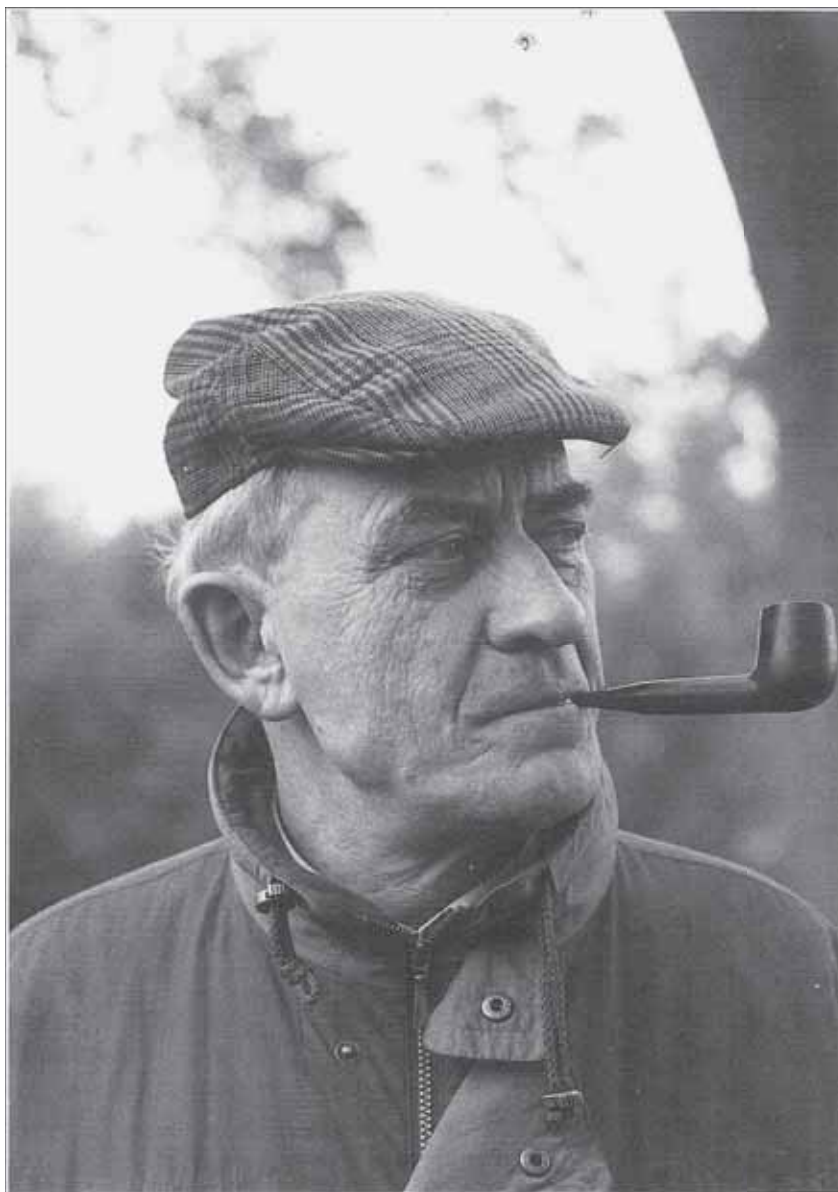
Voorwoord

Heb ik vorig jaar in het voorwoord van het *Leids Jaarboekje* gemeld dat het echtpaar Gerard en Ria de Graaff na 25 jaar met het opmaak- en zetwerk is gestopt, nu kan ik als opvolger Christine van der Ven introduceren. Zij is geen onbekende in het vak en ook niet van het *Leids Jaarboekje*. Sedert 1999 runt zij het Grafisch Bureau Christine van der Ven. Aan de basis van haar eigen bedrijf lag een stage bij Grafaria, waar zij kennis maakte met het werk aan het *Leids Jaarboekje*. Die kennismaking is goed bevallen. Indien nodig deden Gerard en Ria de Graaff een beroep op haar voor bepaalde werkzaamheden in het productieproces. Vanaf deze 108ste jaargang zijn drukkerij Nautilus en Grafisch Bureau Christine van der Ven de zorgdragers voor zetten, opmaken, drukken en binden.

Gerard de Graaff tobde bij zijn afscheid al met zijn gezondheid, die helaas snel achteruit ging. Op 9 juli jl. is hij overleden.

De redactiecommissie is ook twee nieuwe leden rijker geworden, Claudia Thunnissen en Prosper de Jong. Claudia is zelfstandig kunst- en cultuurhistorica. Zij publiceert regelmatig, o.a. over Leiderdorp. Zij heeft als speciale taak binnen de redactie de regionale bijdragen toegewezen gekregen. Prosper neemt de specifieke kunsthistorische inzendingen voor zijn rekening. Evenals zijn voorganger Christiaan Vogelaar is hij werkzaam bij De Lakenhal. We heten hen van harte welkom in het team.

Rudi van Maanen, voorzitter redactiecommissie *Leids Jaarboekje*

Petrus Folquinus Johan Obbema

Sneek 14 december 1930 – Leiden 2 april 2015

Rudi van Maanen

Pieter Obbema is op 14 december 1930 geboren te Sneek als tweede kind van een gezin van zeven.¹ Zijn vader was daar fotograaf en zijn ouders dreven een fotowinkel met een kunstnijverheidsafdeling. Het was een echt middenstandsmilieu. Na de lagere school vertrok de jonge Pieter naar het kleinseminarie van Rolduc. Het was de wens van zijn moeder dat hij priester zou worden. Maar het liep anders. Pieter was wel gegrepen door de symboliek en de sfeer van de rooms-katholieke eredienst, maar voelde niet de roeping van het priesterschap. Na een korte periode op het gymnasium van Sittard keerde hij terug naar Sneek, om daar aan het gymnasium eindexamen te doen (bèta). Daarna volgde het staatsexamen gymnasium alfa. Door de wat langer dan normale route kon hij geen uitstel van militaire dienst krijgen. Na het volbrengen van de dienstplicht in Leeuwarden verkaste Pieter Obbema naar Amsterdam, om daar in 1952 de studie Nederlands te starten bij de filoloog en bibliograaf prof. W.G. Hellings, wiens assistent hij werd. In deze periode kreeg Pieter het besef dat hij conservator van oude handschriften wilde worden. Probleem was wel dat er weinig banen waren in dat vak. Maar 'toen gebeurde wat Obbema enkele jaren eerder voor onmogelijk had gehouden: precies op het juiste ogenblik was er toch een gaatje bij de UB aan het Rapenburg in Leiden.'

Inmiddels was Pieter Obbema getrouwd met Mieke Smeets (1960). Zij kregen twee kinderen, Jinke en Fokke, op wie Pieter heel trots was, vooral toen zij zich beiden op schrijversvoeten begaven. In 1973 volgde de promotie, op een Deventer bibliotheekcatalogus uit het einde van de vijftiende eeuw. Het thema van de kloosterbibliotheek zou hem zijn leven lang bezighouden, niet alleen als studiethema, ook vanwege het behoud van de boekencollecties van kloosters.

Pieter Obbema was op maatschappelijk terrein geëngageerd. In de jaren zeventig/begin jaren tachtig was hij betrokken bij Amnesty International Leiden. Vandaaruit zette hij zich in om vluchtelingen aan onderdak te helpen. Met enige gelijkgezinden pionierde hij in de jaren 1976-1980 om het vluchtelingenwerk van de grond te krijgen, waarbij hij een leidende rol speelde.

Obbema's dagelijkse werkkring lag bij de Universiteitsbibliotheek Leiden, waar hij van 1962 tot eind 1995 conservator van de westerse handschriften was, aanvankelijk naast P.C. Boeren, maar sedert 1974 als zijn opvolger.

In deze periode van ruim dertig jaar wijzigde het bibliotheeklandschap in Leiden en elders zich ingrijpend. In 1983 verhuisde de universiteitsbibliotheek van het oude complex aan het Rapenburg (waar het sinds 1595 gevestigd was) naar een geheel nieuw onderkomen aan de Witte Singel. Ook het beheer en de dienstverlening werden op een nieuwe leest geschoeid. Zo kwam er een gemeenschappelijk depot voor de handschriften, oude drukken, kaarten en atlassen en één studiezaal voor de raadpleging van de westerse bijzondere collecties, zodat de gebruikers niet als voorheen het materiaal verspreid hoefden te raadplegen in drie aparte kamers. Bij de voorbereiding hiervan speelde Pieter een belangrijke rol. Daarnaast zijn de automatisering van de bibliotheekprocessen, de vervanging van de kaartcatalogi en de gespecialiseerde gedrukte handschriftencatalogi door de online catalogus en de komst van het internet nog veel grotere veranderingen gebleken, voor gebruikers én medewerkers van de bibliotheek. Ze vereisten aanpassing van oude gewoontes, maar boden ook nieuwe kansen, die Pieter benutte om automatiseringsprojecten van de grond te krijgen. Zowel de landelijke online brievencatalogus CEN als de lokale BNM-database – gebaseerd op de in UB Leiden opgestelde papieren documentatie betreffende Middelnederlandse handschriften waar ook ter wereld bewaard – zijn mede op initiatief van Pieter Obbema van de grond gekomen en hebben het gebruik-op-afstand van deze informatie mogelijk gemaakt. Een bijzondere publicatie was de kleurenfacsimile van de Leidse Aratea (1987-1989), met een commentaarband waarvoor Pieter naast o.a. de befaamde Duitse mediëvist Bernhard Bischoff een hoofdstuk schreef. De losse dubbelbladen met sterrenbeeldminiaturen uit het karolingische handschrift (uit de band genomen vanwege de facsimilering) schitterden in twee tentoonstellingen in Duitsland en Amerika. Een indruk van de aanwinsten tijdens Pieters conservatorschap krijgt men dankzij de tentoonstellingscatalogus *Kasten vullen* (1996), waarin hij de verwerving van veertig bijzondere handschriften en archieven toelicht.

Uiteraard mogen Pieters verdiensten voor de restauratie van middeleeuwse handschriften in Leiden en andere wetenschappelijke bibliotheken in Nederland niet onvermeld blijven. Hij vond in zuster Lucie Gimbrère O.S.B. van de Onze Lieve Vrouwe Abdij te Oosterhout een restaurator die gedurende vele jaren met grote vaardigheid en kennis van de oude technieken honderden banden, boekblokken en bladen onder handen heeft genomen. Het resulteerde in een levenslange vriendschap.

Bij zijn afscheid in januari 1996 werd hij benoemd tot officier in de Orde van Oranje-Nassau. Nog datzelfde jaar ondernam hij de pelgrimage naar Santiago de Compostella, als een moment van bezinning op de toekomst. Het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd betekende voor hem een ingrijpende verandering. Het zwarte gat werd in eerste instantie voorkomen door intense arbeid voor het behoud van de Bibliotheca Thysiana.

Pieter Obbema heeft diverse nevenfuncties bekleed. Hij was docent aan de post-doctorale opleiding in de Boek- en bibliotheekwetenschappen, verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Deze functie gaf hij op vanwege zijn benoeming in 1986 tot buitengewoon hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen op de leerstoel Hulpwetenschappen der Geschiedenis. Zes jaar lang heeft hij dit professoraat bekleed.

Na aan het hart lag hem de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Hij was zowel lid van de Commissie voor Taal- en letterkunde als van die voor Geschied- en oudheidkunde. Tussen 1984 en 1994 bekleedde hij herhaaldelijk het (roulerende) secretariaat van eerstgenoemde. Van de Commissie voor Geschied- en oudheidkunde was hij secretaris van 1996 tot 2010.

In 1990 werd Pieter gevraagd om voorzitter te worden van de Vereniging Oud Leiden (nu HVOL). De toenmalige voorzitter Hendrik van Soest en zijn vrouw kenden hem door hun rechtshistorische research in de Universiteitsbibliotheek. Hij nam het aanbod graag aan. De Fries Obbema was inmiddels van Leiden gaan houden, aldus een paginagroot interview bij zijn aantreden als nieuwe voorzitter (*Leids Nieuwsblad* 26 sept. 1990). Graag wil Obbema uitdragen wat historische kennis kan betekenen voor een samenleving. En dat heeft hij met verve gedaan in de twee termijnen van vier jaar van zijn voorzitterschap.

De periode 1990-1998 was een complexe periode op het gebied van de geschiedbeoefening in Leiden en daardoor ook een drukke tijd. De Vereniging Oud Leiden had niet meer het alleenrecht als historische vereniging, maar moest die positie delen met nieuwe organisaties als de Dirk van Eck-Stichting (opgericht 1987), de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (1987) en de Vereniging 'Jan van Hout', vriendenvereniging van het Gemeentearchief (1988). In 1991 ging de HVOL deelnemen aan het Overleg Cultureel Erfgoed Leiden (OCEL), het samenwerkingsverband van de historische en erfgoedinstellingen in Leiden. Obbema zelf was van 1993-1997 vertegenwoordiger van 'Oud Leiden' in het bestuur van 'Jan van Hout'. Een andere vorm van samenwerking was die in de Stichting

Geschiedschrijving Leiden, waarin het toenmalige Gemeentearchief, de Vereniging 'Jan van Hout' en de Vereniging 'Oud Leiden' participeerden om tot een nieuwe geschiedschrijving van Leiden te komen. De intentieverklaring werd getekend in 1995.

Nieuw was ook de *Leidse Historische Reeks*, gestart in 1987 als een initiatief van de HVOL. Tussen 1990 en 1998 verschenen er negen delen. Pieter Obbema liet geen presentatie voorbijgaan om in welluidende bewoordingen het belang van de vereniging kenbaar te maken. Bezinning op de verhouding met de producerende uitgever leidde in 1996 tot een andere uitgever en de oprichting van de Stichting Leidse Historische Publikaties.

Voeg daarbij het kritisch volgen van de vele plannen op het gebied van de stedelijke (her)inrichting en de talrijke herdenkingen van voorvallen uit de Tweede Wereldoorlog in deze jaren en het moge duidelijk zijn dat er veel vergaderd werd in Obbema's bestuursperiode, en dat de bijeenkomsten vaak van langdurige aard waren. Pieter drukte op deze vergaderingen een duidelijk stempel, door zijn creatieve ideeën en zijn retorische betoogtrant, geaccentueerd door een stem als een klok. Ze waren geregeld bij hem thuis, aan een lange tafel op de eerste verdieping van zijn woning aan de Witte Singel. De bourgondiër Obbema schonk daarbij een glas goede rode wijn. Saaiheid was niets voor hem.

Twee zaken gingen hem in het bijzonder ter harte, het negentigjarig bestaan van de vereniging en het ledental. Alleen een kwalitatief en kwantitatief 'sterke vereniging kan respect afdwingen voor dat verleden en op niveau tegenspel bieden tegen de krachten die alleen om economische redenen de stad naar hun hand proberen te zetten', aldus Obbema in zijn toespraak bij het negentigjarig bestaan. Bij zijn aantreden telde de vereniging ca. 1800 leden. Bij zijn vertrek waren het er meer dan 2300. De instelling in 1991 van de Propagandacommissie, maar zeker ook Pieters enthousiasmerende toonzetting bij al zijn optredens droegen daar sterk aan bij. Hij kon ook verrassend uit de hoek komen, zoals bij zijn voorstel voor zijn opvolger. Pieter kwam ermee op een bestuursvergadering, zag dat het in goede aarde viel en overwon iedere aarzeling van Cees Waal.

Obbema hield van het faciliteren van verbreding van kennis. Zo leverde hij Jaak Slangen eigener beweging de handgeschreven biografie van Knuttel. En Pieters hartstocht ging ook uit naar het overdragen ervan, of het nu om colleges, rondleidingen of publicaties ging. Deze laatste betreffen grotendeels codicologische thema's, met nadruk op westerse handschriften uit de Universiteitsbibliotheek

Leiden. Een tiental gaat over Leidse historische onderwerpen. Met name de betekenis van het klooster Lopsen heeft hij aan de vergetelheid ontrukkt. Reeds in zijn dissertatie besteedde hij uitvoerig aandacht aan de enkele jaren daarvoor ontdekte wandcatalogus van de boekerij. Daarna verschenen nog verschillende publicaties over dit klooster van de Moderne Devotie. In de bij zijn afscheid als conservator bij de UBL verschenen bundel *De Middeleeuwen in handen*, zijn de belangrijkste iets gewijzigd en van vakjargon ontdaan, vertaald vanuit het Engels, ten gerieve van een breder publiek. Nieuw in deze bundel was een artikel over een getijdenboek uit het klooster Mariënpoel. In het *Leids Jaarboekje* van 1992 schreef hij over een *Leven van Jezus*, oorspronkelijk geschreven voor een bewoonster van het Leidse Begijnhof. En niet onvermeld mag blijven het In memoriam voor mr. Annie Versprille, erelid van onze vereniging, in het *Leids Jaarboekje* van 1996.

Een van de laatste publicaties van Pieter Obbema is een stukje in het *Nieuw Letterkundig Magazijn* van 2002 over de redding van de Bibliotheca Thysiana. Deze was in oktober 2001 heropend na een grondige restauratie van gebouw en collectie. Van 1996 tot 2010 was Pieter secretaris van de Stichting tot Behoud van de Bibliotheca Thysiana. Deze had in het bijzonder als doel fondsen te werven voor de herinrichting van de benedenverdieping van het gebouw en het restauratieproject van de banden. Pieter heeft het project opgezet en was niet alleen de wervende kracht om de geldmiddelen bij elkaar te krijgen, maar speelde ook een actieve rol in de begeleiding van de restauratie van de bijna 7000 boeken. De Leidse gemeenschap is hem veel dank verschuldigd dat dit ‘wereldwonder aan de gracht’ (Boudewijn Büch) behouden kon blijven.

Noot

- 1 Met dank aan André Bouwman, Pieters opvolger op de UB Leiden, voor de passage over diens verdiensten voor de Universiteitsbibliotheek, en aan Maria Obbema, Jos Biemans, Paul Hoftijzer en Amina van Rossum voor geleverde informatie.

NSB-dominee Wilhelm Theodor Boissevain (1880-1945). 'Deze man is geknipt om de belangstelling van christelijk Nederland te wekken.'

Dominee in oorlogstijd

Wilhelm Theodor Boissevain en de Leidse hervormde predikanten

Elias van der Plicht

De houding ten opzichte van nazi-Duitsland van de hervormde Leidse predikant Wilhelm Theodor Boissevain was een van de onderwerpen die vorig jaar aan de orde kwamen in de rede ter gelegenheid van de dies van de Historische Vereniging Oud Leiden, die in het teken stond van het boek *De kathedraal van het licht. Zevenhonderd jaar Hooglandse Kerk*.¹ In dit artikel wordt Boissevains Leidse periode nader uitgewerkt en uitgediept.

Het is 19 mei 1945, half acht in de ochtend. In het Groningse dorpje Nuis blaast dominee Wilhelm Theodor Boissevain op 64-jarige leeftijd zijn laatste adem uit. Enkele weken daarvoor is de hervormde predikant ongelukkig ten val gekomen, wanneer hij zijn evenwicht heeft verloren op een van de trappen van het gemeentehuis in het naburige Marum. Een schedelbasisfractuur was het gevolg.

Begin juni bericht de *Nieuwe Leidsche Courant* over de dood van de hervormde predikant die meer dan 25 jaar verbonden was aan de wijkgemeente rondom de Marekerk. Sinds september was nog maar weinig van hem vernomen: 'Boissevain behoorde tot de kleine groep predikanten, welke openlijk partij had gekozen voor de NSB en dus tegen ons vaderland', schreef het protestantse dagblad. 'Zoo goed als zonder uitzondering wenschten de gemeenteleden de godsdienstoefeningen niet bij te wonen, wanneer deze predikanten den kansel betraden. Zoo was het ook het geval wanneer ds. Boissevain in den dienst voorging.'²

Twee weken eerder. Bevrijdingsdag. Boissevain is nog bij kennis. De Groningse wijkverpleegster Aaltje Bakker staat naast het bed van de hulpeloze voorganger.

Elias van der Plicht is zelfstandig historicus en journalist. Zie voor meer informatie www.eliasvanderplicht.com.

Wanneer hij hoort van de Duitse capitulatie is het enige dat hij uitbrengt: ‘Het breekt mij, ik had niet gedacht dat het ooit gebeuren zou.’ Bakker, die inmiddels het een en ander over Boissevain heeft vernomen, wil weten of het klopt wat de mensen in het dorp zeggen. Drie keer vraagt de verpleegkundige of het werkelijk zo is dat hij de geestelijk adviseur van NSB-leider Anton Mussert is. Driemaal geeft Boissevain dat toe. ‘Waarom wilt u me nog beter maken? Als ik beter ben, word ik toch gearresteerd.’³

Beter werd Boissevain niet, gearresteerd evenmin. En dat is betreurenswaardig. Indien hij wel zou zijn hersteld en was opgepakt, zou hij zich naar alle waarschijnlijkheid hebben moeten verantwoorden voor een van de Bijzondere Gerechtshoven en voor de Nederlands Hervormde Kerk.⁴ Hij zou zijn ondervraagd over zijn toetreding tot de NSB, over zijn relatie met Mussert en andere kopstukken van de beweging. Ongetwijfeld zou er ook onderzoek zijn gedaan naar Boissevains doen en laten in Leiden en omgeving. Juist dat zou licht hebben kunnen werpen op de vraag of het gerucht waar was dat na de Tweede Wereldoorlog in de sleutelstad de ronde deed: Boissevain zou zijn invloed hebben aangewend om zijn Leidse collegapredikanten die met woord en daad tegen de bezetter ingingen, te beschermen. Of dat daadwerkelijk zo was, daarover verschilden de meningen in het Leidse. Hoe het feitelijk zat met het vertelsel werd niet onderzocht. Niet eerder is een poging gedaan te achterhalen in welk hokje de mare over Boissevain geplaatst diende te worden, dat van de verdichtsels of van de werkelijkheid. Toch valt er genoeg over de kwestie te melden.⁵

Verrader van Fransch-Hollandsch bloed

Wilhelm Theodor Boissevain, ‘Bosjevan’ in de Leidse volksmond, was afkomstig uit een bekende patriciërsfamilie. Stamvader Lucas Bouyssavy was in 1691 als hugenoot naar Amsterdam gevlucht. In diezelfde stad werd twee eeuwen later, op 25 oktober 1880, nazaat Wilhelm Theodor geboren. Na een studie theologie in Groningen te hebben voltooid, kreeg Boissevain in 1907 een aanstelling als predikant in het Zeeuwse Wilhelminadorp. Elf jaar later werd hij bevestigd in Leiden. Een heer, dat was hij. Doordeweeks met een keurige bolhoed op zijn hoofd, zondags in jacquet.⁶ Een heer, maar wel een controversiële.

In de loop van de jaren twintig ontpopte Boissevain zich in Leiden tot een persoonlijkheid waarvan men in de Nederlandse Hervormde Kerk veel verwachtte. Hij promoveerde in 1929 op een proefschrift, waarin hij inging op de onderwerpen die hij in de jaren die volgden in diverse artikelen en boeken zou uitwerken:

een vereniging van een individueel geloofsleven met een volkskerk die eenheid uitstraalde en verankerd was in de samenleving.⁷

Amper twee jaar na zijn start in Leiden ging het privéleven van de nieuwe voorganger over de tong: Boissevain scheidde van zijn vrouw en verhuisde van Leiden naar Oegstgeest. Twintig jaar later zou hij in zijn huishoudster een nieuwe echtgenote vinden. Die andere omstreden stap van hem – toetreding tot de NSB – zorgde voor veel meer reuring: als een van de weinige hervormde predikanten sloot hij zich in februari 1935 aan bij Musserts beweging. Van de plusminus 1.500 hervormde dominees werd slechts twee dozijn voorgangers lid van de NSB.⁸

Samen met zijn Amsterdamse collega Lodewijk Ekering was Boissevain van deze NSB-predikanten de meest toonaangevende voorganger.⁹ Hij trad toe tot diverse nationaalsocialistische gremia, stond aan de basis van nieuwe nationaalsocialistische genootschappen,¹⁰ en schreef regelmatig in *Het Nationale Dagblad*, de NSB-krant waarvoor hij de kerkelijke rubriek verzorgde. Zodoende kwam hij in aanraking met de hooggeplaatste NSB'er Meinoud Rost van Tonningen, die als hoofdredacteur van het blad was aangesteld.

Boissevain en Rost van Tonningen konden goed met elkaar opschieten. Naar eigen zeggen bracht Rost van Tonningen vele interessante uren door in de studeerkamer van de predikant. Hij zag in Boissevain de persoon die protestanten warm kon maken voor de NSB: 'Deze man is geknipt om de belangstelling van christelijk Nederland te wekken.'¹¹

Veelvuldig sprak Boissevain op NSB-bijeenkomsten in den lande.¹² Hij was een vurig pleitbezorger van een theocratische staat en meende dat Nederland op een tweesprong stond: de neutrale staat zou worden vervangen door ofwel een God belijdende nationaalsocialistische ofwel door een God loochenende bolsjewistische staat – laatstgenoemde optie was zijn grote angstbeeld.¹³

Zijn werk voor de beweging leidde ertoe dat Boissevain, net als duizenden andere NSB'ers, tijdens het warme Pinksterweekeinde van 1940 waarin Duitsland Nederland binnenviel, werd opgepakt en een kleine week als staatsgevaarlijk sujet in de Haarlemse Ripperda Kazerne vastzat. Nadat de NSB'ers met de capitulatie van Nederland weer vrijkwamen, blikte een schrijver van *Het Nationale Dagblad* terug op die meidagen. Ook aan Boissevain werden enkele woorden gewijd: 'Daar zat onze medewerker en kameraad dominee W.Th. Boissevain [...] Hij zat daar rustig in z'n huisjasje. Zoomaar meegenomen uit z'n tuintje, zonder gelegenheid te krijgen om zich te verkleeden of een hoed op te zetten.'¹⁴

Gezicht op de Hooglandse Kerk vanaf de Hooglandse Kerkgracht. Glasnegatief W.J. Kret, 1929, GN 000824.

Gedurende de Tweede Wereldoorlog werd Boissevain almaar radicaler. Tijdens kerkdiensten deed hij voorbede voor Hitler,¹⁵ die hij volgens dominee Kuilman ‘een man van den Heiligen Geestes’ noemde.¹⁶ Zijn rijzende ster binnen de gelederen van de NSB maakte hem ook het mikpunt van spot. De verzetsdichter G. Voet schreef bijvoorbeeld een rijm gericht tegen de NSB-dominee. Enkele fragmenten:

Gij, telg uit Hugenotenstam,
Uit een geslacht, dat eens hier kwam,
Daar 't werd vervolgd in eigen land,
Met diefstal, ja, met moord en brand.

Gij, die in vrijheid hier kondt leven,
Gij hebt uw hart en ziel gegeven
Aan Hitler, den grootmoordenaar,
Den alvernieler, den barbaar.

Maar wee u, als ons lot zal wenden
En God ons vrijheid weer zal zenden.
Dan zullen wij uw naam verachten,
Dan zult gij 't Woord niet meer verkrachten.

Verrader van Fransch-Hollandsch bloed,
Gij zijt wel adderengebroad.
Voor zulk een man, zoo vol venijn,
Kan in Vrij Nederland geen plaats meer zijn!¹⁷

Een zee aan fietsen in het koor

Al voor 1940 was het de andere Leidse voorgangers van hervormde snit duidelijk dat ze met hun collega Boissevain de oorlog niet zouden winnen. Onduidelijk was voor de meesten wat hun eigen opstelling tijdens de bezetting zou moeten zijn. Dienden de kerken en de predikanten weerstand te bieden of was het beter om lijdzaam te volgen?

‘Heer wat wilt Gij dat wij doen zullen?’ Dominee Derk Kuilman wist het niet meer, toen hij deze zin in het *Leidsch Predikbeurtenblad* van 18 mei 1940 schreef. Nog maar een week tevoren was Nederland de Tweede Wereldoorlog ingesleurd. Vier dagen later capituleerde het leger en werd het land door Duitsland bezet. ‘We

moeten weer beginnen zoo rustig mogelijk op eigen post te doen wat onze hand vindt om te doen', meende Kuilman.¹⁸ Even pas op de plaats, de kat uit de boom kijken.

Kuilman was één van de acht hervormde predikanten in Leiden. Elke dominee had een wijkgemeente onder zijn hoede – Kuilman de wijk rondom de Pieterskerk –, maar zondags rouleerden de voorgangers over de zes kerken die de hervormde gemeente gebruikte: de Pieterskerk, de Oosterkerk, de Marekerk, de Kooikapel, het Morschweglokaal en de Hooglandse Kerk. In totaal stonden zo'n dertigduizend Leidenaren bij de hervormde kerk ingeschreven, maar daarvan bezocht slechts een zesde deel, vijfduizend zielen, trouw de zondagse diensten. Dat aantal ging naarmate de bezettingsperiode langer duurde flink omhoog, de kerken zaten vol tijdens de oorlog: nood leert bidden, zegt het spreekwoord en bovendien was er steeds minder afleiding en vertier in het bezette Nederland, zodat de erediensten haast een uitje werden.

Op verschillende manieren ondervonden de kerken hinder van de oorlog. In het najaar van 1940 werd de aanvangstijd van de middagvieringen in de monumentale kerkgebouwen vervroegd naar half drie. De bezetter wilde immers dat alle ramen verduisterd zouden worden om te voorkomen dat overvliegende geallieerde piloten zich konden oriënteren. Het afplakken van de ramen van godshuizen als de Pieterskerk, Marekerk en de Hooglandse Kerk was onbegonnen werk, zodat als alternatief gekozen werd om de vieringen voor het donker te laten beginnen.

Met het uitzenden van kerkdiensten via de radio was het na december 1940 gedaan. De nazi's wilden niet dat de predikanten hen onwelgevallige boodschappen de ether in zouden slingeren en vandaar dat ze de tekst van de preek van tevoren wensten in te zien. De kerkenraad wilde niet meewerken aan deze vorm van censuur, zodat er in Leiden tijdens de oorlog niet meer naar hervormde radio-kerkdiensten kon worden geluisterd.

Ook het luiden van de kerkklokken werd aan banden gelegd. Bruidsparen moesten het bij hun huwelijk voortaan zonder gebeier stellen, bij uitvaarten was het verboden om de klokken na afloop van de plechtigheid te luiden, en voorafgaand aan de zondagse kerkdienst mochten de klokken maximaal drie minuten klinken. Halverwege de oorlog kwam ook daar een einde aan, aangezien de Duitsers de klokken vorderden.¹⁹

En wie met de fiets naar de Hooglandse Kerk ging, nam zijn tweewieler mee het bouwwerk in. Het rijwiel buiten laten staan was geen optie: bang als men was dat het vervoermiddel dan na de dienst zou zijn verdwenen, meegenomen door de

25 jaar was Boissevain verbonden aan de wijkgemeente rondom de Marekerk.

In heel het land sprak Boissevain op nationaalsocialistische bijeenkomsten.

Duitsers of een stadsgenoot met een gebrek aan moraal. Het gevolg was dat er in het koor een zee aan fietsen stond geparkeerd.²⁰

Jodenhaat is Godshaat

De restricties waar de kerkgemeenschap mee te maken kreeg, stelden niets voor in vergelijking met de uitsluiting van de landgenoten met een joodse achtergrond. Binnen de Leidse kerken werd daar voor het eerst gezamenlijk tegen geprotesteerd op zondag 27 oktober 1940. Tijdens de gereformeerde en hervormde kerkdiensten van die dag klonk een woord van protest tegen de anti-joodse maatregelen.

Effect had dat niet, zodat een Leids kerkenraadslid van de Nederlandse Hervormde Kerk voorstelde om de synode aan te sporen te protesteren tegen de antisemitische maatregelen. Een minderheid van vier kerkenraadsleden zag hierin geen heil, onder wie predikant van de wijkgemeente rondom de Hooglandse Kerk, dominee Jan Cornelis van Apeldoorn. Hij vroeg zich met de drie anderen af of het wel de taak was van de kerk om tegen overheidsbesluiten te betogen.²¹

Van Apeldoorn bevond zich in slecht gezelschap. Een van de tegenstemmers was lid van de NSB. Het ging om Johannes van Ham, een kerkenraadslid dat bij de wijkgemeente van de Marekerk hoorde en bevriend was met Boissevain. In het verleden hield de kerkenraad toch ook zijn mond ten aanzien van het wanbeleid van de regering, beargumenteerde Van Ham. Waarom nu dan wel?

Zijn woorden waren aan dovemansoren gericht. Op 16 december 1940 ging er een brief uit richting de synode met het dringende verzoek 'om al het mogelijke te blijven doen, opdat Nederlanders van Joodschen bloede zich van de geestelijke

steun der kerk verzekerd weten, nu zij als niet-gelijkwaardig met andere Nederlanders beschouwd worden door de maatregelen der ons land bezet houdende macht.²²

Boissevain was niet aanwezig bij het besluit om deze brief op te stellen. Het is twijfelachtig of een man als hij zich kon verenigen met de strekking van de tekst. Na de oorlog verrichte een opperwachtmeester (brigadier) van politie een beknopt onderzoek naar de handel en wandel van de overleden predikant. Hij kwam tot de conclusie dat Boissevain vanuit theologisch perspectief tegen de Jodenvervolging was, maar dat hij er wel antisemitische denkbeelden op nahield en erop tegen was dat joden sleutelposities in de samenleving innamen. 'Hij wilde ze laten overbrengen naar een eigen land, maar niet zooals het door de Duitschers in Nederland is uitgevoerd.'²³

Veel effect had de brief van de Leidse hervormden aan de synode niet en de onenigheid over hoe de geloofsgemeenschap diende om te gaan met de tegen de joden gerichte besluiten, werd almaar groter. Er ontstonden grofweg drie kampen in de Nederlands Hervormde Kerk. In de middengroep zaten figuren als Van Apeldoorn, mannen die zo weinig mogelijk ophef wilden veroorzaken, niet of nauwelijks stelling innamen en zich zoveel mogelijk op de achtergrond hielden. Dit gezelschap werd geflankeerd door enerzijds collaborateurs en anderzijds felle tegenstanders van het naziregime.

Tot die laatste groep behoorde dominee Hendrik Cornelis Touw, verbonden aan de wijkgemeente van het Morschweglokaal. Touw nam bepaald geen blad voor de mond en kwam in opstand tegen de bezetter. Ook Leidenaren die zich niet lieten horen kregen van hem in ronkende volzinnen een spiegel voorgehouden. Drie jaar na de Duitse inval preekte hij in de Hooglandse Kerk: 'Om Gods wil moet er een heilige onrust onder ons blijven over de dagelijkse overtreding van al Gods geboden, en mogen wij er niet in berusten. Het is niet naar Gods wil als wij in moedeloosheid of gemakzucht vrede hebben met tirannie, met onrecht, met het rijk van den Antichrist en quasi-vroom zeggen: het kan nu eenmaal niet anders. Het is een schande als nu nog mensen in schandelijke zelfzuchtigheid of in vrome gemakzucht denken: als ik het nog maar goed heb! Alsof den nood van ons volk hen niet aangaat! Het is een eeuwige schande voor ons volk dat er zelfs nu nog, in 1943, tallozen onder de boeren en onder de burgers zijn die het wagen te zeggen: laat het nog maar vijf jaar oorlog blijven, wij verdienen er immers goed aan. Zulke hemeltergende, onverbeterlijke zelfzucht zal, als God het niet verhoedt, gestraft worden aan heel ons volk.'²⁴

Pas een paar weken voor de Duitse invasie had Touw in Leiden intrede gedaan. Twee weken na de capitulatie van het Nederlandse leger vond in zijn woning aan de Houtlaan de oprichting plaats van wat in die zomer de Lunterse Kring ging heten: een verzetsgroep bestaande uit diverse geestelijken. In oktober 1940 schreef Touw in een Leids periodiek dat ‘de Jodenhaat in Nederland een volksvreemd element [was] in strijd met de Nederlandse tradities [en] in strijd met waarachtige menselijkheid.’²⁵

Een jaar later werd hij landelijk bekend toen hij op 3 oktober in de Pieterskerk voorging in de interkerkelijke herdenkingsbijeenkomst naar aanleiding van Leidens Ontzet. NSB-burgemeester Raimond Nazaire de Ruyter van Steveninck moet met gekromde tenen hebben aangehoord hoe Touw in een listig betoog een vergelijking maakte tussen de strijd tegen de Spanjaarden in de zestiende eeuw en de oorlog met Duitsland vier eeuwen later. In de jaren daarna zou Radio Oranje meermaals passages uit deze preek voorlezen, waarna Touw en zijn vrouw telkens besloten om enige tijd onder te duiken.²⁶

Ondanks dat hij terdege beseftte dat hij grote risico’s liep, stond Touw voor zijn zaak. In april 1942 preekte hij zichzelf en zijn gehoor moed in toen hij in de Hooglandse Kerk verwees naar een tekst uit het bijbelboek Handelingen: ‘En nu dan, Heere, zie op hun dreigingen, en geef Uw dienstknechten met alle vrijmoedigheid Uw Woord te spreken.’²⁷

Er zijn aanwijzingen dat Touw joodse onderduikers hielp, maar over zijn verzetsdaden heeft hij altijd gezwegen. Bescheiden als hij was, ging hij in zijn in 1946 verschenen boek over het verzet binnen de Nederlandse Hervormde Kerk niet in op zijn eigen optreden tijdens de bezetting.²⁸ Tijdens de oorlogsjaren was echter glashelder aan welke kant hij stond. Toen hij op een zondag voorging in een dienst in een bomvolle Hooglandse Kerk stelde hij vastberaden: ‘Jodenhaat is Godshaat.’ Het werd muistil. Alle aanwezigen beseften dat hier iets gebeurde waar Touw grote problemen mee zou kunnen krijgen. Organist Feike Asma deed nog een duit in het zakje door na afloop van de dienst de klanken van Psalm 33 te spelen:

‘Het briesend paard moet eind’lijk sneven.
Hoe snel het draav’ in ’t oorlogsveld
’t Kan niemand d’ overwinning geven
Zijn grote sterkte baat geen held
Neen, de Heer der heren
Doet ons triumeren.’
Enzovoorts.²⁹

Maar Touw werd niet gearresteerd. Slechts eenmaal kwam hij in moeilijkheden. Op 19 november 1942 verhoorde de *Sicherheitsdienst* hem. Aanleiding was een preek die hij had gehouden over het kleine leger van Gideon dat de verdrukte Israëlieten bevrijdde van de Midjanieten en Amalekieten. Volgens de nazi's was Touws bijbeluitleg aanstootgevend. Enkele maanden eerder, op 19 mei 1942, overkwam dominee Marinus Ottevanger (wijkgemeente Leiden-Noord) hetzelfde. Ottevanger had vanaf de kansel gebeden voor een spoedige terugkeer van koningin Wilhelmina en had zich negatief uitgelaten over de Duitse bezetters en hun Japanse bondgenoten.³⁰

Dergelijke uitlatingen van Ottevanger en Touw konden slecht aflopen. Een groot aantal predikanten ondervond gedurende de oorlogsjaren de harde hand van de bezetter. Dominee Wim den Hertog uit Noordwijkerhout bijvoorbeeld. Hij kreeg het predicaat staatsgevaarlijk opgeplakt toen hij zijn gemeente een brief stuurde waarin hij voor de nationaalsocialisten waarschuwde. Den Hertog werd opgepakt en zat tot de bevrijding gevangen in concentratiekamp Dachau. En de Haagse predikant Dirk Arie van den Bosch beweerde dat achter het duivelse getal 666 Adolf Hitler zat. Hij kwam terecht in Kamp Amersfoort en overleefde de oorlog niet.

Gedurende de oorlog zijn ruim honderdvijftig voorgangers kortere of langere tijd gevangen gehouden of gegijzeld.³¹ In Leiden niets van dat al. Nog dezelfde dag dat Ottevanger en Touw door de *Sicherheitsdienst* werden verhoord, stonden ze weer buiten. Het is opmerkelijk dat de twee, en met name Touw, geen haar zijn gekrenkt en niet langdurig achter slot en grendel zijn gezet voor hun woorden. Voor een mogelijke verklaring moeten we inzoomen op de rol van Boissevain.

Vergaderingen voor intellectuelen

Boissevain stond niet alleen op goede voet met Rost van Tonningen, hij kon ook goed overweg met NSB-leider Mussert, die een vriendelijk briefje van hem kreeg naar aanleiding van diens verjaardag op zondag 11 mei 1941: 'Leider, Daar ik bij de officiële viering van Uw verjaardag niet kan tegenwoordig zijn, daar ik dien morgen dienst heb, doe ik U tijdig mijne gelukwensen toekomen, U van mijn trouw en gehechtheid opnieuw verzekerende. [...] Met nationaal socialistischen groet, Hou zeel! Boissevain.'³²

Als we de Leidse NSB-Kringleider mogen geloven zullen er die zondag niet veel kerkgangers naar Boissevain hebben geluisterd, want toen de Kringleider door de interne inlichtingendienst van de NSB werd verzocht te melden wat erover Bois-

Steeds meer kerkgangers keerden zich van Boissevain af. Op het laatst had hij zondags nog geen twintig toehoorders.

sevain viel te vertellen, luidde het antwoord: 'Hoewel hij een zeer goed predikant is, heeft het feit dat hij altijd voor zijn nationaal-socialisme is uitgekomen, den menschen doen besluiten zoo weinig mogelijk bij hem ter kerke te gaan. Dit heeft hem echter nooit ontmoedigd. Integendeel, hij is steeds op den eenmaal ingeslagen weg doorgegaan.'³³ Op den duur kwamen er zondags nog geen twintig toehoorders op Boissevains diensten af. Of de mensen alleen wegbleven vanwege zijn politieke standpunten of dat wellicht meespeelde dat zijn preken niet goed te volgen waren, is de vraag. Aanwijzingen voor dat laatste vinden we terug in de correspondentie van Rost van Tonningen. Door het hele land sprak Boissevain geregeld op NSB-bijeenkomsten. Rost van Tonningen vond dat geen succes en wilde zijn vriend en andere redenaars die niet bevielen, vervangen. Aan Mussert schreef hij op 25 januari 1941: 'Teneinde nu zoo min mogelijk menschen te krenken lijkt het mij de beste wijze van handelen, om die sprekers, die zooals wij herhaaldelijk hebben opgemerkt leege zalen vinden af te laten vallen. [...] Ik wil U twee voorbeelden noemen, n.l. Kameraad Marchant et d'Ansembourg en Kameraad Boissevain. U weet, dat de laatste een persoonlijke vriend van mij is. Hij is volgens mij een van de meest ontwikkelde menschen die onze Beweging telt, en althans naar mijn meening de grootste geest, die de Beweging in haar midden herbergt. Ik vind hem echter ten eenen male ongeschikt om een volksmenigte toe te spreken. Ik heb hem dit herhaaldelijk persoonlijk gezegd, natuurlijk in zoodanigen vorm, dat ik hem niet kwetste. Er is slechts een terrein, waar hij als spreker der Beweging zou kunnen worden ingezet, n.l. in vergaderingen voor intellectueelen, maar zelfs daar wordt hij door het grootste deel van de vergadering niet begrepen. Nu is dit bij intellectueelen geen bezwaar, aangezien dit hen dikwijls imponeert.'³⁴

Rost van Tonningen liet er geen gras over groeien. Op dezelfde dag dat hij Mussert informeerde dat hij afscheid van Boissevain als spreker wilde nemen, postte hij een brief naar het slachtoffer. 'Ik hoop gauw eens naar Leiden te komen ten einde een onderhoud met U te hebben.'³⁵ Ondanks dat Boissevain als spreker aan de kant werd gezet, zag de NSB het wel op een andere manier in hem zitten. Vanaf 21 januari 1944 mocht hij zich 'Adviseur van de Leider' noemen.³⁶ De Leidse predikant werd Musserts raadgever en zat nog dichter bij het vuur dan voorheen. Albertha Anna van den Bos, die van 1934 tot 1942 dienstbode bij Boissevain was, herinnerde zich kort na de bevrijding dat de NSB-voorman een keer of vier bij haar werkgever thuis op bezoek was geweest.³⁷

Als Musserts adviseur schreef Boissevain onder andere een notitie over het begrip gewetensvrijheid.³⁸ Veel invloed op de partijlijn lijkt Boissevain niet te hebben

gehad. Het heeft er de schijn van dat Boissevain door het kader van de NSB vooral werd gezien als middel om in de kerken propaganda voor de beweging te maken. Ondanks dat Boissevain niet veel terugzag van zijn ideeën en idealen in de politiek van de NSB bleef hij Mussert en de zijnen tot het laatste moment trouw.³⁹

Met Dolle Dinsdag werd de grond Boissevain te heet onder de voeten. Hij vluchtte zoals zoveel NSB'ers en collaborateurs naar Duitsland en kwam terecht in het Nedersaksische stadje Lüneburg. Uit een brief die hij eind december vanuit Lüneburg naar kerkenraadslid Van Ham stuurde, blijkt dat hij rond die tijd nog rekende op een overwinning van Hitler-Duitsland: 'Zal het slot van Psalm 90 gehoord worden in 1945?'⁴⁰ Boissevain schreef Van Ham dat hij al een week na zijn aankomst in Duitsland had willen terugkeren, maar dat hij er nog niet in was geslaagd een visum te bemachtigen.⁴¹ Op 21 januari 1945 zette hij weer voet op Nederlandse bodem en belandde hij in Marum, waar hij privésecretaris werd van de NSB-burgemeester aldaar.⁴²

Voorgaan in de petoet

Na de bevrijding werd niet veel moeite gedaan om op te sporen of Boissevain zich misschien schuldig had gemaakt aan zwaardere vergrijpen dan het uitdragen van nationaalsocialistisch gedachtegoed in woord en geschrift, een proces zou er wegens zijn dood immers niet meer komen. Wel werd wat meer duidelijk over de interne verhoudingen binnen het ministerie van hervormde predikanten te Leiden. Het moet meer dan eens hebben geknetterd tussen Boissevain en de andere Leidse voorgangers. Toch bleven de persoonlijke verhoudingen redelijk goed. Wellicht doordat Boissevain over het algemeen in Leiden minder uitgesproken was dan daarbuiten. Waar hij in zijn boeken en artikelen in de nationaalsocialistische media geen blad voor de mond nam, leek hij in Leiden zijn snor wat te drukken. In het lokale orgaan van de hervormde kerken, het *Leidsch Predikbeurtenblad*, schreef hij in de loop van de jaren dertig almaar minder. En steeds vaker was hij zonder kennisgeving afwezig bij kerkenraadsbijeenkomsten. Tijdens vergaderingen waarbij hij wel aanwezig was, werden slechts zelden inhoudelijke discussies gevoerd.⁴³ Maar toen dominee Johannes Riemens (wijkgemeente rondom de Oosterkerk) in maart 1941 zijn veertigjarig jubileum als predikant vierde in de Hooglandse Kerk sprak Boissevain hem na afloop van de dienst toe. Hij zei dat ondanks alle kritiek op elkaar en ondanks alle botsingen de vriendschap tussen hem en de andere voorgangers was gebleven.⁴⁴ Dachten de andere predikanten er ook zo over? Feit is dat ze zich in het openbaar nooit in negatieve zin hebben uitgelaten over hun

collega. Niet tijdens de bezettingsjaren en niet na de Duitse capitulatie. Meerdere dominees hadden tijdens de oorlog regelmatig naar Radio Oranje geluisterd in de zuivelhandel van De Geus aan de Hoefstraat. Na afloop van de uitzending spraken ze dan nog wat en ging het dikwijls over Boissevain. Uit die gesprekken bleek dat ze van zijn opvattingen niets moesten hebben, maar dat ze hem persoonlijk niet wantrouwden.⁴⁵

Welwillend was ook de naoorlogse kijk van enkele andere personen op Boissevain. Dienstbode Van den Bos verzekerde dat hoewel ze op politiek terrein diametraal tegenover de Boissevains stond, ze geen last met hen had gehad. Voor de buurvrouw van Boissevain gold exact hetzelfde. Een onderzoeker concludeerde kort na de bevrijding dat Boissevain niets moest hebben van de jacht op onderduikers.⁴⁶

Zoals gemeld werd in het naoorlogse Leiden het verhaal verteld dat de predikanten – Touw voorop – dankzij Boissevains invloed binnen de NSB niet naar concentratiekampen waren weggevoerd. Eenmaal zou dat zeker zijn gebeurd, ware het niet dat de NSB-dominee de bezetter zou hebben laten weten dat ze dan eerst hem zouden moeten doodschieten.⁴⁷ Een argument om in de richting te denken dat Boissevain zijn collega's uit handen van de nationaalsocialisten hield, is het boek dat Touw in 1946 publiceerde over het verzet dat in Nederland vanuit de Nederlandse Hervormde Kerk was georganiseerd en waarin hij eveneens inging op het betrekkelijk kleine aantal hervormde predikanten dat in de oorlog had gecollaboreerd. Ondanks dat Boissevain een van de belangrijkste theologen was binnen de NSB velde Touw een mild oordeel over hem. In een ander verband noemde hij Boissevain een scherpzinnig theoloog en achtte hij hem ondanks zijn politieke standpunten hoog.⁴⁸

Van groter belang is de geschiedenis van Martinus Heymans. Gedurende de oorlog was Heymans hulpprediker in Hillegom. In mei 1943 werd hij door de Gestapo opgepakt en vijf weken vastgehouden in het Oranje Hotel te Scheveningen. Heymans zou zich in een preek beledigend tegenover nazi-Duitsland hebben uitgelaten en moest dat bekopen met het verlies van zijn vrijheid. Voorafgaand aan zijn tijd in de bollenstreek was Heymans hulpprediker in Leiden geweest. Zo had hij Boissevain en Van Ham goed leren kennen. In juni werd het tweetal opgeroepen door de Duitse procureur-generaal te Den Haag om een getuigenis over Heymans af te leggen. Zowel Boissevain als Van Ham verklaarden dat ze zich niet konden voorstellen dat Heymans kwaad zou hebben gesproken van de bezetter. Hun woorden zorgden ervoor dat Heymans weer op vrije voeten kwam.⁴⁹

Dit voorval was niet uniek. Boissevain stuurde Rost van Tonningen in de zomer van 1941 een brief met een verzoek: ‘Zoo weinig mogelijk val ik mijn vrienden lastig om persoonlijke gunsten. Nu kom ik het je echter doen.’ Boissevain wilde dat Rost van Tonningen bij de bezetter een goed woordje zou doen voor een Amsterdamse vriend van hem die gevangen zat in Scheveningen. Het ging om D.G.J. baron van Heemstra, die volgens de predikant vast zat vanwege activiteiten voor de ARP. ‘Nu dan weet ik wel andere namen te noemen, wier dragers dubbel en dwars verdienen Heemstra voor te gaan in de petoet.’⁵⁰

Daarmee moeten we het doen. Sluitend bewijsmateriaal dat Boissevain zijn Leidse collega’s de hand boven het hoofd hield, ontbreekt. Maar met het bijebrengen van aanwijzingen die in die richting wijzen, wordt wel meer helder over de posities die de Leidse hervormde predikanten tijdens de Tweede Wereldoorlog innamen en met welke kwesties een dominee in oorlogstijd te maken kreeg.

Noten

- 1 J.P. Karstens e.a., *De kathedraal van het licht. Zevenhonderd jaar Hooglandse Kerk* (Leiden 2015).
- 2 'Kerk en school', *Nieuwe Leidsche Courant*, 11-06-1945.
- 3 Nationaal Archief (NA), Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) 2.09.09, inv.nr. 109358. Proces-verbaal, 14-06-1945.
- 4 In totaal werden acht predikanten die lid waren geweest van de NSB door de Nederlandse Hervormde Kerk uit hun ambt ontzet. Daarnaast werden enkele hervormde voorgangers die blijk hadden gegeven van pro-Duitse opvattingen voor kortere of langere tijd geschorst. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945*. Deel 12, *eerste helft* (Leiden 1988) 465.
- 5 Eerder is het leven van Boissevain beschreven in H. Tijssen, *De dominee van de NSB. Boissevain en zijn gang van de Nederlandse Hervormde Kerk naar het Nationaal Socialisme* (Kampen 2009). In deze biografie komt het gedachtegoed van Boissevain uitvoerig aan de orde, reden waarom dit artikel niet al te diep op zijn theologisch denken ingaat. Tijssen heeft belangrijk archiefmateriaal (bijvoorbeeld uit het CABR) onbenut gelaten, bronnen die voor dit artikel wel zijn geraadpleegd om te achterhalen of Boissevain zijn Leidse collega's enige bescherming heeft kunnen bieden.
- 6 H. Dam, *De NSB en de kerken* (Kampen 1986) 102.
- 7 NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), Doc. I Boissevain, Levensschets.
- 8 H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*. Deel 1. *Geschiedenis van het kerkelijke verzet* (Den Haag 1946) 189.
- 9 H. Tijssen, *NSB-predikant. Ds. mr. L.C.W. Ekerling (1889-1964) en zijn keuze voor het nationaalsocialisme* (Soesterberg 2016) 117.
- 10 Zoals de Nederlandsche Stichting tot Bevordering van de Studie van het Nationaal-Socialisme (NSBSN), waarvan hij samen met zijn buurman, de textielondernemer Leonard Pieter Krantz, en de secretaris-generaal van het ministerie van Justitie, Jacobus Johannes Schrieke, in 1941 twee leerstoelen aan de Rijksuniversiteit Leiden instelde. De leerstoelen werden bezet door de NSB'ers Robert van Genechten en Tobie Goedewaagen. NIOD, Dossier NSBSN 249-0569, inv.nr. A6.
- 11 E. Fraenkel-Verkade en A.J. van der Leeuw, *Correspondentie van mr. M.M. Rost van Tonningen*. Deel 1 (Den Haag 1967) 43. Zie ook D. Barnouw, *Correspondentie van mr. M.M. Rost van Tonningen*. Deel 2 (Zutphen 1993) 612.
- 12 Dam, *De NSB en de kerken*, 102-105.
- 13 W.Th. Boissevain, *De kerk en de Nationaal Socialistische staat* (Kampen 1935) 5-6.
- 14 E. Nickel, 'Kameraden achter prikkeldraad', *Het Nationale Dagblad*, 19-06-1940.
- 15 Tijssen, *De dominee van de NSB*, 40-43, 113-118, 147; S.J. de Groot, 'Cel om te slapen, graf om te vluchten', *Leidsch Dagblad*, 04-05-1985.
- 16 NA, CABR 2.09.09, inv.nr. 110163. Proces-verbaal, 14-10-1946.
- 17 NIOD, Verzetsgedichten 246, inv.nr. 1493. Gedicht aan Boissevain, 23-05-1941.
- 18 C. Sol, 'Heer, wat wilt gij dat wij doen zullen? Hervormden en gereformeerden te Leiden in de eerste fase van de Duitse bezetting (mei 1940 - voorjaar 1941)', *Leids Jaarboekje* 87 (1995) 167-193, aldaar 168.
- 19 Sol, 'Heer, wat wilt gij', 172-173.
- 20 Herinnering Koos Favier, 03-02-2015.
- 21 Sol, 'Heer, wat wilt gij', 179-180.
- 22 Ibidem, 180.

- 23 NA, CABR 2.09.09, inv.nr. 109358. Proces-verbaal, 14-06-1945.
- 24 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Archief Familie Van Rhijn 0528, inv.nr. 856. Preek Touw, 02-05-1943.
- 25 Sol, 'Heer, wat wilt gij', 180.
- 26 H. Berkhof, 'Hendrik Cornelis Touw', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1974-1975 (Leiden 1976) 94-97.
- 27 ELO, Van Rhijn 0528, inv.nr. 856. Preek Touw, 26-04-1942.
- 28 Touw, *Het verzet*. Deel 1.
- 29 Karstens e.a., *De kathedraal van het licht*, 150.
- 30 Touw, *Het verzet*. Deel 1, 342-345.
- 31 Zie voor een overzicht van de betreffende predikanten H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*. Deel 2. *Documenten van het kerkelijk verzet* (Den Haag 1946) 333-371.
- 32 NA, CABR 2.09.09, inv.nr. 110494. Brief Boissevain aan Mussert, 07-05-1941.
- 33 NA, CABR 2.09.09, inv.nr. 110494. Brief Bergers aan Hoofd van het ATL, 25-08-1943.
- 34 Fraenkel-Verkade en Van der Leeuw, *Correspondentie*. Deel 1, 567-468.
- 35 NA, CABR 2.09.09, inv.nr. 110494. Brief Rost van Tonningen aan Boissevain, 25-01-1941.
- 36 NA, CABR 2.09.09, inv.nr. 110494. Proces-verbaal, 05-01-1948.
- 37 NA, CABR 2.09.09, inv.nr. 109358. Proces-verbaal, 16-02-1946.
- 38 NIOD, NSB 123, inv.nr. 182. Rapport Gewetensvrijheid.
- 39 NIOD, Doc. I Boissevain, Levensschets.
- 40 'En bevestig Gij het werk onzer handen over ons, ja, het werk onzer handen, bevestig dat' (Statenvertaling, Psalm 90: 17b).
- 41 A.J. Rasker, 'Dr. Wilhelm Theodor Boissevain. Van Hoedemaker-leerling tot nationaal-socialist', *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 23 (1968) 204-220, aldaar 205.
- 42 NA, CABR 2.09.09, inv.nr. 110494. Evacuatieformulier.
- 43 Tijssen, *De dominee van de NSB*, 149-153.
- 44 'Het veertigjarig jubileum van dr. J. Riemens', *Nieuwe Leidsche Courant*, 18-03-1941.
- 45 Rasker, 'Dr. Wilhelm Theodor Boissevain', 205.
- 46 NA, CABR 2.09.09, inv.nr. 109358. Proces-verbaal, 14-06-1945; proces-verbaal 16-02-1946.
- 47 De Groot, 'Cel om te slapen', 04-05-1985.
- 48 Sol 'Heer, wat wilt gij', 188.
- 49 NA, CABR 2.09.09, inv.nr. 110163. Proces-verbaal, 14-10-1946.
- 50 NA, CABR 2.09.09, inv.nr. 110494. Brief Boissevain aan Rost van Tonningen, 18-07-1941.

Elia in de woestijn, een bijzonder fragment uit de Hooglandse Kerk

Elizabeth den Hartog

Inleiding

In de Hooglandse Kerk te Leiden werd tijdens de restauratie van de jaren 1954-1979 een opmerkelijke vondst gedaan (afb. 1).¹ Uit een graf aan de noordoostkant van het koor werd een zwaar beschadigd middeleeuws reliëf gevonden, dat de cementsporen draagt van een latere toepassing als bouwblok. Het stuk is ongeveer 51 cm hoog, maar mist de bovenkant; de breedte bedraagt rond de 42 cm en het stuk is 22 cm diep. Van voor en achter is het fragment driezijdig; van onder heeft het de vorm van een langgerekte achthoek met ingezwenkte uiteinden (afb. 2). De gehele voorzijde van het reliëf is beeldhouwd, van de zijkanten is alleen het bovenste deel bewerkt (afb. 3 en 4). Die delen zullen dus ook zichtbaar zijn geweest, wat suggereert dat men er min of meer omheen kon lopen en ook delen van de zijkanten zien. De onbewerkte onderste delen suggereren echter weer dat het fragment was ingepast in een groter geheel. Desondanks staat de voorstelling op het fragment op zichzelf en is – de beschadigingen daargelaten – compleet.

In het kader van de festiviteiten rond het 700-jarig bestaan van de Hooglandse Kerk en de publicatie van een jubileumboek werd van dit reliëf door de schrijver dezes opnieuw studie gemaakt, wat leidde tot verrassende resultaten, die slechts zeer kort werden benoemd in genoemde jubileumpublicatie.² Hier volgt een wat uitgebreider versie.

Beschrijving en iconografie

Te midden van een bergachtig woestijnlandschap is schuin over het beeldvlak heen een op de grond slapende man weergegeven met een lange baard en lang

Elizabeth den Hartog is sinds 1986 werkzaam als universitair docent middeleeuwse kunst en architectuur bij het tegenwoordig LUCAS (Leiden University Centre for the

Arts in Society). Daarnaast werkt zij nauw samen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, vooral op het gebied van de bouwsculptuur.

Afb. 1. Het reliëf in de Hooglandse Kerk van voren. Foto auteur.

haar met dikke strengen. Van onder het hem omhullende kleed, dat ook over het hoofd van de man is gedrapeerd, steekt nog net een stuk van een afgebroken voet. Bij de van rechts komende engel, wiens kleed achter hem aan wappert, zijn hoofd, vleugels en armen grotendeels afgebroken, maar de linkerhand trekt nog altijd aan de mouw van de man. De engel steekt zijn rechterhand omhoog, richting een rotsblok met een broodvorm erop.

De voorstelling werd destijds geïdentificeerd als een uitbeelding van de apostel Petrus die door een engel uit de gevangenis wordt bevrijd en vermoed werd dat het stuk afkomstig was van het tussen 1433 en 1477 genoemde Petrusaltaar.³ Deze identificatie is om verschillende redenen problematisch. Allereerst heeft het rotsige berglandschap niet veel van een gevangenis. Daarbij wordt Petrus meestal uitgebeeld als een ietwat kalende man met kort krullend haar en een dito baard. Verder werd hij tijdens zijn vrijlating uit de gevangenis van boeien en ketenen ontdaan. De zogenaamde Petrus-banden werden niet voor niets belangrijke relikwieën en veel kerken kennen het Petrus-banden patrocinium. Juist deze boeien ontbreken op het reliëf. Kortom, dat het hier om Petrus en de engel zou gaan is uitermate onwaarschijnlijk.

Afb. 2. Detail van de onderkant van het reliëf in de Hooglandse Kerk. Foto auteur.

Afb. 3. (links) Detail van de linker zijkant van het reliëf in de Hooglandse Kerk. Foto auteur.

Afb. 4. (rechts) Detail van de rechter zijkant van het reliëf in de Hooglandse Kerk. Foto auteur.

Afb 5. Elia in de woestijn door Dieric Bouts. Paneel van het sacramentsaltaar in de Pieterskerk in Leuven.

Een iconografie die wel met alle beeldelementen strookt, is de voorstelling van de profeet Elia in de woestijn, zoals een vergelijking met een in 1464-1468 door Dieric Bouts geschilderd paneel voor het sacramentsaltaar in de Leuvense Pieterskerk aantoont (afb. 5). De profeet Elia had profeten van de god Baäl gedood en zich daardoor de woede van de koningin op de hals gehaald, reden waarom hij naar de woestijn vluchtte. Volgens Koningen I, 19:4-8: ' [...] zette hij zich onder een bremstruik neer, en bad om de dood. Hij verzuchtte: Nu is het genoeg, Jahweh! Neem mij het leven; want ik ben niet beter dan mijn vaderen. En hij legde zich onder de bremstruik neer en sliep in. Maar opeens stiet een engel hem aan, en sprak tot hem: Sta op en eet. Hij keek op, en daar stond aan zijn hoofdeinde een geroosterd brood en een kruik water! Hij at en dronk, en sliep weer in. Maar opnieuw stiet de engel van Jahweh hem aan, en sprak: Sta op en eet; want anders is de reis u te lang. Nu stond hij op, at en dronk; en door de kracht van die spijs liep hij veertig dagen en veertig nachten, tot hij de godsberg Horeb bereikte.'

Afb. 6. Detail van het reliëf in de Hooglandse Kerk. Links is een rotsblok zichtbaar met een stukje brood erop en rechts de hals en de zorgvuldig weggekapte buik van een fles. Foto auteur.

Wetende wat de Leidse voorstelling inhoudelijk te betekenen heeft, is er in de opgestoken hand van de engel inderdaad een waterfles te herkennen, ook al heeft iemand ooit veel moeite gedaan deze van het reliëf te verwijderen. Onder de nauwe fleshals lijken schrapsoren de ronde buik van de fles te reflecteren (afb. 6).

Prefiguratie van de eucharistie

In de middeleeuwen zochten theologen naar een samenhang tussen het Oude en het Nieuwe Testament. Veel van de zaken die pas in het Nieuwe Testament gebeurden, zouden volgens hen al in het Oude Testament zijn aangekondigd. Het duiden van verhalen uit de Bijbel in termen van voorafbeeldingen of prefiguraties noemen we typologie. Deze manier van denken was terug te voeren op het Nieuwe Testament (Mattheus 12:40): ‘Want zoals Jona drie dagen en drie nachten in de buik van een grote vis zat, zo zal de Mensenzoon drie dagen en drie nachten in het binnenste van de aarde verblijven.’ Allerlei gebeurtenissen en personen in het Oude Testament werden op gelijke wijze gezien als typen, voorafschaduwingen van Christus in het Nieuwe Testament. Het verhaal van Elia in de woestijn werd in de middeleeuwen uitgelegd als een prefiguratie van de eucharistie en daarom sporadisch uitgebeeld op sacramentsaltaren, zoals het al genoemde Sacramentsaltaar in de Leuvense Sint-Pieterskerk. Dit werk heeft een groot middenpaneel met het Laatste Avondmaal. Op het linkerluik figuren de Ontmoeting tussen Abraham en Melchizedek en het Joodse Paasmaal; op het rechterluik gaat het om het mannamirakel en Elia in de woestijn. Een

ander voorbeeld is te vinden op het Sacramentsaltaar dat uit de nalatenschap van Elisabeth van Culemborg (†1555) werd gefinancierd. Het paneel met Elia in de woestijn staat op de predella van het altaarstuk samen met een voorstelling van Mozes die water slaat uit een rots (Exodus 17:1-7 en Nummeri 20:1-13). Het werd in 1470 geschilderd door Jan Deys voor de aan de Culemborgse Barbarakerk gebouwde en eveneens uit het legaat van Elisabeth van Culemborg bekostigde Sacramentskapel, nadat een in 1557 door hem geschilderd exemplaar tijdens de Beeldenstorm verloren ging.⁴

Fragment van een sacramentshuis

De voorstelling van Elia in de woestijn komt in de middeleeuwen niet heel vaak voor en eigenlijk nooit op zich. Steevast is de afbeelding onderdeel van een groter werk. Ook op basis van de iconografie kan dus gesteld worden dat het Leidse reliëf van een uitgebreider geheel deel zal hebben uitgemaakt, waarschijnlijk een werk waarin een reeks voorstellingen met prefiguraties van de eucharistie was opgenomen. Dat het reliëf van steen is vervaardigd, geeft aan dat het om een belangrijk interieurstuk ging. Eigenlijk kan dit alleen maar een sacramentshuisje of -toren zijn geweest, een fraai vormgegeven tabernakel waarin het sacrament – de gewijde hosties – achter tralies werd bewaard. Tijdens het in 1215 gehouden vierde Lateraanse Concilie was namelijk als dogma bepaald dat de miswijn en het brood tijdens de viering van de Eucharistie in het Lichaam en Bloed van Christus veranderden. Dat noemt men de leer van de transsubstantiatie. De geconsacreerde hostie gold vanaf nu als het lichaam van Christus en daarmee moest respectvol worden omgesprongen. In een sacramentshuis kon het destijds als relik vereerd worden door het publiek gezien worden, maar was het tegelijkertijd veilig voor grijpgrage handen.⁵ Juist in de late middeleeuwen werden dergelijke objecten steeds fraaier vormgegeven.

Zoals in middeleeuwse kerken gebruikelijk zal het sacrament in de Hooglandse Kerk aan de noordoostkant van het binnenkoor opgesteld zijn geweest, voor het hoogaltaar, maar om praktische redenen niet te ver er vandaan. Deze situering aan de noordzijde zou te maken hebben met de positionering van wijn en brood op het altaar. Omdat de wijn tijdens de mis het eerst werd gebruikt, werd dat vanuit de priester gezien links (aan de zuidzijde) op het altaar geplaatst en het brood, de hostie, rechts (aan de noordzijde). Hieruit zou zich het gebruik hebben ontwikkeld de sacramentshuizen aan de noordzijde, de broodzijde, van het koor te plaatsen.⁶

Afb. 7. Het sacramentshuisje in de kerk van Meerssen. Foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Overigens wijst ook het wegbikken van de waterfles van het reliëf op een herkomst van een sacramentshuis. Dat weghalen is zo moedwillig gedaan, dat het wel tijdens de Beeldenstorm van augustus 1566 moet zijn gebeurd. Destijds werden namelijk niet alleen beelden te grazen genomen, maar juist ook altaren, hosties en andere zaken. Anders dan de katholieken waren de hervormden van mening dat men met de verering van het sacrament de fout beging dode materie te vereren in plaats van Christus zelf, reden waarom beeldenstormers in 1566 niet alleen de beelden maar vooral ook alles wat met het sacrament te maken had te lijf gingen.⁷ In de Leidse Hooglandse Kerk ging het er blijkbaar niet anders aan toe.

Vorm en stilistische context

In dit specifieke Leidse geval valt, gezien de merkwaardige achthoekige grondvorm van het reliëf, te denken aan een veelhoekig sacramentshuis. De nog bestaande, 12 meter hoge zestiende-eeuwse sacramentstoren in Meerssen geeft een idee van hoe een dergelijk object er kan hebben uitgezien en hoe het reliëf geplaatst zal zijn geweest (afb. 7). Dit sacramentshuis heeft boven een sokkel een hoge voet die de eigenlijke sacramentsnis draagt, die van drie traliën is voorzien. Daarboven zijn drie beeldnissen, met daarin, van links naar rechts reliëfs met de Mannaregen (Exodus 16), het laatste Avondmaal en de ontmoeting tussen Abraham en Melchizedek, waarbij laatstgenoemde Abraham brood en wijn aanbiedt (Genesis 14). Dit zijn de standaardscènes die in de late middeleeuwen als voorafbeeldingen van de Eucharistie worden gebruikt. Boven de baldakijnen van deze reliëfs is een stapeling van beeldnissen voor staande heiligenfiguren en in top pronkt een driedelig torenvormig opzetstuk. Het sacramentshuis in de Hooglandse Kerk bevatte eerder vijf dan drie voorstellingen, want de afbeelding van Elia in de woestijn is zeldzaam en komt, zoals gezegd, alleen in grotere contexten voor.

De Leidse sculptuur doet qua grondvorm en stijl erg sterk denken aan de kleinere, van Avendersteen (een witte krijtkalksteen) vervaardigde reliëffragmenten van een sacramentshuis, die in 1996 onder de torenvloer van de Maartenskerk in Doorn werden gevonden (afb. 8).⁸ Deze fragmenten stellen de Mannaregen en de ontmoeting tussen Abraham en Melchizedek voor. Vooral de manier waarop de woestijngrond is weergegeven, als een stapeling van platte stenen die – nu de polychromie verloren is gegaan – soms nauwelijks van de gewaadplooien te onderscheiden zijn, is eender. Overigens komt ook de plooi van de gewaden op de verschillende reliëfs op veel punten overeen. Op grond van de stijl kunnen de

Afb. 8. Fragment van een sacramentshuisje uit de Maartenskerk in Doorn. Een niet nader te identificeren figuur doet manna in een mand. Foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

reliëfs uit Doorn als Utrechts werk van rond 1450-1470 worden beschouwd. Het Leidse reliëf is wat groter en grover. Dendrochronologisch onderzoek heeft uitge-
wezen dat men in de Hooglandse Kerk in 1472-1473 met de dwarskappen van
de zijbeuk bezig was en in 1477-1478 met de kap van het koor. De buitenmuren
van het koor en de koorarcade werden dus voor 1472 gebouwd; de hogere delen
van het koor dateren voor 1477. Echter, met de inrichting van het interieur en
de bouw van de gewelven werd doorgaans gewacht tot een gebouw onder de kap
was. Een datering van het Leidse sacramentshuis tussen circa 1470 en 1478 ligt
daarom voor de hand.⁹ De overeenkomsten met de sculptuur uit Doorn lijken er
op te wijzen dat het Leidse sacramentshuis van Utrechtse herkomst was. Hier was
in het derde kwart van de vijftiende eeuw blijkbaar een atelier dat in dergelijke
liturgische kerkmeubels was gespecialiseerd.

Noten

- 1 B.N. Leverland, *St. Pancras op het Hogeland. Kerk en kapittel in Leiden tot aan de Reformatie* (Hilversum 2000) 240 en 254 noot 127.
- 2 H. Karstens, E. van der Plicht, C. Smit en J. Veerman, *Zeven eeuwen Hooglandse Kerk* (Leiden 2015) 43.
- 3 Leverland, 240 en 254.
- 4 L.M. Helmus, *Het Culemborgse drieluik van Jan Deys*, Culemborgse voetnoten. Historisch Jaarbericht 2008-38, 2008.
- 5 C.M.A. Caspers, *De eucharistische vroomheid en het feest van Sacramentsdag in de Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen* (Leuven 1992).
- 6 H. Bauer en G. Stolz, *Engelsgruss und Sakramentshaus in St. Lorenz zu Nürnberg* (Königstein im Taunus 1989)(3), 9.
- 7 R. Steensma, 'Desacralisatie binnen het gereformeerd protestantisme. De protestantse omgang met de inventaris van voormalige katholieke kerken' in: A.L. Molendijk, *Ma-
terieel christendom. Religie en materiële cultuur in West-Europa* (Hilversum 2003) 211-235 en vooral 215; E. den Hartog, 'Met voeten getreden: beeldenstorm en kerkzuivering' in: G. van Wezel, *De Sint-Maartenskerk te Doorn. Vroeg renaissancemonument, bouwsculptuur en bouwgeschiedenis* (Zwolle 2015) 38-49.
- 8 E. den Hartog, 'Manna in een mand: de resten van een sacramentshuis in de Sint-Maartenskerk' in: G. van Wezel, *De Sint-Maartenskerk te Doorn. Vroeg renaissancemonument, bouwsculptuur en bouwgeschiedenis* (Zwolle 2015) 156-167.
- 9 Dat het hier om een vervanging van een bestaand sacramentshuis ging, blijkt uit het gegeven dat een sacramentshuis al in eerdere bronnen wordt genoemd, zie J.C. Overvoorde, 'De Sint Pancraskerk in Leiden', *Jaarboekje Oud Leiden* 1917, 24 noot 2; zie ook de diverse vermeldingen in Leverland.

–‘tot sinen live ende tot sijns wijfs’¹

Lijfrenten in de vijftiende-eeuwse kerkrekeningen van de Pieterskerk te Leiden

Joke Reichardt

In 1398 kocht Pieter Heerman uit Leiden een lijfrente van tien nobel per jaar op het leven van hemzelf en dat van zijn vrouw.² De rente moest worden uitgekeerd totdat de langstlevende zou zijn overleden. Heerman kocht zijn lijfrente bij de kerkmeesters van de Pieterskerk en betaalde hiervoor honderd nobel. Dertig jaar later werd zijn jaarlijkse tien nobel nog steeds uitgekeerd.³ Wat hadden de kerkmeesters voor met deze lijfrenteverkoop en waren zij zich bewust van het risico dat er mee gepaard ging?

Lijfrenten konden worden verkocht om de bouw van een kerk te financieren.⁴ Het leverde de kerk direct een grote som geld op. In dit artikel wordt inzicht gegeven in het gebruik van lijfrenten bij de bouw van de Pieterskerk in Leiden.⁵ De verkoop van lijfrenten door de kerkmeesters van de Pieterskerk zou volgens enkele auteurs geleid hebben tot financiële problemen en een afname in de beschikbare middelen voor de bouw van de kerk.⁶ Maar is er wel een verband te leggen tussen de bouw van de kerk en het aantal verkochte lijfrenten? En wat bedroeg de schuldenlast uit hoofde van lijfrenten in verhouding tot de totale uitgaven van de kerk? De bewaard gebleven kerkrekeningen van de Pieterskerk maken het mogelijk de verkoop van lijfrenten zowel kwantitatief als kwalitatief te analyseren. Door niet alleen in te gaan op de kwantitatieve maar ook op de kwalitatieve aspecten van de lijfrenteverkoop, wordt tevens getracht inzicht te krijgen in de organisatie rondom de verkoop van lijfrenten bij de Pieterskerk. Aan wie werden de lijfrentebrieven verkocht en op welke voorwaarden en tegen welke tarieven werden deze verkocht?

Over het gebruik van lijfrenten bij de financiering van de bouw van kerken is nog weinig gepubliceerd. Vanwege het ontbreken van historisch materiaal als kerk-

Joke Reichardt heeft in 2015 de bachelorstudie Kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht cum laude afgerond. Zij studeerde eerder econometrie en actuaariaat en werkte

ruim 25 jaar in de verzekeringswereld. Thans volgt zij een masteropleiding Kunst- en cultuurwetenschappen.

rekeningen is het veelal niet mogelijk om gefundeerde (cijfermatige) uitspraken hierover te doen. Een uitzondering hierop vormen publicaties van Wim Vroom, die (enig) inzicht geven in de mate waarin het aangaan van leningen, waaronder lijfrenten, ten behoeve van de bouw van enkele specifieke kerken is toegepast.⁷ Vanuit een economisch perspectief heeft Jaco Zuijderduijn geschreven over de institutionalisering van de markt voor lijf- en losrenten in de late middeleeuwen.⁸ Zijn boek geeft onder andere inzicht in de wijze waarop de verkoop van lijfrenten door Nederlandse steden, waaronder Leiden, was georganiseerd. Om de achtergrond en de organisatie van de lijfrenteverkopen bij de Pieterskerk te onderzoeken zullen parallellen getrokken worden met de verkoop van lijfrenten bij stedelijke overheden, en Leiden in het bijzonder. Om de lijfrenteverkoop van de Pieterskerk te kunnen vergelijken met die bij andere kerken zal ook kort worden ingegaan op het gebruik van lijfrenten bij de bouw van enkele specifieke kerken.

Lijfrenteverkoop in de vijftiende eeuw

In de vijftiende eeuw verkochten landsheren, stedelijke overheden, kerkelijke en niet kerkelijke instellingen lijfrenten om kapitaal te verkrijgen. De verkopende partij nam dan de verplichting op zich om de koper van de rente, de *rentenier*, op vastgelegde tijden een bepaald bedrag, de *rente*, uit te betalen. De verkoper ontving hiervoor een bedrag ineens, de *koopsom*. De koper van de lijfrente verzekerde zich van een jaarlijks inkomen tot zijn overlijden (en eventueel een inkomen voor zijn nabestaanden na zijn overlijden, te vergelijken met een pensioen in onze huidige tijd). De verkoper liep daarbij de kans dat de rentenier na de verkoop nog lang bleef leven en de uitkeringen de koopsom zouden overtreffen. In een rentebrief werden de verplichtingen van de verkoper jegens de koper vastgelegd.

Wanneer een landsheer een beroep op de steden deed om zijn financiën aan te vullen, bijvoorbeeld in geval van oorlog wanneer er snel geld nodig was, kon het stadsbestuur overgaan tot uitgifte van lijfrenten (vaak pas na toestemming van de landsheer).⁹ Lijf- en losrenten vielen buiten het kerkelijk woekerverbod omdat ze gezien werden als de koop van een jaarlijks inkomen en niet als een lening.¹⁰

De stad Leiden verkocht al in de veertiende eeuw lijfrenten.¹¹ In de vijftiende eeuw maakte de stad regelmatig gebruik van de uitgifte van rentebrieven. In eerste instantie waren de burgemeesters verantwoordelijk voor de financiën van de stad (later werden hiervoor *tresoriers* aangesteld).¹² Wanneer er aan het einde van een boekjaar een tekort was, schoten de burgemeesters dat uit eigen middelen voor (aan het begin van het nieuwe boekjaar werd dat voorschot dan weer terugbetaald).¹³

De steden beperkten zich niet tot de eigen inwoners om geld op te halen via lijfrenten, maar verkochten deze vaak ook in andere steden en gewesten.¹⁴ Alvorens tot uitbetaling van renten over te gaan was het uiteraard van belang dat de stad zekerheid had omtrent het al dan niet in leven zijn van de lijfrentenier. Dit kon op verschillende manieren zijn georganiseerd.¹⁵ Het stadsbestuur kon, in plaatsen waar veel renteniers woonden, zogenaamde *anbringers van den overlijdens* aanstellen. Bij andere steden kon iedereen het overlijden van renteheffers melden: wie dat als eerste deed kon een premie van de stad krijgen, een zogenaamde *eerste tijding*, of *bodebrood*.¹⁶

Voor de uitbetaling aan renteniers buiten de eigen stad maakte Leiden uit kostenoverwegingen gebruik van de *clerc van den lijffpensien van der graeflicheit*.¹⁷ Als deze de renten van de landsheer ging betalen, nam hij ook het geld voor de uitbetaling van Leidens renten mee.¹⁸

Lijfrenten konden worden verkocht op één leven of op twee of meer levens.¹⁹ In het eerste geval was de uitkering afhankelijk van het leven van één persoon, de lijfrentenier. Bij een lijfrente op twee levens was de uitkering in het algemeen afhankelijk van het in leven zijn van beide of één van beide personen. De koopsom die voor de lijfrenten moest worden betaald werd uitgedrukt in penningen. Een lijfrente 'tegen de penning 10' betekende dat de koopsom het tienvoudige bedroeg van de jaarlijks uit te keren rente. De koopsom was in het algemeen voor iedereen gelijk, ongeacht de leeftijd van de lijfrentenier.²⁰ Wel werd onderscheid gemaakt tussen lijfrenten op één leven en die op twee of meer levens. Er was weinig variatie in de koopsommen die de verschillende steden hanteerden. Een lijfrente op één leven werd veelal verkocht 'tegen de penning 8' en die op twee levens 'tegen de penning 10'.²¹

Waarborgen

In de rentebrief werden ook de waarborgen opgenomen die een rentenier had om er zeker van te zijn dat de stadsbesturen daadwerkelijk tot betaling van de renten overgingen. De stedelijke overheden gaven zelden specifiek onderpand aan de koper van een lijfrente, maar hiertoe dienden alle bezittingen van de stad en van haar inwoners.²² Eén van de waarborgen bij in gebreke blijven van de stad was het arrestrecht: haar burgers konden worden gearresteerd en gevangen gezet. Toen de stad Dordrecht te kampen kreeg met achterstallige betalingen gebeurde het regelmatig dat Dordtse kooplieden in andere steden gevangen werden gezet en hun koopwaar in beslag werd genomen.²³ Daar Dordrecht afhankelijk was van de han-

del kon zij het zich niet veroorloven dat haar kooplieden werden gegijzeld. Voor Dordrecht was dit een reden om nieuwe renten te verkopen, teneinde de achterstallige betalingen te kunnen voldoen. Ook is bekend dat een Dordtse magistraat de inwoners waarschuwde geen lijfrenten meer te kopen van sommige Hollandse steden, omdat de stad haar burgers niet meer kon helpen bij het voldoen van de betalingen: de kooplieden uit die steden meden Dordrecht omdat ze wisten daar gegijzeld te kunnen worden.

Omdat het arrestrecht het handelsverkeer ernstig kon belemmeren werden door steden ook wel verdragen gesloten om elkaars burgers niet lastig te vallen, zoals tussen Amsterdam en Utrecht in 1461.²⁴ Tijdens jaarmarkten werd het arrestrecht ten aanzien van de bezoekers gewoonlijk geschorst. In de rentebrieven konden ook andere mogelijkheden zijn opgenomen die een rentenier had bij in gebreke blijven van de stad, bijvoorbeeld een bepaling omtrent het zogenaamde *leisting*. De rentenier kon dan op kosten van de stad zijn intrek nemen in een herberg voor een bepaald aantal dagen of tegen een bepaalde maximale vergoeding. Hieruit voortgekomen is het recht op een daggeld, dat de rentenier kon krijgen wanneer een stad in gebreke bleef. Dit werd meestal vastgelegd in de vorm van een interest, bijvoorbeeld 2½ procent van de rente per dag.

Welke waarborgen de stad Leiden gaf blijkt uit een bewaard gebleven lijfrentebrief uit 1408.²⁵ De brief betreft een lijfrente op twee levens die werd verkocht tegen de penning 10. Uit de brief wordt duidelijk dat de rentenier de mogelijkheid had om achterstallige betalingen te verhalen op de burgers van Leiden *an een yghelic onsen poorteren of sijn goede*. Ook kon de rentenier daggeld krijgen van *enen comans groten* per week per nobel rente *totter tijt toe, dat dese rente ende leistinghe volcomelic wel betaelt sien*. Verder bevatte de brief twee ongebruikelijke voorwaarden. De eerste hield in dat na het overlijden van de langstlevende de erfgenamen nog een deel van de rente naar rato tot de vervaldag van de rente kregen uitgekeerd; gewoonlijk werd een rente alleen uitgekeerd als de rentenier op de vervaldag nog in leven was. Bovendien was deze lijfrente aflosbaar en behield de stad zich kennelijk het recht voor wanneer de financiën het toelieten alsnog van de lijfrente af te komen tegen terugbetaling van de hoofdsom.

Regelmatig brachten lijfrenteverkopen steden in financiële moeilijkheden.²⁶ Dit manifesteerde zich al in de veertiende eeuw: halverwege deze eeuw was Leuven al in de problemen gekomen en in 1371 moest Dordrecht een comité benoemen om de schulden van de stad te saneren.²⁷ Eind vijftiende eeuw kampten veel Hollandse steden met betalingsachterstanden en waren min of meer failliet.²⁸ Voor de rente-

niers betekende dat in eerste instantie dat zij te maken kregen met achterstallige betalingen. Het had voor hen geen zin meer zich te beroepen op de waarborgen uit de rentebrieven. De steden verlaagden de rentebetalingen of lieten die geheel achterwege, vaak met goedkeuring van de landsheer.²⁹ Hiermee wentelden de steden het risico van de lijfrenteverkopen uiteindelijk toch af op de renteniers. Dat gebeurde ook in Leiden, dat in het laatste decennium van de vijftiende eeuw grote achterstanden in de rentebetalingen had.³⁰ Tussen 1492 en 1494 verkreeg het stadsbestuur van Leiden uitstel van betaling van graaf Filips de Schone en zijn vader Maximiliaan en werd het arrestrecht opgeschort.³¹ De jaarlijkse rente-uitkeringen werden teruggebracht tot een lager percentage en maatregelen werden getroffen om meer inkomsten te verkrijgen.³² Omdat dit niet tot de gewenste oplossing had geleid, werden in de zestiende eeuw meerdere pogingen gedaan om de Leidse financiën te saneren maar pas begin zeventiende eeuw waren, net als voor de meeste steden, de financiële moeilijkheden voorbij.

Lijfrenten en de bouw van kerken

In de vijftiende eeuw bestond een verscheidenheid aan financieringsbronnen die kon worden aangeboord voor de bouw van kerken en kathedralen. Bij kathedraal-fabrieken, speciaal voor de bouw en het onderhoud van een kathedraal opgericht, speelden het kapittel en de bisschop een belangrijke rol.³³ Parochiekerken waren meestal afhankelijk van de al dan niet vrijwillige bijdragen van de parochianen, zowel voor de gebruikelijke en noodzakelijke uitgaven voor bijvoorbeeld kerkdiensten als voor de bouw en onderhoud van het kerkgebouw. Het beheer van de kerkfabriek lag meestal in handen van kerkmeesters die door het stadsbestuur werden benoemd.³⁴ Deze kerkmeesters vertegenwoordigden de parochianen. Zij waren ook verantwoordelijk voor het dagelijks beheer van de kerk. Wanneer een parochie huizen of land in bezit had, dan had zij daaruit vaak inkomsten in de vorm van huren, erfstellingen en pachten. Parochiële inkomsten kwamen ook voort uit de parochiële taken: verkoop van graven en allerlei andere inkomsten die hiermee verband hielden (zoals leges).³⁵ Giften bestonden vaak uit legaten, in geld en in (kostbare) goederen, devotiegiften, geld voor aflaten en geld uit collectes. Voor de bouw van een nieuwe kerk waren vooral de speciaal daarvoor gegeven giften van belang. Maar ook het aangaan van leningen, waaronder lijfrenten, het te gelde maken van vermogensbestanddelen (bijvoorbeeld de verkoop van grond of huizen) of het opsparen van batige saldi over een reeks van jaren waren mogelijkheden om de bouw in fasen van grote bouwactiviteit te financieren.³⁶

Er is slechts weinig onderzoek gepubliceerd dat enig inzicht geeft in de mate waarin de verkoop van lijfrenten ten behoeve van de bouw van kerken is toegepast en dit betreft in alle gevallen latere perioden in de vijftiende (en zestiende) eeuw dan die van het onderhavige onderzoek. Een vergelijking van deze onderzoeken met de Pieterskerk is evenwel interessant omdat hierdoor een breder algemeen beeld ontstaat over hoe kerken met lijfrenten omgingen.

In de periode van ruim een eeuw tussen 1455 en 1560 vormden lijfrenten het voornaamste kredietinstrument van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Antwerpen.³⁷ Omdat gedurende de gehele vijftiende eeuw aan de kerk werd gebouwd, en de bouwplannen verschillende malen werden herzien, is het volgens Vroom niet zonder meer mogelijk om de lijfrenteverkopen in verband te brengen met specifieke bouwcampagnes.³⁸ Hij concludeert dat het fabrieksbestuur kredieten opnam om geplande bouwcampagnes te financieren, maar stelt tevens dat het bouwbudget werd aangepast aan de financiële mogelijkheden die de kerk op dat moment had.³⁹ Het aandeel van lijfrenten in de totale inkomsten van de kerk bleef in de vijftiende eeuw in de meeste jaren onder de 10 procent, met enkele uitschieters van boven de 25 procent (1455 en 1474); in de zestiende eeuw en met name tussen 1520 en 1530 lagen deze percentages aanzienlijk hoger en konden oplopen tot circa 50.⁴⁰ De rentebetalingen (lijf- en losrenten tezamen), die eind vijftiende eeuw tussen de 15 en 20 procent van de totale uitgaven bedroegen, liepen in de eerste dertig jaar van de zestiende eeuw op tot boven de 50 procent.⁴¹ De verkoop van lijfrenten leidde niet tot onoplosbare financiële problemen; de vaste inkomsten bleken steeds voldoende om de jaarlijkse betalingen te verrichten.⁴²

Omstreeks 1490 werd bij de Jacobskerk in Antwerpen begonnen met de bouw van een nieuw kerkgebouw en in de jaren negentig haalde de kerk haar inkomen voor meer dan 50 procent uit lijfrenteverkoop.⁴³ In de jaren erna nam het aandeel af, maar in de meeste jaren lag het rond of boven de 40 procent. De rentebetalingen liepen door de lijfrenteverkopen op tot percentages boven de 30 van de totale uitgaven in het tweede en derde decennium van de zestiende eeuw. In het geval van de Jacobskerk leidde de hoge schuldenlast zelfs tot een faillissement in 1535.⁴⁴ In de afwikkeling van het faillissement werden de rentetrekkingen afgekocht met het vijfvoud van hun jaarlijkse rente.

Bij de bouw van de Buurkerk in Utrecht in de periode tussen 1435 en 1569 legt Bogaers een duidelijk verband tussen het aantal afgesloten leningen (lijf- en losrenten) en de verschillende bouwfasen.⁴⁵ Het aandeel van leningen (lijf- en los-

renten) in de totale inkomsten bedroeg bij de Buurkerk circa 10 procent; ook de lijfrentebetalingen bedroegen ongeveer 10 procent van de totale uitgaven.⁴⁶

De kerkrekeningen van de Pieterskerk

Tot het midden van de veertiende eeuw was de Pieterskerk de enige parochiekerk in Leiden.⁴⁷ In 1355 kwam daar verandering in toen de parochies van Sint Pancras (Hooglandse kerk) en Onze-Lieve-Vrouwe binnen de stadsgrenzen kwamen te liggen. De Pieterskerk bleef echter de belangrijkste parochiekerk.⁴⁸ Op basis van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek heeft bouwhistoricus Jan Dröge een reconstructie van de bouwgeschiedenis van de Pieterskerk opgesteld.⁴⁹ Begin twaalfde eeuw zou al een kapel zijn gewijd op de plaats van de huidige Pieterskerk en rond het midden van de veertiende eeuw zou deze zijn uitgebreid of vervangen door een romaanse kerk. In 1391 werd de vermaarde bouwmeester Rutger van Kampen aangesteld om de beginfase van de bouw van een nieuw gotisch koor rond het koor van de bestaande kerk te begeleiden.⁵⁰ Tegen 1412 waren de kooromgang en het nieuwe koor voltooid.⁵¹ Het schip met enkele zijbeuken was omstreeks 1430 gereed (de uitbreiding met dubbele zijbeuken dateert uit de tweede helft van de vijftiende eeuw). Uit de reconstructie blijkt dat de kerk omstreeks 1450 een voltooid gebouw was. Vervolgens is in de eerste helft van de zestiende eeuw de kerk nog uitgebreid met het transept. De in 1512 ingestorte toren is niet herbouwd.

De uitgaven voor de bouw zijn vermeld in de kerkrekeningen van de Pieterskerk. Hierin werden alle inkomsten en uitgaven van de kerk verantwoord. De kerkrekeningen werden opgesteld door vier kerkmeesters.⁵² Elk jaar traden twee nieuwe kerkmeesters aan en bleven er twee in functie.⁵³ Als in enig jaar tekorten optraden bij het opmaken van de kerkrekening werden deze aangevuld door de kerkmeesters, iets wat ook al gedaan werd door de burgemeesters bij het opmaken van de stadsrekening. In het jaar daarop werden de kerkmeesters dan weer terugbetaald.⁵⁴

Tussen 1398 en 1428 zijn veertien kerkrekeningen van de Pieterskerk bewaard gebleven. Dit betreft rekeningen over de jaren 1398 tot en met 1403, 1407, 1409, 1412, 1413, 1417 en 1426 tot en met 1428. De bewaard gebleven kerkrekeningen geven naast inzicht in de bouwuitgaven eveneens inzicht in de verkoop van lijfrenten en de schuldenlast uit hoofde van verkochte lijfrenten.

Het voert te ver om in het kader van dit artikel uitgebreid in te gaan op de verschillende muntsoorten die in de kerkrekeningen voorkomen en de revaluaties

van de munten die in de betreffende periode met enige regelmaat voorkwamen, maar enige opmerkingen hierover vooraf zijn op zijn plaats.⁵⁵ De kerkrekeningen werden opgesteld in ponden, de zogenaamde 'rekeningmunt'. Marsilje veronderstelt dat dit Hollandse ponden zijn, hoewel dit niet expliciet in de kerkrekeningen is vermeld.⁵⁶ De rekeningmunt wordt onderscheiden van de werkelijke ofwel klinkende munt, waarin betalingen daadwerkelijk plaatsvonden, en van de zogenaamde 'rekenmunten' zoals de nobel. De rekenmunten vertegenwoordigden een bepaalde hoeveelheid goud of zilver, maar werden niet meer geslagen en volgden de waardeveranderingen van de reële (klinkende) munt. De lijfrenten werden in de meeste gevallen verkocht in (gouden of Engelse) nobels, in enkele gevallen in (Wilhelmus of heren) schilden en in een enkel geval in Beyersguldens.⁵⁷ De omrekening naar de rekeningmunt, in het geval van de Pieterskerk het pond Hollands, ging vaak in tussenstappen via omrekening naar een gangbare munteenheid in *groten* (of *groet*), *bot*, *cromstaert* en *tunen* (*tuynen*).⁵⁸ Opvallend is dat binnen een jaar sprake kon zijn van verschillende omrekenkoersen, zo meldde de kerkrekening van 1403 omrekenkoersen *voir den nobel* van 91, 91½ en 93 groot.⁵⁹

Dat er sprake was van een behoorlijke geldontwaarding blijkt uit het feit dat lopende lijfrente-uitkeringen in nobel (de munt waarin de lijfrenten in de meeste gevallen waren verkocht) tussen 1398 en 1428 bijna vervijfvoudigde terwijl de werkelijk uitgekeerde lijfrenten volgens de in de kerkrekeningen gehanteerde rekeningmunt, het pond Hollands, in 1428 ruim 7½ maal zoveel kostten als in 1398.

De lijfrenteverkoop door de Pieterskerk

De organisatie rondom de verkoop van lijfrenten zal niet veel afgeweken hebben van die bij de stad Leiden zelf. Het is bekend dat enkele kerkmeesters ook bestuursfuncties voor Leiden bekleedden.⁶⁰ Het ligt dan voor de hand te veronderstellen dat zij hun werkzaamheden overeenkomstig die voor de stad Leiden uitvoerden. De kerkrekeningen van de Pieterskerk leveren, naast kwantitatieve informatie, ook verrassend veel kwalitatieve informatie over de aard van de lijfrenten die de kerk verkocht en uitkeerde. In alle gevallen vermelden de kerkrekeningen de namen van degenen die een lijfrente kochten en van degenen aan wie lijfrente-uitkeringen werden gedaan. Lijfrenten op twee levens werden vaak door echtparen *tot sinen live ende tot sijns wijs live* gekocht of door een ouder met kind, maar lang niet in alle gevallen is de relatie tussen de verschillende personen duidelijk. Bijvoorbeeld in 1428 kocht een zekere Aelwair een lijfrente van jaarlijks twee Wilhelmuusschilden op de levens van ene Jutte en Alijt: *Item vercoft Aelwair Willems dochter van Leyden*

*II Wilhelmus scilde tsjairs [...] tot Jutte Willem Sproncx dochter live ende tot Alijt heren Jacobs dochter live...*⁶¹

Dat Aelwair wel degene was die de uitkering moest krijgen blijkt uit de vervolgzin: *Ende Aelwair voirs. sel hefstier wesen van den renten also verre als Jutte ende Alijt beyde of een van hem beyden leeft...*⁶²

De relatie tussen Aelwair, Jutte en Alijt blijft helaas onbekend.

De koopsom die men aan de kerk moest betalen blijkt niet erg af te wijken van de koopsommen die we al eerder zijn tegengekomen bij lijfrenten door stedelijke overheden en door andere kerken. Zo verkocht de kerk lijfrenten op een leven in de meeste gevallen tegen de penning 8 en op twee levens tegen de penning 10.⁶³ Lijfrenten werden niet alleen in jaarlijkse termijnen uitgekeerd, maar zeer geregeld ook in halfjaarlijkse termijnen zoals in het geval van de uitkering aan Diwair Pinghen in 1413: *Diwair Pinghen te Haerlem VI Enghelsche nobel, half te Heylighermis* (Allerheiligen ofwel 1 november) *ende half te meye daghe* (1 mei)...⁶⁴

Bij lijfrenten die door stedelijke overheden werden verkocht was het gebruikelijk dat de verplichtingen van de stad tegenover de rentenier werden vastgelegd in een zogenaamde rentebrief. Het is aannemelijk dat van dergelijke rentebrieven ook bij de Pieterskerk sprake is geweest, want in 1412 wordt aan Griet Michiels dochter *een nobel sonder brief* betaald.⁶⁵ In 1412 werd bovendien een uitgave van ruim 10 schelling verantwoord voor zegelgeld van verkochte lijfrentebrieven.⁶⁶

In de rentebrieven waren, conform de rentebrieven die door de stedelijke overheden werden verstrekt, de verplichtingen van de kerk tegenover de rentenier opgenomen, waaronder de rechten van de rentenier wanneer de kerk in gebreke zou blijven. In één geval was een dergelijke voorwaarde ook opgenomen in de kerkrekening. In de kerkrekeningen van 1426, 1427 en 1428 was bij de lijfrente-betaling aan Huge Blanckert tevens aangegeven: [...] *dair voirwairde of sijn betailt men hem dit gelt niet ten dage voirs. of telken dage tot Brugmarct dairnaestvolgende, zo mach Huge Blanckert elx dages na Brugmarct verteren op elke twee cronon enen groten sdages Vlaems gelts ter tijt toe dat hem sijn renten ende dachgelt betaelt sijn...*⁶⁷

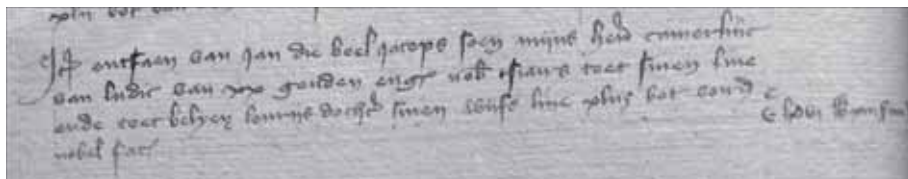
Blanckerts lijfrente bedroeg dertig *cronen* per jaar, zodat hij bij in gebreke blijven van de kerk een daggeld van vijftien groten Vlaems kreeg uitgekeerd. Uit de bijlagen bij de kerkrekeningen van 1426 tot en met 1428 volgt dat de kerk in deze jaren aan Blanckert zijn volledige lijfrente-uitkering schuldig was gebleven, zodat de kerk een flinke schuld aan hem opbouwde. Of en wanneer Blanckert zijn dag-

geld ooit uitgekeerd heeft gekregen is helaas op basis van de kerkrekeningen niet na te gaan.

Sommige uitkeringen liepen jarenlang door. Zo liep de lijfrente van 1 nobel per jaar die Gheertruud Dierc Haermans in 1398 kocht en waarvoor ze 8 nobel betaalde, nog steeds in 1428, dus al dertig jaar.⁶⁸ Het is duidelijk dat de kerk hier een groot verlies op leed. Hetzelfde is het geval met de lijfrente die Pieter Heerman in 1398 op zijn eigen leven en dat van zijn vrouw kocht. Deze uitkering van 10 nobel per jaar werd ook in 1428 nog steeds gedaan.⁶⁹ In totaal was in 1428 dus al 300 nobel uitgekeerd, terwijl een koopsom van 100 nobel was betaald. Maar in andere gevallen kon de lijfrentenier minder lang van zijn uitkeringen genieten: de lijfrente van 10 nobel per jaar die Aechte Ruysken in 1407 voor 80 nobel kocht, kwam vanaf 1412 niet meer voor in de jaarlijkse kerkrekeningen.⁷⁰ Zij heeft er dus maximaal vier jaar van kunnen genieten.

Lijfrenten waren over het algemeen niet af te lossen, maar bij de uitkering van 7 Engelse nobel die werd gedaan aan Gherijt die Griemer in 1413 werd opgenomen dat de rente aflosbaar was tegen 54 gouden Engelse nobel.⁷¹ Of de kerk hiervan gebruik heeft gemaakt is niet bekend, in ieder geval werden vanaf 1417 (de eerstvolgende beschikbare kerkrekening) geen uitkeringen meer aan Griemer gedaan.

Lijfrenten zullen vooral door personen uit de goeude burgerij zijn gekocht. Een rentenier diende immers voldoende kapitaal te hebben om de lijfrente aan te kopen. Van een aantal renteniers van de Pieterskerk is te achterhalen tot welke stand ze behoorden of welk beroep ze uitoefenden. In 1427 werd een lijfrente gekocht door *jonfrou Baertrait*.⁷² Van Jan die Beel (of Jan Libeel) was opgenomen dat hij *mijs heren camerlinc van Ludic* was.⁷³ Daarnaast komen nog voor Gherijt *die coster* en heer Jan Hamer van wie uit andere posten in de kerkrekening kan worden opgemaakt dat hij *deken van Nijvel* was.⁷⁴ De afgesloten lijfrenten liepen qua hoogte

Post uit de kerkrekening over 1412, waarin vermeld wordt dat Jan die Beel, mijs heren camerlinc van Ludic, een lijfrente kocht van twintig gouden Engelse nobel per jaar. Kerkrekening 1412, fol. 17v.

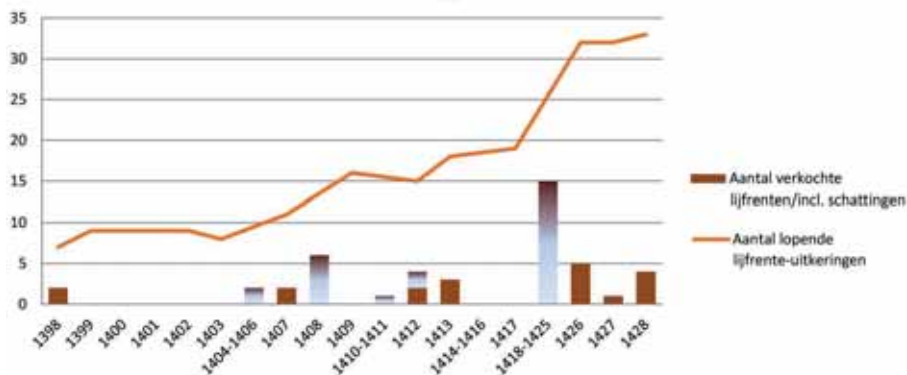
van de uitkering behoorlijk uiteen, maar uit de kerkrekeningen kan niet worden opgemaakt of dit verband houdt met de burgerlijke klasse van de rentenier.

Uiteraard was het voor de kerk van belang dat overlijdens tijdig werden gemeld om onterechte uitkeringen te voorkomen. Uit de kerkrekeningen blijkt niet of er een *bodebrood* werd uitgekeerd. Maar aangezien uit de kerkrekeningen ook niet blijkt dat er veel lijfrenten buiten de parochie werden verkocht, is dit ook niet waarschijnlijk; de kerkmeesters zullen zelf snel op de hoogte gehouden zijn van overlijdensgevallen binnen de parochie. Een enkele maal werd in de kerkrekening melding van een overlijden gemaakt. In 1426 werd bij de uitkering aan Katrijn Li-claes dochter vermeld dat het de laatste uitkering was *want si doit is*.⁷⁵ En in 1428 meldde de kerkmeester in de kerkrekening dat aan Diewer Pinghen vanwege haar overlijden maar de helft van haar jaarlijkse uitkering was gedaan.⁷⁶

Lijfrenten en de bouw van de Pieterskerk

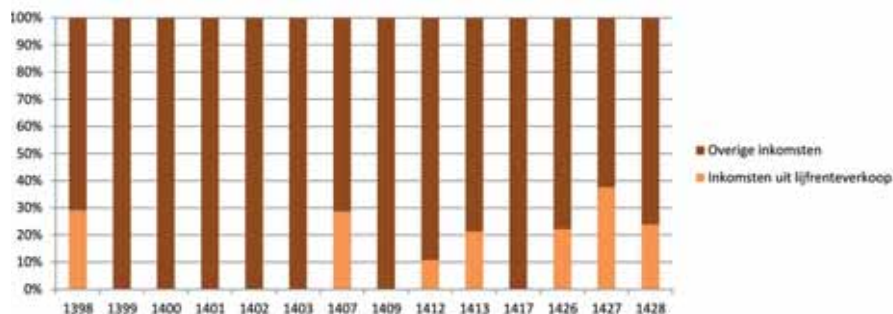
De kerkrekeningen waren zodanig opgezet dat zij in alle gevallen eerst de ontvangsten en vervolgens de uitgaven verantwoordden. Hoewel de inkomsten en uitgaven enigszins waren gerubriceerd, werd dat niet in alle jaren op dezelfde manier gedaan. De inkomsten uit verkochte lijfrenten werden in de beginjaren in diverse rubrieken ondergebracht, pas vanaf 1412 waren aparte rubrieken met daarin de verkochte lijfrenten opgenomen (soms met andere financiële transacties).⁷⁷ In totaal zijn in de bewaard gebleven kerkrekeningen negentien verkopen van lijfrenten opgenomen. De lijfrentebetalingen waren niet in aparte rubrieken ondergebracht, maar vanaf 1402 wel met een apart kopje boven de betalingen.⁷⁸ In de eerst beschikbare kerkrekening uit 1398 werden reeds zeven lijfrente-uitkeringen verantwoord, die dus al voor dat jaar verkocht moeten zijn. Uit onderstaande grafiek blijkt dat het aantal lijfrente-uitkeringen bijna vervijfvoudigde tussen 1398 en 1428 (grafiek 1). In de jaren 1399 tot en met 1403 werden geen lijfrenten verkocht, maar in de jaren erna tot en met 1428 moeten in totaal ten minste 43 lijfrenten zijn verkocht.⁷⁹ Er is dus duidelijk sprake van een toename, hoewel de aantallen gering zijn.

Het aantal verkochte lijfrenten bleef beperkt, maar de inkomsten uit lijfrenteverkoop konden oplopen tot 20 à 30 procent van de totale inkomsten (grafiek 2). In 1427 werd slechts één lijfrente verkocht, maar hiervoor werd het enorme bedrag van 658 pond betaald, bijna 40 procent van de inkomsten in dat jaar.⁸⁰

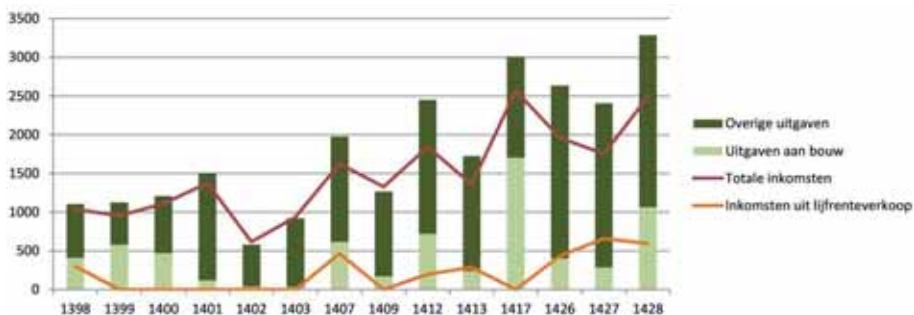
Grafiek 1. Aantal lopende en verkochte lijfrenten, Pieterskerk Leiden.*

* De jaren met halfdoorzichtige kolommen zijn (door de auteur) geschatte verkopen op basis van de lopende lijfrente-uitkeringen in de jaren erna.

Grafiek 2. Aandeel inkomsten uit lijfrenteverkoop in totale inkomsten, Pieterskerk in Leiden.

Dat de financiën van de Pieterskerk niet rooskleurig waren blijkt uit het feit dat er in de meeste jaren een tekort was, slechts in drie van de veertien jaren waren de inkomsten (marginaal) hoger dan de uitgaven. Het tekort liep behoorlijk op in de jaren vanaf 1426. In die jaren hadden de kerkmeesters ook te kampen met het niet kunnen innen van huren en pachten én met de toegenomen schuldenlast uit hoofde van de lijfrenteverkoop. Dat de kerkmeesters deze tekorten niet meer konden aanvullen blijkt uit de bijlagen bij de kerkrekeningen van 1426 tot en met 1428, waarin wordt vermeld dat de kerkmeesters aanzienlijke bedragen aan lijfrente-uitkeringen en andere betalingen schuldig waren gebleven.⁸¹ Het is echter niet ondenkbaar dat de kerkmeesters van de Pieterskerk toen al een aanvang maakten

Grafiek 3. Inkomsten en uitgaven in ponden, Pieterskerk Leiden.

met het op orde brengen van de financiën van de kerk, want in 1426 werd in de kerkrekening een uitgave verantwoord van ruim 13 schelling voor *Huge die Scriver van een nuwe maenboec* (schuldenregister).⁸² Het is zeer waarschijnlijk dat dit dezelfde persoon is als Hughe Scriver, de *clerc van den lijffensien van der graeflicheit*, die door de stad Leiden werd ingehuurd als financieel deskundige.⁸³

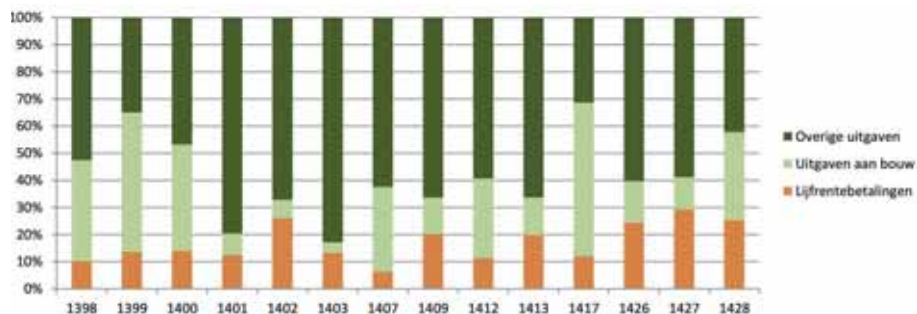
Om te kunnen bepalen in hoeverre er een verband was tussen de verkoop van lijfrenten en de uitgaven voor de bouw van de Pieterskerk worden de totale uitgaven en de uitgaven voor de bouw afgezet tegen de inkomsten uit lijfrenteverkoop (grafiek 3).

Uit bovenstaande grafiek blijkt dat op basis van de kerkrekeningen geen direct verband is te constateren tussen de uitgaven voor de bouw en de verkoop van lijfrenten. Maar als de ontbrekende jaren er bij worden betrokken, is er mogelijk wel een verband aan te geven. Op basis van het aantal lopende lijfrente-uitkeringen in 1398 (grafiek 1) kan worden geconcludeerd dat er al vóór dat jaar ten minste zeven lijfrenten moeten zijn verkocht. De reconstructie van de bouwgeschiedenis laat zien dat de bouw van de huidige kerk in het begin van de jaren negentig van de veertiende eeuw moet zijn begonnen. Het is niet onredelijk te veronderstellen dat de verkoop van die zeven lijfrenten te maken heeft gehad met de aanvang van de bouwwerkzaamheden. Uit grafiek 1 blijkt voorts dat er in de jaren tussen 1418 en 1425 in totaal ten minste vijftien lijfrenten moeten zijn verkocht, een relatief hoog aantal in vergelijking met de jaren daarvoor. Mogelijk hebben de kerkmeesters na de hoge bouwuitgaven in 1417, het jaar waarin hard aan het schip van de kerk werd gewerkt, getracht de financiën met de verkoop van lijfrenten op orde te brengen.⁸⁴ Dat dit niet is gelukt blijkt uit de opgelopen tekorten in de jaren 1426 tot en met 1428. Het aandeel van de uitgaven aan de bouw van de kerk in

de totale uitgaven is in 1426 en 1427 beperkt gebleven, maar liep in 1428 weer op. Uit de kerkrekeningen blijkt dat er in deze jaren wel aan de kerk werd doorgebouwd. Het is niet onredelijk te veronderstellen dat de kerkmeesters in deze jaren weer lijfrenten verkochten om deze bouwcampagne te financieren en het opgelopen tekort weg te werken. Dröge concludeert dat het schip met de enkele zijbeuken omstreeks 1430 moeten zijn voltooid.⁸⁵ Of er daarna nog lijfrenten zijn verkocht om de mogelijke inrichting en de latere bouwwerkzaamheden te financieren is helaas niet vast te stellen op basis van de beschikbare kerkrekeningen.

De verkoop van lijfrenten leidde in het algemeen tot een (hoge) schuldenlast, waarvoor kerken voldoende vaste inkomsten moesten hebben om deze jaarlijks te kunnen voldoen. De schuldenlast uit hoofde van lijfrenteverkoop bij de Pieterskerk liep op van 112 pond in 1398 tot 831 pond in 1428. In grafiek 4 wordt deze schuldenlast afgezet tegen de uitgaven voor de bouw en de totale uitgaven van de Pieterskerk. Het oplopen van de tekorten in de laatste jaren had ook gevolgen voor de lijfrente-uitkeringen, die weliswaar in de kerkrekeningen als betaling werden opgenomen, maar in werkelijkheid leidden tot een schuld aan de renteniers. In feite werden de daadwerkelijke betalingen dus naar volgende jaren doorgeschoven. Vanaf 1426 werden in bijlagen bij de kerkrekeningen de schulden opgenomen die de kerkmeesters hadden aan de renteniers. In onderstaande grafiek bevatten de lijfrentebetalingen dus zowel de daadwerkelijke betalingen als de niet-betaalde lijfrenten (de schuld aan renteniers).

In de jaren 1398 tot en met 1400 lagen de uitgaven aan de bouw van de Pieterskerk rond de 40 à 45 procent van de totale uitgaven. De lijfrentebetalingen bedroegen in die jaren niet meer dan 14 procent van de totale uitgaven. Na 1400

Grafiek 4. Uitgaven aan de bouw en lijfrentebetalingen in relatie tot totale uitgaven, Pieterskerk Leiden.

wordt het beeld gevarieerder en lijkt er nauwelijks een verband tussen de bouwuitgaven en de lijfrentebetalingen te zijn. In 1417 waren de bouwuitgaven hoog (bijna 60 procent van de totale uitgaven) en bleef het aandeel lijfrentebetalingen relatief beperkt (12 procent van de totale uitgaven), maar vanwege het ontbreken van de kerkrekeningen in de jaren daarna tot 1426 kan niet nagegaan worden hoe de ontwikkeling zich voortzette. In de jaren 1426 en 1427 liepen de bouwuitgaven terug en de lijfrentebetalingen (inclusief niet-betaalde lijfrenten) op, maar in 1428 was aan die ontwikkeling weer een einde gekomen en namen de lijfrentebetalingen iets af en de bouwuitgaven weer toe. De uitstaande schuld aan lijfrentebetalingen bedroeg in dat jaar echter het enorme bedrag van 726 pond. De lijfrentebetalingen zullen na 1428 bovendien nog zijn toegenomen vanwege de verkoop van vier lijfrenten in datzelfde jaar van een jaarlijkse uitkering ten bedrage van 10 Beyerse guldens en 25½ Wilhelmusschilden (circa 50 pond).⁸⁶ Of en hoe de kerkmeesters de schulden aan de lijfrenteniers hebben kunnen aflossen is helaas niet bekend. Zoals eerder aangegeven zouden het schip met de enkele zijbeuken omstreeks 1430 voltooid zijn. Het is logisch te veronderstellen dat de bouwuitgaven vanaf dat jaar in het algemeen zullen zijn afgenomen, hoewel vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw de kerk opnieuw werd uitgebreid en de bouwuitgaven weer zullen zijn toegenomen.

Conclusie

In de vijftiende eeuw maakten steden, waaronder Leiden, al geruime tijd gebruik van de verkoop van lijfrenten om in korte tijd een grote som geld binnen te halen. Dat had al in de veertiende eeuw bij bepaalde steden tot financiële problemen geleid, zodat men zich bewust moet zijn geweest van het financiële risico dat hiermee gelopen kon worden. De lijfrenteverkoop was in de meeste steden op eenzelfde manier georganiseerd. De stad Leiden vormde hierop geen uitzondering. De koopsommen die men hanteerde varieerden nauwelijks per stad. Voor een lijfrente op één leven betaalde men doorgaans acht keer de jaarlijkse uitkering en voor een lijfrente op twee levens tien keer deze uitkering. Lijfrentebrieven, de overeenkomst tussen kopers en verkopers van een lijfrente, bevatten voorwaarden omtrent de verplichtingen van de verkoper, eventuele aflossing, de termijnen waarin werd uitgekeerd en de rechten van de koper bij in gebreke blijven van de verkoper.

De mate waarin kerkelijke instellingen lijfrenten verkochten om de bouw van een kerk te financieren kon aanzienlijk verschillen per kerk. De kerkmeesters van de Pieterskerk in Leiden verkochten lijfrenten om inkomsten te genereren, over-

eenkomstig de organisatie bij de steden. De kerkmeesters hadden nauwe banden met de stadsbestuurders van Leiden en waren daardoor op de hoogte van het financieel beheer en de organisatie rondom de lijfrenteverkoop van de stad Leiden. Het aandeel in de totale inkomsten dat verkregen werd door de lijfrenteverkoop lag bij de Pieterskerk met zo'n 20 tot 40 procent rond het gemiddelde van het aandeel bij de andere (onderzochte) kerken. Of de verkoop van lijfrenten te maken had met de financiering van specifieke bouwcampagnes, zoals dat bij de andere kerken het geval was, kan op basis van de kerkrekeningen niet worden aangetoond, maar is wel waarschijnlijk wanneer de bouwgeschiedenis van de kerk erbij wordt betrokken en als rekening wordt gehouden met het aantal geschatte lijfrenteverkopen in ontbrekende kerkrekeningen. De te betalen lijfrente-uitkeringen maakten gemiddeld zo'n 10 tot 30 procent van de totale uitgaven uit. Vooral in de jaren 1426-1428 liepen de (schulden vanwege) lijfrente-uitkeringen behoorlijk op. Er kan niet worden aangetoond dat de bouwuitgaven daardoor trendmatig terugliepen maar, behalve in 1417, werden percentages van boven de 40 voor de uitgaven aan de bouw niet meer gehaald, terwijl de schulden en uitbetaalde lijfrenten wel toenamen. Dat de kerkmeesters aan het eind van de jaren twintig te kampen hadden met financiële problemen wordt duidelijk uit de schuldenbijlagen bij de kerkrekeningen van de jaren 1426-1428. De schuldeisers bestonden voornamelijk uit lijfrenteniers. Kennelijk kozen de kerkmeesters ervoor om andere rekeningen eerst te betalen en pas in de laatste plaats de lijfrenten uit te keren. Om hiervan een volledig beeld te verkrijgen zou een uitgebreide analyse van de overige posten (inkomsten én uitgaven) in de kerkrekeningen moeten plaatsvinden. De financiële problemen hadden ook te maken met het niet kunnen innen van huren en pachten, maar het feit dat de jaarlijkse uitkering van tien nobel aan Pieter Heerman na dertig jaar nog steeds liep, speelde ongetwijfeld ook een rol.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van mijn bachelorscriptie voor de studie Kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. De volledige scriptie is te vinden via de Open Access module van de Universiteit Utrecht, <http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/314100>. Mijn dank gaat uit naar dr. Merlijn Hurx voor zijn enthousiaste scriptiebegeleiding en voor zijn commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Kerkrekening Pieterskerk 1398, fol. 1r. De kerkrekeningen bevinden zich bij Erfgoed Leiden en Omstreken, Archief Kerken, inv. nr. 323. In het onderzoek zijn de transcripties van de kerkrekeningen van Ed van der Vlist gebruikt, cf. de website www.janvanhout.nl. In het vervolg worden de kerkrekeningen van de Pieterskerk aangeduid met 'kerkrekening' gevolgd door het jaartal. De kerkrekeningen lopen van St-Pietersdag (22 februari) van een bepaald jaar tot en met dezelfde dag een jaar later; als gesproken wordt van de kerkrekening van 1398 dan wordt daarmee bedoeld de kerkrekening die loopt van 22 februari 1398 tot 22 februari 1399.
- 3 Kerkrekening 1428, fol. 23v.
- 4 W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de Middeleeuwen, in het bijzonder van de Dom van Utrecht* (Maarsen 1981) 66.
- 5 Dat voor de bouw van de Pieterskerk gebruik werd gemaakt van lijfrenten is reeds vermeld in P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad* [I]. *Een Hollandsche stad in de Middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1910) 55.
- 6 Bianca van den Berg, *De Pieterskerk in Leiden* (Utrecht 1992) 28 en Merlijn Hurx, 'Het koor van de Pieterskerk: experimenteren met bouwpakketten' in: Elizabeth den Hartog (red.), *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens* (Zwolle 2011) 97.
- 7 W.H. Vroom, *De Onze-Lieve-Vrouwekerk te Antwerpen. De financiering van de bouw tot de Beeldenstorm* (Antwerpen/Amsterdam 1983). Naast de Onze-Lieve-Vrouwekerk wordt hierin ook de Jacobskerk te Antwerpen besproken.
- 8 C.J. Zuiderduijn, *Medieval Capital Markets. Markets for Renten, state formation and private investment in Holland (1300-1550)* (Leiden/Boston 2009).
- 9 J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, ±1390-1477* (Hilversum 1985) 20 en J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum 1993) 95.
- 10 J.H. Kernkamp, *Vijftiende-eeuwse rentebrieven van Noordnederlandse steden* (Groningen 1961) 5. Losrenten worden vaak in één adem genoemd met lijfrenten. Losrenten zijn eeuwigdurende leningen die niet afhankelijk zijn van het in leven zijn van de koper, maar waarvan de rente betaald wordt aan de toonder van de losrentebrief. Belangrijk was dat de rentebrief in ieder geval geen termijn vermeldde. In de praktijk was het onderscheid met een lening dat de koper, de rentenier, niet het recht had, zijn koopsom terug te vorderen tegen opzegging van zijn renten.
- 11 Blok spreekt van een verkochte lijfrente door de stad Leiden in 1352. Blok, *Geschiedenis*, 250.
- 12 Marsilje, *Financiële beleid*, 19-20.
- 13 Marsilje, *Financiële beleid*, 65.
- 14 Kernkamp, *Rentebrieven*, 7.
- 15 Pas in de zestiende eeuw ontstond het zogenaamde *attestatie de vita*, een bewijs van in leven zijn, dat heden ten dage nog steeds door verzekeraars wordt gebruikt als voorwaarde voor bepaalde uitkeringen.

- 16 Kernkamp, *Rentebrieven*, 9 en Zuijderduijn, *Markets*, 115.
- 17 Deze klerk, genaamd Hughe Sriver, deed ook de betalingen voor Haarlem en Delft. Bekend is dat hij een huis in Leiden bezat en als deskundige in geldzaken de stad in de dertiger jaren ondersteunde bij het opstellen van financiële rekeningen. Marsilje, *Financiële beleid*, 97-98.
- 18 Hij werd, vanwege de grote hoeveelheid geld die hij dan bij zich droeg, begeleid door *cloeke manne*. Marsilje, *Financiële beleid*, 121-122.
- 19 Kernkamp, *Rentebrieven*, 8.
- 20 Een enkele maal kwamen wel uitzonderingen hierop voor, zie R. van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de 12de tot het einde der 16de eeuw* (Brussel 1961), 200.
- 21 In Leuven werden in de vijftiende eeuw tarieven voor een lijfrente op een leven tegen de penning 8, 9 en 10 gehanteerd. Zie Van Uytven, *Stadsfinanciën Leuven*, 199.
- 22 Een uitzondering hierop vormt de stad Dordrecht. De stadsrekening van 1429 van deze stad vermeldt emissies van lijfrenten *optie makelaerdie*. Dit betekende dat de stad een specifiek onderdeel van haar eigendom garant had gesteld voor de betaling van lijfrenten. De makelaars, ingehuurd door de stad, dienden de opbrengsten van het zogenaamde stapelrecht te innen en hiervan de betreffende lijfrenten uit te keren. Het stapelrecht hield het recht in om goederen die langs de stad werden vervoerd op te slaan ('te stapelen') en binnen de stad te verkopen. Zuijderduijn, *Markets*, 111-112 en L.M. VerLoren van Themaat (red.), *Oude Dordtse lijfrenten. Stedelijke financiering in de vijftiende eeuw* (Amsterdam 1983), 53-54.
- 23 VerLoren van Themaat, *Oude Dordtse lijfrenten*, 56. In 1430 liepen Rotterdamse burgers het risico in Utrecht gegijzeld te worden met inbeslagneming van hun goederen omdat Rotterdam zijn verplichtingen tegenover Utrechtse renteniers al een aantal jaren niet was nagekomen. Kernkamp, *Rentebrieven*, 12.
- 24 Kernkamp, *Rentebrieven*, 13.
- 25 Kernkamp, *Rentebrieven*, 20-22. Hier is de gehele rentebrief opgenomen.
- 26 Zuijderduijn, *Markets*, 139.
- 27 Leuven bleef daarna doorgaan met lijfrenteverkoop om een deel van de oude renten te kunnen betalen. Zie Van Uytven, *Stadsfinanciën Leuven*, 204-220 en 235.
- 28 Zie onder andere Kernkamp, *Rentebrieven*, 15 en Zuijderduijn, *Markets*, 125.
- 29 Kernkamp, *Rentebrieven*, 12.
- 30 Zuijderduijn, *Markets*, 162.
- 31 Zuijderduijn, *Markets*, 125 en Kernkamp, *Rentebrieven*, 16.
- 32 J.W. Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen' in: R.C.J. van Maanen en J.W. Marsilje (red.), *Leiden. De Geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 1. *Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 89.
- 33 Vroom, *Financiering kathedraalbouw*, 30-42.
- 34 Vroom, *Financiering kathedraalbouw*, 49.
- 35 Vroom, *Financiering kathedraalbouw*, 347.
- 36 Vroom, *Financiering kathedraalbouw*, 66.
- 37 Vroom, *Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 91.
- 38 Zie voor de bouwgeschiedenis van de Onze-Lieve-Vrouwekerk: Vroom, *Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 16-21.
- 39 Vroom, *Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 98.
- 40 Percentages zijn afgeleid uit Vroom, *Onze-Lieve-Vrouwekerk*, bijlage 1: Inkomsten van de kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Antwerpen 1431-1565.
- 41 Percentages zijn afgeleid uit Vroom, *Onze-Lieve-Vrouwekerk*, bijlage 2: Uitgaven van de kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Antwerpen 1431-1565.
- 42 Vroom, *Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 93.

- 43 Percentages zijn afgeleid uit Vroom, *Onze-Lieve-Vrouwekerk*, bijlage 5: Inkomsten en uitgaven van de kerkfabriek van St.-Jacob te Antwerpen 1465/66-1534/35.
- 44 Vroom, *Onze-Lieve-Vrouwekerk*, 109.
- 45 L. Bogaers, 'God wouts. De financiering van de Buurkerk (1435-1569) als spiegel van groepsvorming en belangentegenstellingen binnen de parochie', *Jaarboek Oud-Utrecht* (2003) 100-102.
- 46 Percentages zijn afgeleid uit Bogaers, 'Gods wouts', tabellen 1, 5, 6, 7, 8.
- 47 J. Verbij-Schillings, 'Kerk en cultuur' in: R.C.J. van Maanen en J.W. Marsilje (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 1. *Leiden tot 1574* (Leiden 2002), 153.
- 48 Zie ook Blok, *Geschiedenis*, 280-283 en Hurx, 'Koor Pieterskerk', 97.
- 49 J. Dröge, 'De bouwgeschiedenis' in: Elizabeth den Hartog (red.), *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens* (Zwolle 2011), 53-55.
- 50 Hurx, 'Koor Pieterskerk', 91 en Dröge, 'De bouwgeschiedenis', 53.
- 51 Dröge, 'De bouwgeschiedenis', 53-56.
- 52 De namen van de verantwoordelijke kerkmeesters worden op de eerste pagina van elke kerkrekening vermeld.
- 53 Dröge, 'De bouwgeschiedenis', 68.
- 54 In de kerkrekeningen werd de teruggave in het nieuwe jaar verantwoord onder uitgaven *eerst den ouden keercmeesters dat men him sculdich bleef in hore reekeninghe* (kerkrekening 1398 fol. 12r). De kerkrekeningen werden zodanig opgesteld dat de te ontvangen respectievelijk te betalen bedragen als ontvangsten resp. uitgaven werden geboekt. De niet ontvangen bedragen werden als een aparte uitgavenpost verantwoord als *afterstal*. Als de kerkmeesters de tekorten niet meer konden aanvullen en men dus betaling schuldig moest blijven, werd deze achterstallige betaling als schuld in een bijlage vermeld. Dit was het geval in de jaren 1426 tot en met 1428.
- 55 Dit onderwerp wordt uitgebreid behandeld door Marsilje. Over de munten in de Beierse periode, zie Marsilje, *Financiële beleid*, 148 e.v. Over de ontwikkeling van de muntwaarden in onder andere de kerkrekeningen van de Pieterskerk, zie Marsilje, *Financiële beleid*, 169-200.
- 56 Marsilje, *Financiële beleid*, 150. Het was in die tijd echter niet ongebruikelijk om in Vlaamse ponden te rekenen, dit was bijvoorbeeld het geval in de kerkrekeningen van de Haarlemse Bavokerk (waarvan alleen kladversies zijn bewaard).
- 57 Hoewel de verkoop van een lijfrente vaak een bedrag in (Engelse) nobel vermeldde, kan daaruit niet geconcludeerd worden dat de rentenier ook daadwerkelijk in die munteenheid kreeg uitbetaald. Zie hiervoor ook Marsilje, *Financiële beleid*, 239-240 noot 63.
- 58 Bijvoorbeeld omrekeningen naar groot en bot kwamen regelmatig voor, uitgedrukt als *voir den nobel 91 groet* of *voir den scilt 20½ bot*. Kerkrekening 1403, fol. 22r en kerkrekening 1412, fol. 17v.
- 59 Kerkrekening 1403, fol. 22r. en fol. 22v. Een logische verklaring zou zijn dat de uitkeringen op verschillende dagen werden gedaan, echter de omrekenkoersen van 91 en 91,5 groet golden voor lijfrenten die alle vervielen op *den meye dach*.
- 60 Bijvoorbeeld Willem Jan Willemsz. was schepen in 1392-1393, burgemeester in 1407 en 1408 en kerkmeester van de Pieterskerk in 1412. Goeswijn Claesz. was schepen in 1387-1388 en van medio 1390 tot medio 1392, burgemeester in 1403 en 1413 en kerkmeester in 1407 en 1409. Marsilje, *Financiële beleid*, 66.
- 61 'Verkocht aan Aelwair Willemsdochter uit Leiden [een uitkering van] 2 Wilhelmus-

- schilden per jaar op de levens van Jutte, dochter van Willem Spronx en Alijt, dochter van heer Jacob'. Kerkrekening 1428, fol. 21v.
- 62 'De rente zal worden uitgekeerd aan de hiervoor genoemde Aelwair zo lang Jutte en Alijt beiden leven of een van hen beide leeft'. Kerkrekening 1428, fol. 21v.
- 63 Er waren uitzonderingen. In de jaren 1407 en 1428 verkocht de kerk een lijfrente op één leven tegen de penning 9,5 respectievelijk tegen de penning 7,5, kerkrekening 1407, fol. 16v en kerkrekening 1428, fol. 21v. en in 1428 werd een lijfrente op twee levens verkocht tegen de penning 9,5, kerkrekening 1428, fol. 21v.
- 64 Kerkrekening 1413, fol. 17v.
- 65 Kerkrekening 1412, fol. 17v.
- 66 Kerkrekening 1412, fol. 18r.
- 67 '... op voorwaarde dat indien zijn rente niet is betaald op de hiervoor genoemde dag [de vervaldag] of op de eerstvolgende dag dat de Brugmarkt wordt gehouden, dan krijgt Hüge Blanckert vanaf de dag na de Brugmarkt per dag voor elke twee cronen rente één groten Vlaams totdat zowel zijn [achterstallige] renten als zijn daggeld zijn betaald'. Kerkrekening 1426, fol. 24r. De Brugmarkt was waarschijnlijk een van de vele markten die wekelijks bij de bruggen langs de Rijn-oever werd gehouden.
- 68 Kerkrekening 1398, fol. 1r., en alle volgende kerkrekeningen tot en met 1428. De kerkrekeningen geven helaas geen informatie over de leeftijden van de renteniers.
- 69 Kerkrekening 1398, fol. 1r., en alle volgende kerkrekeningen tot en met 1428. Opmerkelijk is dat Pieter Heerman in 1398 164 Dordrechtse gulden van de kerk ontving vanwege onteigening van zijn huis en erf. Dröge, 'De bouwgeschiedenis', 16. Mogelijk heeft hij dit geld gebruikt om (een deel van) de lijfrente aan te kopen.
- 70 Kerkrekening 1407, fol. 27v., en alle volgende kerkrekeningen.
- 71 Kerkrekening 1413, fol. 17v.
- 72 Kerkrekening 1427, fol. 18r.
- 73 Kerkrekening 1412, fol. 15v. *Camerlinc* kan zowel thesaurier als kamerheer betekenen, gezien de toevoeging *mijns heren* was hij waarschijnlijk kamerheer. Ludic is waarschijnlijk de stad Luik.
- 74 Kerkrekening 1409, fol. 17v.
- 75 Kerkrekening 1426, fol. 23r.
- 76 Kerkrekening 1428, fol. 23r. In een aantal gevallen van lijfrenten op twee levens werd vanaf een bepaald jaar nog maar een van de twee verzekerden genoemd, waaruit af te leiden is dat de ander mogelijk overleden was.
- 77 In 1412 verscheen een rubriek *van vircoften lijfrenten ende van afterstallinghen kerghelede*, in 1413 was er een aparte rubriek *van virkofften lijfrenten*, in 1426 *ontfaen van vercoften renten ende van vercoften lijfrenten*, in 1427 *ontfaen van vercoften lijfrenten ende van vercoften lande* en in 1428 waren er twee aparte rubrieken *ontfaen van vercoften lande ende renten* respectievelijk *ontfaen van vercoften lijfrenten*.
- 78 In 1402 *Lijfrenten die goedshuys jairlix uutreyt*, in 1403 *An lijfrenten die goedshuys uutreyt*, in 1407 tot en met 1413 *Van lijfrenten*, in 1417 *Uutgeven van lijfrenten* en in 1426 tot en met 1428 *Lijfrenten die tgooidshuys jairlix uutreyt* aangevuld met een bepaalde koers, bijvoorbeeld in 1426 *elken nobel betailt mit 3 Beyers gulden, dat sijn 66 tunen, ende den scilt betailt mit 20 cromstaert*.
- 79 Ten minste want er werden immers ook lijfrenten beëindigd wegens overlijden van de rentenier.
- 80 De lijfrente werd gekocht door de weduwe van Willem Heermans, jonkvrouw Beatrait, en werd gesloten op twee levens, dat van haarzelf en ene Margriet Reynouts dochter, en bedroeg 13 Engelse nobel per jaar. Zij be-

taalde daarvoor 130 nobel of bijna tienduizend tuynen. Kerkrekening 1427, fol. 18r.

- 81 In 1426 bleven de kerkmeesters een bedrag van 481 pond (85½ nobel, 30 cronen en 22 schilden) aan lijfrente-uitkeringen schuldig, in 1427 een bedrag van 549 pond en in 1428 een bedrag van 726 pond. Veel lijfrente-uitkeringen bleven in dat jaar volledig onbetaald. De totale schuld bedroeg in deze

jaren respectievelijk 675 pond, 654 pond en 776 pond. Kerkrekening 1426, fol. bijlage 2, kerkrekening 1427 fol. bijlage 1 en kerkrekening 1428, fol. bijlage 1.

- 82 Kerkrekening 1426, fol. 29r.

- 83 Marsilje, *Financiële beleid*, 97-98.

- 84 Dröge, 'De bouwgeschiedenis', 70.

- 85 Dröge, 'De bouwgeschiedenis', 55 en 71.

- 86 Kerkrekening 1428, fol. 21v.

Het stadhuis van Zoutleeuw aan de Grote Markt met rechts de lakenhalle, foto R.C.J. van Maanen, 2015.

Jan van Houts ambteloze jaren (1569-1573) te Zoutleeuw

Karel Bostoën

Stadssecretaris Jan van Hout werd in 1569 onder Alva uit zijn functie ontslagen en kon pas terugkeren nadat de geuzen eind juni 1572 Leiden waren binnengekomen.¹ In 1573 werd hij in zijn functie hersteld. In de moderne geschiedschrijving meende men dat hij die ambteloze periode in Emden had doorgebracht, terwijl Van Hout zelf in 1609 heeft geschreven dat hij naar Zoutleeuw trok. Het is de vraag wat hij daar in die jaren heeft uitgevoerd. Is hij er wel gebleven of alsnog naar Emden gegaan? Voor dit laatste is tot nu toe geen enkele aanwijzing te vinden geweest in een contemporain document. Het is daarom van belang om de documenten die betrekking hebben op Van Houts periode van ballingschap goed te analyseren. Die documenten zijn in Van Houts beruchte kladhandschrift gesteld. Bovendien is het hier en daar nodig om tussen de regels door te lezen. Dat maakt de interpretatie niet eenvoudig. Maar ik hoop aan te tonen dat het de moeite waard is om die documenten serieus te nemen.

Zoutleeuw spreekt niet tot de verbeelding van de gemiddelde Nederlander. Het zegt hem niets. Geheel ten onrechte. Wie voor het eerst een voet zet in dit stadje in de Belgische provincie Vlaams-Brabant, waant zich in een dorpje. Men moet er overigens al vlakbij zijn, wil men de weg erheen gewezen krijgen. Maar wie het stadhuis op de Grote Markt in het oog krijgt en de Sint-Leonarduskerk aan de overkant daarvan, vermoedt al gauw dat dit stadje ooit zeer welvarend moet zijn geweest. Een belangrijke oorzaak van zijn vroege bloei was zijn gunstige ligging aan de bevaarbare Kleine Gete. Inmiddels zijn hier al drie verkleinwoorden gebruikt die naar Zoutleeuw verwijzen. Dat was vroeger niet anders.

Ook in de *Beschrijvinghe* van Guicciardini zijn de diminutieven niet van de

K.J.S. Bostoën is oud-universitair hoofd-docent Oudere Nederlandse Letterkunde aan de universiteit Leiden. Publiceerde onder meer *Hart voor Leiden* (2009), alsook diverse artikelen over Jan van Hout.

lucht: 'Leewe light op 't rivierken Gheef [...] ende is een sterck ende wel versien steden', heet het.² Zoutleeuw wordt voorts geroemd vanwege het goede bier, dat van een betere kwaliteit is dan menig wijntje en dat massaal wordt geëxporteerd. Petrus Montanus vulde dit in de editie van 1612 aan met woorden die lijken te suggereren dat Zoutleeuw niet mag worden onderschat: 'Leewe is nu wel een kleyne stadt, maer fraey aen alle zyden met water omringht, ende can de omliggende landen in water stellen. Het heeft vier groote poorten, een cleyne, negen steenen brugghen, ende drie marckten'.³

Modern onderzoek heeft uitgewezen dat de economische bloei van Zoutleeuw niet zozeer aan zijn bier, als wel aan de lakenhandel te danken was.⁴ Van die bloei is al sprake in de twaalfde en dertiende eeuw. Dat is heel vroeg in vergelijking met andere Brabantse steden. Maar in de loop van de veertiende eeuw liep de bevolking sterker terug dan elders ten gevolge van een complex van factoren. Dat het in het eerste kwart van die eeuw geen serieuze speler meer was op het gebied van de lakenhandel, werd veroorzaakt doordat toen een directe handelsroute over land werd aangelegd tussen Tienen en Sint-Truiden. Die weg liep niet door Zoutleeuw. Het vroegere structurele voordeel van het stadje aan een bevaarbare waterloop werd daardoor teniet gedaan. Dit, gevoegd bij allerlei maatregelen van de hertogen van Brabant die slecht uitpakten voor Zoutleeuw, maakte dat het stadje aan ondernemende lieden niet veel meer te bieden had. Slechts op kunstgebied viel er een en ander te beleven.

Zoutleeuw had namelijk het geluk dat het in de eerste helft van de zestiende eeuw is verfraaid dankzij zijn mecenas jonker Maerten van Wilre, heer van Oplinter († 1558), en diens echtgenote Maria Pillepeerts († 1554). Zo werd in de jaren 1530-1538 dankzij hen een nieuw stadhuis opgetrokken.⁵ Leiden was toen nog lang niet zover. Mecenas Van Wilre heeft nog meer vroegmoderne kunstwerken in Zoutleeuw bekostigd of helpen bekostigen. Zo is daar de Sacramentstoren uit 1552 in de Sint-Leonarduskerk, een weergaloos kunstwerk van achttien meter hoog, dat negen verdiepingen telt en rijk versierd is met beelden en taferelen uit het Oude en Nieuwe Testament. Het kinderloze echtpaar Van Wilre-Pillepeerts ligt aan de voet van dit kunstwerk begraven.⁶ Het was in 1550-1552 in opdracht van Maerten van Wilre gecreëerd door Cornelis II Floris de Vriendt, die later, in de jaren 1561-1564, als bouwmeester van het Antwerpse Renaissancestadhuis zou optreden.⁷ Zijn jongere broer Frans Floris de Vriendt schilderde de twee grote drieluiken die nu nog in de Sint-Leonarduskerk hangen. Een van de buitenluiken wordt vermeld in het testament van Maerten van Wilre. Vandaar dat wordt aan-

genomen dat deze mecenas de twee drieluiken geheel of gedeeltelijk heeft bekostigd.⁸ De reden dat ik op die schilderijen van Frans Floris de aandacht vestig, is dat de Leidse schilder Isaac Claesz. van Swanenburgh van 1555/1557 tot 1565 in het Antwerpse atelier van Floris zijn opleiding heeft gekregen.⁹ Van Swanenburgh is zijn hele leven een van Jan van Houts beste vrienden geweest, trouw tot in de dood. Hij had ook bestuurlijk nogal wat in zijn mars en bracht het tot schepen en burgemeester van Leiden.¹⁰

Lysbeth van Wingh (1543-1605)

Zoutleeuw moge in Leiden als plaats vrijwel onbekend zijn, maar in dit oude Brabantse stadje is een bijzondere vrouw geboren die haar sporen in Leiden heeft nagelaten. Die vrouw was Jan van Houts echtgenote en ze heette Lysbeth van Wingh(e) (ook wel: Van Winde).¹¹ Haar geboortejaar is niet bekend, maar ze stierf vier jaar vóór hem. Op 13 oktober 1561 zijn ze getrouwd.¹² We bezitten helaas van haar geen portret of contemporaine beschrijving van haar uiterlijke en innerlijke kwaliteiten. Zelfs over haar religieuze ontwikkeling weten we niets. Maar uit het weinige dat we over haar weten, leiden we af dat ze een sterke vrouw moet zijn geweest. Ze heeft trouwens geen gemakkelijk leven gehad, dat mogelijk nog moeilijker is gemaakt door haar hyperactieve echtgenoot. Haar vader, de Leeuwse procureur mr. Reinier van Winde, is vier keer getrouwd en had meerdere kinderen. Zijn echtgenotes heetten Lyntgen Madders, Lysbeth van den Hove, Anna van Luyck en Trycken van Geel. Lysbeth was het enige kind uit het eerste huwelijk met Lyntgen Madders. Waarschijnlijk is haar moeder bij of heel snel na de geboorte van haar dochtertje overleden, want Lysbeths halfzuster Janneke (uit het tweede huwelijk van mr. Reinier met Lysbeth van den Hove) was niet veel jonger dan zij en had een oudere broer Reynier en een jongere zus Barbara.¹³

Lysbeth is opgegroeid onder stiefmoeders. Hoe haar opvoeding is geweest, weten we niet. Maar van een oudste dochter uit een plaatselijk aanzienlijke familie, tevens gezien het feit dat Zoutleeuw betrekkelijk dicht bij de taalgrens ligt, neem ik aan dat ze goed Frans sprak. Deze Brabantse is jong getrouwd met een Hollander en volgde hem naar zijn vaderstad. De vochtigheid in combinatie met de wind, de taal, het eten, de godsdienstige situatie, het sobere leven in de begintijd en menige eigenaardige Leidse gewoonte hebben ongetwijfeld veel van haar aanpassingsvermogen gevergd. Drie van haar kinderen (Trijntgen, Reyniertgen en Pietergen) zijn jong gestorven. Haar zoon Mees overleed kinderloos op 3 maart 1592, dertien jaar vóór zijn moeder. Hij was vaandrig in de Leidse schutterij, een functie die

gewoonlijk werd toebedeeld aan iemand met een opvallende verschijning. Maar in dit geval dankte hij wellicht de functie aan de positie van zijn vader. Lysbeths dochter Catharina, getrouwd met griffier mr. Jacob van Leeuwen sinds 1595, overleed in 1603. Dat is één jaar vóór haar man en twee jaar vóór haar moeder.¹⁴ De dagelijkse zorg voor de drie weeskinderen Van Leeuwen met wier lot haar echtgenoot zozeer was begaan,¹⁵ deelde ze vermoedelijk met haar dochter Maria. Maria is trouwens de enige van Lysbeths kinderen geweest die haar moeder heeft overleefd. Zij was getrouwd met de medicus en hoogleraar Pieter Paauw.

Maar al veel eerder had Lysbeth van Wingh voor andermans kinderen gezorgd. Haar schoonzus Barbara van Hout overleed in 1574. Jan Willemsz. Orlaers (Orlers) uit Sint-Truiden, Barbara's echtgenoot, was vóór of in 1578 vertrokken met een vooralsnog onbekende bestemming en had Cornelis en Jan, zijn twee jongens, achtergelaten. Lysbeth en Jan van Hout hebben hen in huis genomen en lieten hen het drukkersvak leren.¹⁶ Vanaf 1591 heeft het echtpaar Van Hout nog eens twee weeskinderen opgevoed in hun woning in de Nieuwsteeg, namelijk Reinier en Karel van Wingh. Reinier is als jongeman onder hun dak overleden en Karel zou later trouwen en nageslacht krijgen. De opname in het gezin Van Hout werd veroorzaakt door het overlijden van hun vader. Deze laatste was Karel van Wingh sr. Hij werd op tweede Kerstdag 1590 te Leiden met een dolk herhaaldelijk in de rug en borst gestoken door een zekere Guillaume Leuré uit Armentières. De reden voor die doodslag is vooralsnog onbekend. Karel is aan zijn verwondingen bezweken in de nacht van 13 op 14 januari 1591.¹⁷ Hij was een zoon uit het vierde huwelijk van mr. Reinier van Winde met Tryuken van Geel en was getrouwd met een zekere Truytgen. Van haar heeft Jan van Hout om onbekende redenen de familienaam nergens vermeld.

Hoe zou Lysbeth zich gevoeld hebben toen haar man begin 1569 werd ontslagen en het gezin in hartje winter naar Zoutleeuw trok, zonder zekerheid te hebben of het daar welkom was? Bij de terugtocht naar Leiden in 1572 of 1573 was Lysbeth van Wingh ofwel zwanger van dochter Maria ofwel was Maria nog een baby.¹⁸ Vrij kort daarna kwam het tweevoudige Beleg van Leiden met zijn massale sterfte door hongersnood en pest. Vermoedelijk is Barbara van Hout, Lysbeths schoonzus, tijdens een van die belegeringen overleden. Niet lang daarna verliet haar echtgenoot, de zeemtouwer (leerwerker) Jan Willemsz. Orlers het land.¹⁹ Door zijn ongedurigheid had hij bij de Van Houts geen al te beste reputatie.²⁰ Misschien dat Jan van Hout daarom tot enige strengheid geneigd was, waar het de opvoeding van zijn neefje Jan Jansz. Orlers betrof.²¹ Die opvoeding lijkt althans

tamelijk goed te hebben uitgepakt: deze Orlers werd later de eerste geschiedschrijver van Leiden en burgemeester.²²

In de jaren na het Ontzet woonde Lysbeth van Wingh met haar hele gezin tot 1580 in een bijgebouw van het voormalige Sint-Barbaraklooster (Rapenburg nrs. 4-10). Dit klooster was genaast door de stad en op 8 februari 1575 werd hierin de universiteit gevestigd. Toen de stadsregering in juli 1577 besloot om het Barbaraklooster te renoveren zodat het kon dienen als Prinsenhof, trokken in mei 1578 de Van Houts in het gebouw. Zo kon Jan van Hout een wakend oog op de verbouwing houden. De universiteit verhuisde zolang naar de Kapel van het Faliëde Begijnhof. In 1581 verhuisde ze opnieuw, nu van het begijnhof naar het voormalige dominicanessenklooster aan het Rapenburg, vandaag de dag bekend als Academiegebouw. Dit voormalige Witte Nonnenklooster was beslist gerieflijker en groter dan de kapel van het begijnhof en bood ook nog uitbreidingsmogelijkheden.

In 1578 kwam Justus Lipsius bij het echtpaar Van Hout zijn intrek nemen, van mei tot augustus.²³ Tussen Lipsius, Van Hout en Dousa ontstond toen zo'n hechte band dat Lipsius die typeerde als *Amicitiae Triumviri* (Een driemanschap op grond van vriendschap).²⁴ Dit zal Lysbeth, naast extra werk, ook genoeg hebben bezorgd, want Lipsius was min of meer uit haar geboortestreek afkomstig. Er kwamen vaker gasten en ook studenten bij de Van Houts wonen, onder wie Winant Micault en Theoderick van Liefvelt, beiden uit Brabantse hogere kringen.²⁵ Maar de belangrijkste gast kwam op 5 en 6 februari 1580 logeren in het voormalige klooster dat al sinds 1577 het Prinsenhof werd genoemd. Die gast was Prins Willem van Oranje. De zorg voor eten en drinken, alsook voor het linnen-goed, was toen Lysbeths taak. Het verblijf is de Prins kennelijk bevalen, want in maart kwam hij nog eens terug. Het jaar daarna kwam hij zelfs op 28 februari en 1 maart met zijn echtgenote Charlotte de Bourbon.²⁶

Met de jaren is het gezin Van Hout steeds welvarender geworden, maar het dominante gedrag van Lysbeths echtgenoot liep steeds meer in de gaten en lokte reacties uit die Lysbeth zelf ook als zeer bedreigend moet hebben ervaren. In februari 1593 werd Jan van Hout benoemd tot secretaris van de universitaire rechtbank. Dit was een van zijn inmiddels vele nevenfuncties. Zijn pleidooi voor een Spartaans regime om het al te baldadige studentenvolkje onder de duim te houden, vooral dat van het Statencollege, zette kwaad bloed. Zeker omdat hij zich hierbij ook nog voorstander betoonde van lijfstraffen. Dit leidde in 1594 tot hevige studentenrellen. Al op 7 juni werd een tegen Van Hout gericht pamflet aan

het prikbord van de universiteit gehecht. De ruiten van de Van Houts sneuvelden tot twee keer toe en hun voordeur werd ingebeukt. Het ging van kwaad tot erger: in oktober sloegen studenten zelfs een dienaar van de schout dood en verwondde ze een andere ernstig. Mogelijk heeft Lysbeth toen haar echtgenoot zodanig de levieten gelezen, dat hij nog datzelfde jaar aftrad als secretaris van de universitaire vierschaar, waarna ook de stokslagen werden afgeschaft.²⁷

Op 24 februari 1605 is Lybeth van Wingh overleden. Of haar man haar altijd op handen heeft gedragen, is onbekend. Maar hij koesterde haar gedachtenis tot op hoge leeftijd, zoals blijkt uit de stambomen die hij van haar familie heeft opgesteld, zowel van moeders- als vaderskant.²⁸

Jan van Hout

Over hem weten we veel meer dan over zijn vrouw, maar nog lang niet genoeg. Er bestaat een bekend portret van hem van de hand van Willem Isaacs. van Swanenburgh. Deze schitterende gravure toont Van Hout op 66-jarige leeftijd, één jaar voor zijn dood in 1609. De kunstenaar was een zoon van de schilder Isaac Claesz. van Swanenburgh, die hier al eerder ter sprake kwam als trouwe vriend van de Leidse stadssecretaris.

Van Hout stond in zijn eigen tijd en later bekend als veelzijdig, bovendien actief tot op het rusteloze af. Een impulsief man ook, met een ijzersterk gestel. Hij kon intimiderend uit de hoek komen, maar het was ook iemand die met iedereen – van hoog tot laag in de samenleving – goed kon omgaan. Een man die ambachtelijk-praktisch was ingesteld, maar daarnaast ook een kunstenaar, zeer geletterd en goed thuis in historische documenten. Hij zal – zoals zo velen – in de jaren rond de Beeldenstorm een aanhanger van het calvinisme zijn geworden. Vrijheid is wat Van Hout nastreefde en dat zag hij er niet van komen, zolang de koningsgezinden het voor het zeggen hadden. Maar hij was niet van plan om de roomse repressie in te ruilen voor een nieuwe onvrijheid. Wat dat betreft, gedroeg hij zich in de geest van Oranje. Later heeft hij er zozeer voor gewaakt dat calvinistische fundamentalisten (meestal Vlamingen) in de publieke kerk niet de bovenhand kregen, dat de Utrechtse jurist Arnoldus Buchelius hem begin jaren tachtig zijn vrijdenkerij verweet, bovendien dat hij atheïsten, vrijdenkers en spotters aan de universiteit vrij baan had gegeven.²⁹

Maar het gaat hier om de connectie Zoutleeuw. Zo blijkt dat hij tijdens zijn Brabantse periode bepaalde vaardigheden moet hebben verworven, bijvoorbeeld die van notaris. Na zijn terugkeer is hij immers vrij spoedig als zodanig erkend op aan-

beveling van het stadsbestuur. De aflegging van de eed als notaris werd geregistreerd op 28 maart 1573.³⁰ Als stadssecretaris beschikte hij al over flink wat juridische kennis. Tot het anders blijkt te zijn, veronderstel ik dat hij zijn notarisopleiding te danken had aan zijn schoonfamilie. Maar die veronderstelling is helaas vooralsnog niet hard te maken, zoals hier verderop zal blijken. Een andere vaardigheid die hij bij terugkeer bezat, en die meer tot de verbeelding spreekt, is die van boekdrukker.

We weten dat de drukkerij op het Leidse stadhuis grotendeels door Van Hout zelf was aangeschaft en bekostigd. Ze lag hem bijzonder na aan het hart. Al vóór 15 november 1577 had hij toestemming van het stadsbestuur gekregen om een drukpers met twee lettertypen en letterkasten aan te schaffen, maar dit was alleen geschied na veel gezeur van Van Houts kant en nadat hij zelf het bedrag had voorgeschoten. Dat kreeg hij overigens pas een jaar later vergoed, vermoedelijk na menige aanmaning zijnerzijds. Geen boekhistoricus lijkt zich ooit te hebben afgevraagd hoe Van Hout aan die vaardigheden op het gebied van zetten en drukken is gekomen. Zijn drukwerk is namelijk van hoge kwaliteit en verraadt een hoog gehalte aan vakmanschap. Die vaardigheid verwerft iemand niet op een of andere verloren achternamiddag. Gezien zijn deskundigheid vermoed ik dat Van Hout zich tijdens zijn ballingschap heeft bekwaamd in het zetten en drukken. Met andere woorden: hij heeft zich laten opleiden tot boekdrukker. De vraag is waar en bij wie zich die leertijd heeft afgespeeld. Niet in Zoutleeuw. Dat is onwaarschijnlijk. Daar waren immers geen drukkerijen.

Documenten

Hoe weten we eigenlijk met zekerheid dat Jan van Hout banden had met Zoutleeuw? Het antwoord luidt: omdat hierover documenten voorhanden zijn die we aan Van Hout zelf danken. Anders hadden we daar nooit iets van af geweten. Aan het eind van zijn leven, waarschijnlijk na het overlijden van zijn vrouw Lysbeth van Wingh in 1605, is Van Hout begonnen met het samenstellen van haar stamboom van vaderskant en een stamboom van moederskant. Mogelijk deed hij dit met het oog op nalatenschappen waartoe hij door zijn huwelijk mede gerechtigd was. Dankzij het in het voorjaar van 1609 gesloten Twaalfjarig Bestand was er immers een nieuwe situatie ontstaan die het vrije verkeer tussen Noord en Zuid weer mogelijk maakte, althans tijdelijk. Aan de stambomen heeft Van Hout bewijsstukken toegevoegd. Die documenten vormen ongeveer de enige bron van kennis over Van Houts Brabantse periode,³¹ maar bij de interpretatie ervan moet men vaak tussen de regels door lezen.

Het gaat om volgende documenten:

1. een toelichting bij de naam van nicht Barbara Gordijns.³² Ze duikt op in de stamboom van moederskant van Lysbeth van Wingh. Het blijkt dat Van Hout in de zomer van 1609 drie dagen lang te Leuven inlichtingen heeft verzameld. Hij heeft daar onder meer navraag gedaan naar het overlijden van deze Barbara Gordijns in 1596 of 1597. Zij was de echtgenote van Willem Sanders, stadsbode van Leuven. Deze Sanders, alias De Keersmaecker, overleed rond 1604. Het echtpaar was kinderloos. De oom van Barbara Gordijns was de Leuvense boekbinder Claes Madder, die ook bode op Holland was. Claes was de opa van Lysbeth van Wingh. Diens zoon Dirc Madder was een broer van Lysbeths moeder. Ook hij zat in het boekenvak, want net als zijn vader was hij boekbinder van beroep. Geen wonder dat Van Hout, gezien zijn latere deskundigheid op het gebied van boeken en drukwerk, nogal geïnteresseerd was in die familierelatie. Over Lysbeth van Winghs oom Dirc Madder en tante Anneke Poleth, Dircs tweede echtgenote, noteerde Van Hout uit Leuvense monden ook nog de volgende behartenswaardige mededelingen:

*Dees Dirc Madder leefde zo lang dat hij van ouderdom onnozel werde of in de kintsche werelt quam (zo men zeyt), ende naer zijn overlijden troude Anneken Poleths eenen, genaemt Lange Jan, schoenlapper, die haer mit een pispoth dootslouch, ende zulx wechliep, twelc oorzaec was dat de kinderen stroomsgewijs doolden.*³³

Met andere woorden: tante Anneke ging na oom Dirc een tweede huwelijk aan dat slecht afliep voor haar. Haar nieuwe echtgenoot Lange Jan sloeg bovendien na zijn gewelddaad op de vlucht. Hun kinderen zwierven vervolgens naar waar het hun uitkwam. Opa Claes en oom Dirc Madder komen verderop in dit artikel opnieuw aan de orde.

Uit dit document is echter nog iets af te leiden dat voor onze kennis van Van Houts Brabantse jaren essentieel kan zijn. Van Hout blijkt namelijk Leuven heel goed te kennen, beter in elk geval dan men normalerwijs zou verwachten van iemand die er voor het eerst drie dagen rondloopt. Hij was toen niet alleen al een bejaarde man, maar uit zijn brief van 22 augustus 1609 aan de stadssecretaris van Zoutleeuw blijkt tevens dat hij bovendien ziek, zwak en misselijk was, maar desondanks kende hij blijkbaar uitstekend de weg in Leuven.

Zo weet hij bijvoorbeeld dat Sanders, de echtgenoot van wijlen Barbara Gordijns, op 24 maart 1605 zijn testament heeft laten opmaken bij notaris Jan van

der Mouren in het bijzijn van een paar getuigen. Van Hout is – naar eigen zeggen – zelf naar die notaris gestapt om daarvan een kopie te laten maken. Hij weet ook dat Sanders in het huis van schoenmaker Paul Coltermans, tevens zijn directe erfgenaam, is overleden. Van Hout heeft Coltermans gesproken en vermeldt dat deze woont tegenover het College van Luik.³⁴ Hij heeft ook de pedellen van de universiteit gesproken, omdat die de executeurs-testamentair van Sanders zijn. Hij noemt de heren: mr. Frederik en mr. Jan. Die vertelden hem dat ze nog geen verantwoording hebben afgelegd van hun beheer en dat Willem Sanders bij zijn overlijden meer schulden had dan bezittingen. Hij heeft voorts de zoon van pedel Frederik gesproken, wellicht omdat diens vader op dit moment niet thuis was. Van Hout vermeldt als diens adres: *in vico*³⁵ in de Nieuwstraat. Ook situeert hij

Het begin van Jan van Houts brief aan zijn collega Willem van Meensele, ELO, Archief van de Kerken, inv.nr. 407, fol. 181v.

een andere gesprekspartner, namelijk Rombout de Zaelmaecker, als wonend naast 'De Keyzer',³⁶ en van de kruidenier Jan van Overbeek weet hij dat die in de Prooststraat woont in 't Blaeu Schaep'.³⁷ Het lijkt erop dat Van Hout Leuven heel goed kende van een vorig langduriger verblijf. Kortom, ik vermoed dat zijn Brabantse jaren zich voornamelijk te Leuven hebben afgespeeld en niet te Zoutleeuw.

2. een brief van 22 augustus 1609 van Jan van Hout aan Harman vander Pauwen, stadssecretaris van St.-Truiden.³⁸ Die brief is door Vander Pauwen beantwoord op 5 september 1609. De aanleiding voor dit schrijven is de zaak van de Leidse weduwe Aechte Pietersdochter, moeder van Andries en Maritgen Coopman, die in een aanbevelingsbrief van de Leidse stadsregering, gedateerd 24 augustus 1609, trouwens ten onrechte Aeltgen Pietersdochter wordt genoemd.³⁹ Haar overleden echtgenoot Andries Coopman was afkomstig uit Sint-Truiden. De weduwe maakte voor haar kinderen aanspraak op een hoeve⁴⁰ uit de nalatenschap van haar schoonmoeder. Van Hout brengt dus, in afwachting van de officiële aanbevelingsbrief, alvast deze zaak onder de aandacht van zijn collega. Van de gelegenheid maakt hij tevens gebruik om naar zijn eigen familie te informeren. Hij doet met name navraag naar de familie Walschaert, speciaal naar Jan Walschaert, die notaris was bij het Hof van het Prinsbisdom Luik. 'Ic zouc niet anders dan dat mijn kinderen en kintskinderen haer geslacht zouden mogen kennen ende mit hen vruntschap houden', schreef Van Hout.⁴¹ Met andere woorden: hij wilde de banden tussen hun beider families aanhalen. Jan Walschaerts moeder was Yken Crols. Ze was een dochter van mr. Gillis Croll, de voormalige stadssecretaris van Zoutleeuw,⁴² en Yken Bollen. Deze Leeuwse stadssecretaris was een oudoom van Van Houts echtgenote Lysbeth. Via zijn St.-Truidense collega blijkt Van Hout vervolgens in schriftelijk contact te zijn getreden met notaris Jan Walschaert, een neef van Lysbeth van Wingh.

3. een brief van 22 augustus 1609 aan Willem van Meensele, de toenmalige stadssecretaris van Zoutleeuw,⁴³ waarin Jan van Hout drie belangrijke jaartallen vermeldt en toelicht, namelijk 1562, 1569 en 1609.⁴⁴ Deze jaartallen zijn van groot belang voor de biografie van Jan van Hout en komen verderop uitgebreid aan de orde.

4. Van Houts antwoord van 18 september 1609 aan zijn St.-Truidense collega Harman vander Pauwen. Daarin laat hij weten diens brief van 5 september te

hebben ontvangen en dat hij tot zijn genoegen daaruit heeft begrepen dat Vander Pauwen zich de zaak van de arme weduwe Aechte Pietersdr. zal aantrekken.

Maar blijkens zijn *postscriptum* is Van Hout opnieuw met zijn familie bezig, want hij vraagt Vander Pauwen om aan de Leidse bode aanwijzingen te geven zodat deze twee ingesloten brieven kan bestellen aan neef Jan Walschert via de schoonmoeder van deze laatste. Die schoonmoeder woonde kennelijk in St.-Truiden.

5. Van Houts antwoord van 18 september 1609 aan zijn collega, de Leeuwse stadssecretaris Van Meensele, waarin hij hem bedankt voor diens brief van 4 september 1609 met gegevens over de gebroeders Willem en Goert van Wingh, ooms van zijn vrouw Lysbeth.⁴⁵ Uit Van Houts eerdere brief van 22 augustus blijkt dat hij meende dat Willem van Wingh slager van beroep was. Uit de berichten van collega Van Meensele weet hij nu dat ze pas onlangs zijn overleden. Hij verzoekt Van Meensele om via de Leidenaar die dit briefje bestelt, te laten weten hoe de kinderen en kleinkinderen heten van Willem en Goert van Wingh.

6. een brief van notaris Jan Walschaert aan Van Hout, die mogelijk onvolledig is. Hij is gedateerd op 18 september 1609.⁴⁶ Walschaert is opgetogen over de familiegegevens die Jan van Hout hem heeft gestuurd en hoopt dat de gelegenheid zich gauw zal voordoen om nader kennis te maken. Dat laatste is niet gebeurd, zoals we weten. Van Hout heeft in juli 1609 zijn voorgenomen weerzien met Zoutleeuw te Leuven moeten afbreken wegens ziekte en overleed te Leiden datzelfde jaar op 12 december.

Nu terug naar die belangrijke jaartallen 1562, 1569 en 1609.

1562

In zijn brief aan Willem van Meensele van 22 augustus 1609 liet Van Hout de hem onbekende collega weten dat hij vanaf 1562 [sic]⁴⁷ getrouwd is geweest met Elisabeth Reiniersdochter van Wingh, afkomstig uit Zoutleeuw, die in februari 1605 hier in Leiden is overleden. Hij geeft helaas niet meer details en die zouden we juist graag kennen. Bijvoorbeeld haar geboortejaar en datum, of hij te Zoutleeuw in de St.-Leonarduskerk is getrouwd en of zijn huwelijk is ingezegend door een rooms-katholieke priester. Dit laatste is waarschijnlijk. Het calvinisme speelde toen in onze streken nog geen rol van betekenis. De *Confessio Belgica*, alias Nederlandse geloofsbelijdenis, dateert pas van 1561 en de Heidelbergse catechis-

De St.-Leonarduskerk waar Jan van Hout naar verwachting is getrouwd met Lysbeth van Wingh, foto R.C.J. van Maanen, 2015.

mus van 1563. De Beeldenstorm van 1566 is op dat moment nog betrekkelijk veraf. Bovendien is het uitgesloten dat Van Hout de functie van stadssecretaris van Leiden had gekregen als hij niet voor de kerk was getrouwd.

Maar er zijn meer zaken die we tussen de regels door moeten afleiden en die hypothetisch zijn. Elders heb ik geprobeerd aannemelijk te maken hoe Lysbeth van Wingh als jonge vrouw uit Zoutleeuw, aan Jan van Hout, een achttienjarige jongeman uit Leiden, is geraakt. Ik heb nog steeds geen gegronde redenen gevonden om eraan te twijfelen dat ze elkaar in 1561 te Antwerpen hebben leren kennen tijdens het landjuweel.⁴⁸ Het landjuweel was het afsluitende en alles overtreffende hoogtepunt van rederijkerswedstrijden, die om de zeven jaar in Brabant werden gehouden. In 1561 namen daaraan kamers deel uit Antwerpen, Berchem, Bergen op Zoom, Den Bosch, Brussel, Diest, Herentals, Leuven, Lier, Mechelen, Turnhout, Vilvoorde en Zoutleeuw. Het landjuweel was een uitdrukkelijk Brabantse aangelegenheid. Rederijkers en andere belangstellenden uit andere gewesten zoals

Vlaanderen, Zeeland en Holland waren er welkom als toeschouwer, maar het was uitgesloten dat ze aan de dichtwedstrijden zelf konden deelnemen. Lysbeths vader, procureur mr. Reinier van Winde, zetelde namens Zoutleeuw in de grote jury van het landjuweel, die een maand lang alle rederijkersactiviteiten moest beoordelen en prijzen moest toekennen. Lysbeth was zijn oudste dochter uit zijn eerste huwelijk met Lyntgen Madders. Waarom zou ze met haar vader mee naar Antwerpen hebben gemogen?

Mogelijk omdat Lysbeth van Wingh zelf aardigheid had in het schrijven van verzen, net zoals haar vader en haar toekomstige echtgenoot. Dat blijkt uit twee gedichten van Jan van Hout die in literatuurgeschiedenissen uitsluitend aan hem als auteur worden toegeschreven, maar waaronder een devies staat dat op twee personen slaat. Het luidt: 'Hout en Wint' of 'Hout en Wind'. Dat devies combineert de familienamen Van Hout en Van Winde. Een carnavalsgedicht van 172 versregels, door Van Hout in 1579 voorgedragen op de Leidse kamer der Witte Acoleyen, is ondertekend met de kenspreuk 'Hout en Wint'.⁴⁹ Het loflied van 72 versregels in het voorwerk van de Nederlandse vertaling van Justus Lipsius' beroemdste boek *De Constantia* uit 1584, is ondertekend met 'Hout en Wind'. Dit zijn de enige gedichten van een zekere lengte waaronder dit dichtersdevies te vinden is. Voorts is er nog een drietal versjes van 22 februari 1579, namelijk de puntdichten op H. Steen, P. Peter en buurman Goris, die ook ondertekend zijn met 'Hout en Wint'.⁵⁰ Het lijkt me niet zo verbazingwekkend dat een liefhebbende echtgenote met een rederijkersachtergrond meewerkt aan gedichten in de rederijkerssfeer. In het geval van het loflied op Lipsius' meest bekende werk lag dit zelfs nog meer op haar weg, aangezien ze de grote stoïcijn (met wie ze de Zuid-Brabantse achtergrond gemeen had) in 1578 ruim drie maanden lang in huis had gehad.⁵¹ Misschien vormde een later algemeen verbreide masculiene tunnelvisie de belemmering om enige literaire begaafdheid aan deze vrouw toe te schrijven?⁵²

Het landjuweel te Antwerpen was in 1561 voor literatuurliefhebbers uit de hele Nederlanden het belangrijkste evenement. Vandaar dat ik de veronderstelling niet al te gewaagd vind dat Cornelis Meesz. van Hout zich dit overweldigende schouwspel niet heeft laten ontgaan en dat hij vergezeld was van zijn achttienjarige zoon. Cornelis Meesz. was de ziel van de Leidse rederijkerskamer der *Witte Acoleyen* en hij moet zeer benieuwd zijn geweest naar de nieuwste ontwikkelingen op literair gebied. Waar beide Van Houts in het drukke Antwerpen hebben gelogeed, is niet bekend. Maar Isaac Claesz. van Swanenburgh, die daar al vier jaar in oplei-

ding was in het Antwerpse atelier van Floris, heeft hen wellicht daarbij geholpen. Het is namelijk opvallend hoe Jan van Hout ook later steeds nauwe banden met deze schilder en diens kinderen heeft onderhouden.⁵³ Een bewijs op grond van documenten dat het in die augustusmaand van 1561 tijdens het landjuweel van Antwerpen tot een liefdesverhouding is gekomen tussen Jan van Hout en Lysbeth van Wingham is niet voorhanden. Aanwijzingen vormen de aantrekkingskracht van het landjuweel op rederijkers en literair geïnteresseerden, de functie van mr. Reinier van Wingham als jurylid, de rederijkersachtergrond van de Van Houts, maar het voornaamste argument is natuurlijk dat Jan van Hout en Lysbeth van Wingham in 1561 te Zoutleeuw zijn getrouwd. Hun huwelijk lijkt trouwens nog tot een tweede trouwpartij te hebben geleid. Jan van Houts twee jaar jongere zus Barbara (1544-1574) die waarschijnlijk de bruiloft van haar broer te Zoutleeuw bijwoonde, zal ook bij het feestmaal hebben aangezeten. Mogelijk heeft ze bij die gelegenheid kennis gemaakt met de eerdergenoemde zeemtuwer Jan Willemsz. Orlers uit het nabijgelegen Sint-Truiden. Met Orlers is Barbara althans vóór 1569 getrouwd, naar verwachting in Leiden, maar in welke kerk en wanneer precies is onbekend.⁵⁴

1569

De laatste keer dat ik samen met mijn echtgenote te Zoutleeuw ben geweest, was in 1569. Zo schrijft Van Hout in 1609 aan zijn Leeuwse collega Willem van Meensele. In zijn door hemzelf geschreven en gedrukte *Dienst-bouck* uit 1602 zou hij zijn periode van ballingschap nader specificeren, maar niet of hij daarna nog in zijn eentje in het Brabantse stadje is geweest, dan wel waar hij toen elders mag zijn geweest. Hij beperkt zich tot de mededeling dat hij enkele jaren is afgezet als stadssecretaris van Leiden op last van de stadhouder van Holland. We weten dat hij zijn ambt als stadssecretaris niet heeft vervuld van 2 februari 1569 tot 9 augustus 1573, want pas op die laatste datum werd Van Hout in zijn functie hersteld terwijl hij al aan het begin van dat jaar in Leiden terug was.

Van Hout werd ervan verdacht zich tijdens de Beeldenstorm van 1566 flink te hebben geroerd inzake de godsdiensttwisten, zoals de koningsgezinde stadhouder van Holland aan het Leidse stadsbestuur had laten weten. Sprekend over zichzelf, schreef Van Hout dat hij ten tijde van de dwingelandij van de Hertog van Alva uit zijn ambt is gezet op schriftelijk bevel van de graaf van Boussu (of Bossu, zoals zijn naam traditioneel wordt gespeld), toen stadhouder van Holland. De aanklacht luidde dat hij zich in de rellen van 1566 zou hebben gemengd en dat hij – wat de godsdienst betreft – uitermate verdacht was.⁵⁵ Van Hout geeft geen nadere speci-

ficatie, maar het kan zijn dat hier het gesol met een heiligenbeeld bedoeld wordt. Dat gebeurde op de Breestraat daags voor de Beeldenstorm. Het beeld was door de rederijkers uit de Pieterskerk ontvreemd en op 'de Blauwe Steen' gezet met een touw eraan. Door het voorover te laten duikelen amuseerden ze nietsvermoedende passanten of deden hen de dampen aan met de kreet dat er nog meer op komst was. De dag daarna brachten ze kapotgeslagen beelden naar dezelfde plek om die te verbranden.⁵⁶ Een en ander speelde zich dus praktisch onder Van Houts werkkamer af. Hij heeft ongetwijfeld de kamerbroeders geen strobreed in de weg gelegd, maar zal eerder een van de gangmakers zijn geweest. Van Hout hield wel van een lolletje in de Breestraat op zijn tijd. Dat zou trouwens tien jaar later opnieuw blijken bij de affaire Rennecher.⁵⁷ Maar de gevolgen waren voor hem en zijn echtgenote minder leuk. Er zat weinig anders voor hen op dan in de wintermaand februari met de kinderen naar de familie in Zoutleeuw te trekken en daar te hopen op betere tijden.

De vraag is: waarvan heeft Van Hout zijn gezin onderhouden tijdens zijn onvrijwillige ballingschap? Als we Van Houts woorden uit 1609 aan stadssecretaris Van Meensele proberen te duiden, maken we hieruit op dat hij weliswaar in 1569 te Zoutleeuw is aangekomen, maar waarschijnlijk daar niet al te lang is gebleven, ook al omdat zijn echtgenote vermoedelijk geen band had met haar zoveelste stiefmoeder. Gezien de plaatselijke economische situatie, was daar voor een ambitieus man als Van Hout ook nauwelijks geschikt werk te vinden.

Als stadssecretaris van Leiden was Van Hout gewend een deel van zijn schrijfwerk uit te besteden aan klerken, maar hij schreef toch heel veel zelf. Dat kon hij dus goed en bovendien in een behoorlijk tempo. Aan klerken die goed en snel waren in schrijf- en kopieerwerk was altijd wel behoefte. De stad (min of meer in de buurt)⁵⁸ met de meeste kansen op werk, was Leuven. Te Leuven in de St.-Jacobsparochie woonde ook Janneken van Wingh, de jongere halfzus van Van Houts echtgenote. Ze was net een jaar eerder, op 7 februari 1568, getrouwd met notaris mr. Henricus Rogghe.⁵⁹ Van deze notaris is bekend is dat hij zich in 1556 als student te Leuven heeft laten inschrijven.⁶⁰ Vermoedelijk was hij ouder dan Jan van Hout.

Met Janneken van Wingh kon het echtpaar Van Hout het goed vinden, zoals nog zal blijken. Ze wordt dan ook in Van Houts testament bedacht.⁶¹ Gezien de nauwe band die Lysbeth van Wingh met haar halfzus had, acht ik het mogelijk dat Van Hout aanvankelijk als klerk bij notaris Rogghe heeft gewerkt. Helaas zijn de protocollen van deze notaris niet overgeleverd, zodat we niet kunnen nagaan of daarin stukken aanwezig zijn in Van Houts hand.⁶²

Hoe werd men in die tijd tot notaris opgeleid? Volgens Heersink gebeurde dit door stage te lopen bij een ervaren collega van wie men het vak leerde.⁶³ Het is dus mogelijk dat Van Hout bij notaris Rogghe zijn opleiding tot notaris heeft gekregen of anders bij een van diens collega's, die een ijverige kracht kon gebruiken. Of Van Hout werkelijk te Leuven als notaris is opgeleid zou in de Leuvense archieven kunnen worden onderzocht. Helaas zijn die niet zo geordend en ontsloten dat een onderzoeker snel resultaat verkrijgt. Zo weten we op dit ogenblik niet wanneer mr. Henricus Rogghe is gestorven. Feit is dat Janneken van Wingh na het overlijden van haar eerste echtgenoot hertrouwd is met Augustijn de Waerseggher⁶⁴ en naar Leiden is uitgeweken. Dit gebeurde met Van Houts hulp, want hij heeft het echtpaar 50 gulden geschonken om hun reis te bekostigen vanuit het Prinsbisdom Luik, waar ze in grote armoede leefden. Hij bezorgde hen als regent van het begijnhof per 1 mei 1596 een huisje en ze werden voorzien van een inboedel en huisraad.⁶⁵ De Waerseggher was eerst als klerk in dienst ter secretarie op het stadhuis,⁶⁶ daarna werd hij in de jaren 1598-1607 aan een baan als pedel van de universiteit geholpen.⁶⁷ Hij werd op 17 december 1598 benoemd door curatoren en burgemeesters (onder wie Pieter Adriaensz. van der Werff), ter vergadering bijeen in Den Haag 'om die goede raporten hen gedaan in de Persoon van Augustijn de Waarsegger'.⁶⁸ We hoeven niet lang na te denken over de identiteit van de persoon die voor die goede rapporten had gezorgd. Over De Waerseggher lijken geen klachten te zijn geweest, wel legio over andere pedellen.⁶⁹ Al op 9 februari 1607 wordt besloten hem deels door Matthijs Elsevier te laten vervangen, aangezien De Waerseggher 'om zijn ouderdom'⁷⁰ niet langer in staat is zijn werk te verrichten. Pedellen controleerden onder meer of de hoogleraren niet hun colleges verzuimden. Vooral dit onderdeel van zijn taak, dat 24 gulden opbracht, viel De Waerseggher op leeftijd kennelijk te zwaar. Daarom kreeg Elsevier nu 14 gulden als vergoeding en De Waerseggher mocht de resterende 10 behouden. De Waerseggher is op 31 augustus van dat jaar overleden. Wanneer Elsevier hem op 14 november 1607 opvolgt, dient Jan van Hout meteen een verzoek in uit naam van Janneken van Wingh 'ten einde sij in haren soberen staat zoude mogen genieten eenig faveur van haare zaliger mans wedden, bij hem als pedel in zijn leven getrokken'.⁷¹ Hij krijgt gedaan dat het salaris van de overleden pedel wordt doorbetaald tot februari 1608, vermeerderd met de 24 gulden om de hoogleraren te controleren en de 25 gulden die de pedellen jaarlijks krijgen voor hun huishuur.

In zijn brief van 22 augustus 1609 aan collega Van Meensele schrijft Van Hout dat hij van 20 tot 22 juli te Leuven is geweest, maar van plan was geweest naar Zoutleeuw te gaan. Zijn zwakke gezondheid en lichamelijk ongemak verhinderden hem echter om zijn voorgenomen reis voort te zetten. De term die hij gebruikt is 'indispositie', maar zijn puristische instelling deed hem dit woord schrappen en vervangen door 'wargesteltenis'.⁷² Toch was hij kennelijk niet zo ziek dat hij niet binnen een redelijke termijn terug in Leiden was en een brief kon versturen. Ook roept zijn mededeling nog een andere vraag op: waarom ging hij via Leuven naar Zoutleeuw? Dit was toch een flinke omweg? Als we aannemen dat hij vanuit Leiden eerst koers zette naar Antwerpen, dan is de route via Leuven niet de kortste weg. Die loopt namelijk via Lier, Aarschot en Diest. Kennelijk wou hij Leuven weer eens terugzien. Een interessante connectie die Lysbeth van Wingh via haar familie verbond met de Leuvense universiteit is haar opa Claes Madder, die behalve bode op Holland, ook boekbinder was. Gedocumenteerd is dat Claes of Nicolaus Madder in 1529 en 1531 op de universiteit de verplichte universitaire eed aflegde in plaats van minderjarige studenten.⁷³ Zijn zoon Dirc (Lysbeths oom), die op zijn oude dag ging dementeren, wordt nog rond 1570 als boekbinder vermeld in de archieven van de Leuvense universiteit.⁷⁴ De nalatenschap van nicht Barbara Gordijns diende dus mogelijk als excuus om Leuven te bezoeken. Van Hout die zo sterk betrokken was geweest bij het wel en wee van de jonge Leidse universiteit, zal vast de nodige belangstelling hebben gehad voor de ontwikkelingen binnen de oudere Leuvense *alma mater*. Zijn oude vriend Justus Lipsius kon hij er helaas niet meer opzoeken, want die was al in 1606 overleden.

Besluit

Gezien het feit dat er in Zoutleeuw waarschijnlijk geen werk te vinden was waarmee Van Hout zijn gezin kon onderhouden, mede gezien zijn eigen terloopse mededeling aan Van Meensele dat hij voor het laatst in 1569 te Zoutleeuw is geweest, ook gelet op zijn opleiding tot notaris mogelijk bij of via zijn zwager mr. Henricus Rogghe, de verbondenheid met Leuvense leden van de familie Madder, zoals opa Claes (als die toen nog leefde), oom Dirc en Barbara Gordijns en vooral gezien Van Houts vertrouwde met Leuven waarvan hij in 1609 blijkt geeft, acht ik het eerder waarschijnlijk dat hij zijn ambteloze jaren niet in Zoutleeuw, maar in Leuven heeft doorgebracht. Behalve dat hij aldaar vermoedelijk is opgeleid tot notaris, acht ik het waarschijnlijk dat hij zich ginds ook heeft bekwaamd in het

drukkersvak dat hij later zo goed blijkt te beheersen. Maar dat vergt een ander artikel en tevens een grondiger onderzoek in de Leuvense archieven dan ik tot nu toe kon verrichten.

Noten

- 1 Gebaseerd op de tekst van een lezing, gehouden op 18 april 2015 te Zoutleeuw (B) voor 'De Vrienden van Zoutleeuw' en de 'Werkgroep Jan van Hout' van de Historische Vereniging Oud-Leiden.
- 2 L. Guicciardini, *Beschrijvinghe van alle de Neder-landen* (ed. Petrus Montanus). Inleiding H.H. Zwager. (Amsterdam 1968) 107b. De oorspronkelijke *Descrittione* verscheen in 1567, maar de vertaling van Cornelis Kiliaan was gebaseerd op de editie uit 1581.
- 3 Ibidem.
- 4 Zie: J. Lisson, *Zoutleeuw in de Middel-eeuwen. Van platteland tot stad. Stadsontwikkeling in de Nederlanden*. (Gent 2015). Speciaal hiervan het onderdeel getiteld: 'Het einde van de bloei (13de-14de eeuw)', 137-189.
- 5 Het Leeuwse stadhuis was een creatie van Rombout II Keldermans, nu vooral bekend als een architect die betrokken was bij de bouw van de Antwerpse kathedraal, alsook als de man die in 1507-1530 het Hof van Savoye (paleis van Margaretha van Oostenrijk) te Mechelen in Renaissancestijl heeft verbouwd.
- 6 J. Tarlier en A. Wauters, *Géographie et histoire des communes belges*. T.2. *Arrondissement de Louvain. Canton de Léau*. [= band 4]. (Bruxelles 1963) 57. Ongewijzigde herdruk van de uitgave (Bruxelles 1859-1887).
- 7 Tarlier en Wauters, *Géographie*. T.2. *Arrondissement de Louvain. Ville de Tirlemont*. [= band 3], 24-25, 161. De tekst van de arbeidsovereenkomst tussen opdrachtgever en kunstenaar is te vinden in Tarlier en Wauters, *Géographie* [=band 4], 252, (en in een moderne Franse vertaling op pp. 57-58).
- 8 E. Vandeput, *De Sint-Leonarduskerk van Zoutleeuw*. (Zoutleeuw 1978) 35. Voor een afbeelding van het drieluik 'Verrezen Christus', zie: <http://balat.kikirpa.be/photo.php?path=KN4329&objnr=28629&nr=2> (geraadpleegd 8-3-2016).
- 9 R.E.O. Ekkart, *Isaac Claesz. van Swanenburg (1537-1614). Leids schilder en burgemeester*. (Zwolle 1998) 14-15, 133-134.
- 10 K. Bostoën, 'Het nieuwe Leiden en zijn icoon: het stadhuis. Leiden rond 1600', *Leids Jaarboekje* 100 (2008) 121-153, zie speciaal: 135, 138-139, 147. K. Bostoën, *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer*. (Hilversum 2009) 14-15.
- 11 De spelling Van Winde en Van Winge komt meer voor terwijl het om dezelfde persoon gaat. Zie: K. Bostoën, 'Christoffel Plantijn en Jan van Hout in 1583-1585. Opmerkingen naar aanleiding van hun vriendschap', *De Gulden Passer* 66-67 (1988-1989) 61-85, spec. 71 noot 25. Deze familienaam is wellicht ontleend aan de Wingebeek die op enige afstand ten noordwesten van Zoutleeuw stroomt.
- 12 Bostoën, *Hart voor Leiden*, 27.
- 13 Erfgoed Leiden en Omstreken (verder hier afgekort als ELO), Archief van de kerken, inv.nr. 407, fol. 180v.
- 14 Bostoën, *Hart voor Leiden*, 16-17.
- 15 *Jan van Houts nalatenschap. Bronnen*. Ed. K. Bostoën, met medewerking van P. de Baar en K. Walle. (Leiden 2013) 31 noot 10.

- 16 Bostoën, *Hart voor Leiden*, 78-79.
- 17 Vriendelijke mededeling van Piet de Baar, die deze gegevens ontleende aan ELO, Oud Rechterlijk Archief, inv.nr. 3, deel 3, fol. 2v-4r.
- 18 Bostoën, *Hart voor Leiden*, 38, 46.
- 19 Cornelis Meesz. van Hout, de schoonvader van Jan Willemssz. Orlers, schreef op 20 maart 1594 aan de jonge Jan Jansz. Orlers: '[...] *Exempleert ooc an uwe L. Za. Vader. Die wilde altijt op een ander gras ende en quam nergens wel te pas [...]*' (Spiegel je aan wijlen je dierbare vader. Voor hem was elders het gras altijd groener, maar hij redde het nergens). Zie: ELO, Weeskamer Leiden, inv.nr. 3049, nr. 40.
- 20 Bostoën, *Hart voor Leiden*, 78.
- 21 Cornelis, de broer van Jan Jansz., had kennelijk een aardje naar zijn vaartje. Zijn ondetrouw met Anna Wernaertsdr., afkomstig uit Delft, is aangetekend op 9 augustus 1586. Hij is met stille trom uit Leiden vertrokken, samen met vrouw en kinderen en met achterlating van een hoop schulden die Jan van Hout mocht aflossen. Van Hout schreef op 14 juni 1592 aan zijn neefje Jan Jansz. hierover: '[...] *Cornelis, 't welc ons al tsamen leet is, es heymelicken wech getrocken, naer latende – voor zijn gelegenthey – veel schulden. Hij es luy ende wil nyet doen. Zedert dat hij dit cleyn neringsken ter handen troc, en heeft zijn werc noyt meer geplogen. Nu wat est? Gedult. 't Es hem zelfs quaetst. Ic hebbe hem nyet alleen genouch, mer te veel gedaen om hem voorts te helpen; des ic in mijn gewisens genouch gerust zij. Mer 't heeft noyt willen baten. Gij daerentegen, weest des te naerstiger ende vlijtiger. Vaert wel. [...]*' (Cornelis, dat vinden we allemaal erg, is er met stille trom vandoor gegaan, met achterlating van - voor zijn doen - veel schulden. Hij is lui en wil niets uitvoeren. Sinds hij zijn bedrijfje startte, heeft hij nooit meer behoorlijk gewerkt. Wat hieraan te doen? Geduld, 't is voor hemzelf nog het ergst. Ik heb niet alleen voldoende, maar te veel gedaan om hem op weg te helpen. Wat dat betreft, kan mijn geweten gerust zijn. Maar het heeft geen nut gehad. Jij, integendeel, wees des te ijveriger en vlijtiger. Adieu.) Zie: ELO, Archief Weeskamer Leiden, inv.nr. 3049, nr. 6.
- 22 Over Orlers als geschiedschrijver van Leiden, zie: E. Verbaan, *De woonplaats van de faam: grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse republiek*. (Hilversum [2011]. Proefschrift Universiteit Leiden).
- 23 Universiteitsbibliotheek Leiden, Archief Senaat en Faculteiten 364, nr. 4.
- 24 J. Lipsius, *Electorum Liber secundus, In quo mixtim Ritus & Censurae*. (Lugduni Batavorum: Christophorus Plantinus, 1585), fol. *2 verso, Exemplaar UB Leiden: 180 D 15, ook afgedrukt in: J. Lipsius, *Epistolae*, ed. A. Gerlo, M.A. Nauwelaerts en H.D.L. Vervliet [e.a.], (Brussel 1978 -). Zie Dl. 2 (1983), nr. 407, 85 02 01.
- 25 J. Koppenol, *Leids heelal: het Loterijspel (1596) van Jan van Hout*. (Hilversum 1998) 134-137. K. Bostoën, 'Vander Noot en Holland' in: H. Duits, A.J. Gelderblom, M.B. Smits-Veldt.(red.) *Eer is het lof des deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme, aangeboden aan dr. Fokke Veenstra* (Amsterdam 1986) 18-33. Zie spec. pp. 24-25.
- 26 Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg: geschiedenis van een Leidse gracht*. Dl. 2. (Leiden 1987) 178, 227-230. Voor het bezoek eind februari/ begin maart 1581, zie: A.H. Netiv, R.C.J. Maanen, C. de Graaf, jr. *Vorstelijke visites. Oranje voetstappen in Leiden*. (Leiden [2000]) 29-33.
- 27 Bostoën, *Hart voor Leiden*, 99-101.
- 28 B. Prins, 'Genealogische aantekeningen van Jan van Hout', *Genealogische Bijdragen Leiden en Omgeving* (1990-1992) AL, 398-

- 404, 405-410, 419-422, 467-473, speciaal 419-422.
- 29 Bostoen, *Hart voor Leiden*, 68-70.
- 30 W. Heersink [e.a.], *Register Notariorum: de notarissen van het Hof van Holland 1525-1811*. (Den Haag 1999) 306.
- 31 ELO, Archief Kerken, inv.nr. 407, fol. 180v-182. Het is de bedoeling dat de transcriptie van die documenten (samen met hun hertaling) te zijner tijd op de website van de Historische Vereniging Oud Leiden verschijnt.
- 32 Uit de stamboom van Lysbeth van Wingh van moederskant blijkt dat ze een dochter was van Amant Gordijn en Lysken Houbraecken. Lysken Houbraecken was weer een zuster van Aeltgen, die met Claes Madder was getrouwd. Zoals eerder hier vermeld, was deze Claes Madder de opa van Lysbeth van Wingh (ELO, Archief Kerken, inv.nr. 407, fol. 181r).
- 33 ELO, Archief Kerken, inv.nr. 407, fol. 181r.
- 34 Adres van het College van Luik: Muntstraat 17.
- 35 De *vicus* of *schola artium* was gelegen in de Leopold Vanderkelenstraat 28. Nu is daar Museum M gevestigd. Nieuwstraat was een vroegere benaming voor deze straat. Zie over deze en volgende straatnamen en huizen A. Meulemans, *Huizen en straten van het Oude Leuven*. Bewerking en aanpassingen van P. Reekmans en H. Meulemans, met aanvullingen van L. Galicia. 2 dln. Leuven: Leuvens Historisch Genootschap, 2004 (= Jaarboek 42). Met hartelijke dank aan Marc Carnier (Rijksarchief Leuven), ook voor de informatie in noten 36 en 37.
- 36 Er waren verschillende huizen met de naam 'De Keyzer'. De meest waarschijnlijke kandidaat is een huis in de huidige Diestsestraat, maar er was ook een huis met die naam in de niet meer bestaande Slachtstraat (langs de Dijle) en één op het huidige Margarethaplein.
- 37 't Blaeu Schaepe: naam van een huis (eigendom van de theologische faculteit) in de Naamestraat (*olim*: Prooststraat).
- 38 De naam van deze stadssecretaris wordt door Van Hout als volgt in de marge vermeld en toegelicht: 'Zijn naem es Harman vander Pauwen, secretarys van der stede van St.-Truyen. Heeft mij antwoort geschreven den 5^m Septembris 1607 [lees: 1609].' Mogelijk was deze stadssecretaris verwant aan Jan vander Pauwen, onder meer burgemeester en schepen van St.-Truiden in de periode 1560-1572 (Zie: F. Straven, *Inventaire analytique et chronologique des archives de la ville de Saint-Trond*. 6 tomes. (Saint-Trond 1886-1895). Zie dl. 3 (1887), 20, 72, 76, 504.
- 39 Zie ELO, Stadsarchief II (1575-1816), inv. nr. 200, Missivenboek C, fol. 131r. Deze geboren Leidse heette wel degelijk Aechte. In dit document van 24 augustus 1609 wordt Aechte Pietersdochter echter Aeltgen Pietersdochter genoemd. Haar tweede echtgenoot (ondertrouw 'van Aechte Pietersdr. van Leyden' op 19 november 1580) was de leerwerker Pieter Pietersz., een immigrant uit Brussel. Op 11 oktober 1607 vergezelt ze haar dochter Maritgen wanneer die in ondertrouw gaat met de greinwerker Ysaack Claesz. uit Haestich (Hastings?) in Engeland. Haar zoon Andries Andriesz. was smid van beroep en gaat op 5 augustus 1616 in ondertrouw met Trijntgen Willems, maar toen was zijn moeder Aechte Pietersdr. al overleden. Met hartelijke dank aan Piet de Baar voor het opsporen van dit document en de transcriptie ervan, alsook voor de ondertrouwgegevens.
- 40 Omdat de aanbevelingsbrief gericht is aan de 'heeren van Wett tot Aelst omtrent St. Truyen', ga ik er vanuit dat die hoeve in

- Aalst lag, wat nu een deelgemeente van St.-Truiden is.
- 41 ELO, Archief Kerken, inv.nr. 407, fol. 181v.
 - 42 Hij was afkomstig uit Leuven, waar hij zich op 26 februari 1511 als minderjarige student liet inschrijven aan de Pedagogie De Lelie. Kennelijk was hij bemiddeld, want we vinden hem in de rubriek 'Liliensis divites'. '*Egidius Croll de Lovanio, minorennis, juravit pro eo Mgr Joannes de Turnot*' (Gillis Croll uit Leuven, minderjarig, in zijn plaats heeft magister Joannes de Turnot de eed afgelegd). Zie: *Matricule de l'Université de Louvain*. T. 3: 31 août 1485-31 août 1527, Ed. A. Schillings. (Bruxelles 1958-1962) 406 nr. 195.
 - 43 In de marge bij die brief noteerde Van Hout: 'Dees secretarys es genomt Willem van Meensele ende heeft mij geantwoort uyt Zoutleeu den 4 Sept. 1609'.
 - 44 ELO, Archief Kerken, inv.nr. 407, fol. 181v-182r.
 - 45 ELO, Archief Kerken, inv.nr. 407, fol. 182r.
 - 46 ELO, Archief Kerken, inv.nr. 407, fol. 182r.
 - 47 In een document (ELO, Archief NH Kerkvoogdij, inv.nr. 2136) noteerde Van Hout de overlijdensdatum van zijn echtgenote als: 24 februari 1605, en schreef vervolgens (met zijn gewone acribie) dat hij 43 jaar en 144 dagen met haar was getrouwd geweest. Wie dit terugreken (gelet op de verschillen tussen tijdrekening oude en nieuwe stijl, komt uit op een huwelijk, ingezegend op 3 of 13 oktober 1561. Zie: Bostoën, *Hart voor Leiden*, 27-28.
 - 48 Bostoën, *Hart voor Leiden*, 29-30.
 - 49 Koppenol, *Leids heeal*, 169-170.
 - 50 Gepubliceerd in J. Koppenol, 'Jan van Hout: nieuwe vondsten', *Spektator* 24 (1995) 189-190.
 - 51 Lipsius was een burgemeesterszoon uit Overijse. Het ligt een kleine 50 km ten westen van Zoutleeuw. Over Lipsius' verblijf bij de Van Houts, zie: Bostoën, *Hart voor Leiden*, 77.
 - 52 Bostoën, 'Christoffel Plantijn en Jan van Hout', 71-72.
 - 53 Bostoën, 'Het nieuwe Leiden en zijn icoon', 131-132, 135-139, 146; Bostoën, *Hart voor Leiden*, 13-15, 84; I.W. Lambrechtsen-van Essen, 'Van Houts illustrator: over Van Houts bijdrage in het 'album amicorum' van Janus Dousa', *Leids Jaarboekje* 104 (2008), (2012) 54-65.
 - 54 Bostoën, *Hart voor Leiden*, 78. Vermoedelijk in de Pieterskerk, aangezien de familie Van Hout toen op de Langebrug woonde.
 - 55 Bostoën, *Hart voor Leiden*, 37-38.
 - 56 Koppenol, *Leids heeal*, 108 noot 30.
 - 57 Bostoën, *Hart voor Leiden*, 85.
 - 58 De kortste wandelroute van Grote Markt naar Grote Markt bedraagt 31,5 km.
 - 59 '*magister Henricus Rogghe et Johanna [p. 4 kol. 1] van Winghe affirmati sunt ultima decembrys 1567 praesentibus Petro van den Putte et Anthonio Ryxcs in domo Margarethae Smeyers apud Sanctam Crucem. Solemnizatio ante matrimonium facta est inter eosdem septima februarij 1568. Praesentibus Joannes Neels Josepho Rogghe, Nicolao Rogghe et Jacobo Rogghe.*' (mr. Henricus Rogghe en Johanna van Winghe zijn op 31 december 1567 in ondertrouw gegaan in aanwezigheid van Pieter van den Putte en Antoon Rijxcs in het huis van Margaretha Smeyers bij [de kapel van de Broederschap?] van het H. Kruis. De plechtigheid, voorafgaand aan het huwelijk tussen dezelfde personen, heeft plaatsgevonden op 7 februari 1568 in aanwezigheid van Joannes Neels, Josephus Rogghe, Nicolaas Rogghe en Jacob Rogghe). Zie: Stadsarchief Leuven, map 11.893 (parochie Sint-Jacob), 3, kol. 2-4 kol. 1).
 - 60 Ingeschreven als 'Henricus Rogge, Lovaniensis' op de lijst van de 'Pauperes Castren-

- ses' in februari 1556 (*Matricule de l'Université de Louvain*. T. 4: 526, nr. 162).
- 61 Jan van Houts nalatenschap, 3, 11, 25-26, 35, 38, 48[170]; 59.
- 62 Vriendelijke mededeling van de heer Marc Carnier van het Rijksarchief Leuven.
- 63 Heersink, *Register Notariorum*, 8.
- 64 Dewaersegger is in het Leuvense nog steeds een bekende naam.
- 65 Jan van Houts nalatenschap, 25-26.
- 66 R.C.J. van Maanen, 'Leidse stadhuis-klereken tijdens de Republiek', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 16 (1984) 92.
- 67 P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*. Dl. 1. ('s-Gravenhage 1913) 108-109. RGP 20. Bostoen, *Hart voor Leiden*, 18.
- 68 Universiteitsbibliotheek Leiden, Archief van Curatoren 1, inv.nr. 20, Resoluties 14 juli 1595-8 november 1617, fol. 54r.
- 69 W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame I. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672*. (Amsterdam 2000) 96.
- 70 Archief van Curatoren 1, inv.nr. 20, fol. 152v.
- 71 Ibidem, fol. 157v.
- 72 Bedoelde hij 'wangesteltenis' of 'warsgesteltenis'? Het was hoe dan ook een nieuwvorming van zijn hand.
- 73 Misschien niet toevallig ten behoeve van een Hollandse student uit Alkmaar, de ander een Leuenaar, zie: *Matricule de l'Université de Louvain*. T. 4 (1961) 23 nr. 95: 'Joannes, filius Joannis a Alcmara, clericus, Trajecten. dyocesis (minorennis pro eo juravit Nicolaus Madder) (27 juli 1529)'; 65 nr. 55: 'Mattheus Bouwens de Lovanio pro quo juravit Nicolaus Madder, nuntius (8 november 1531)'.
- 74 Pierre Delsaert, *Suam quisque bibliothecam, Boekhandel en particulier boekenbezit aan de oude Leuvense universiteit 16de-18de eeuw*. (Leuven 2001) 387. Over de eed zelf, zie p. 52.

Een blik op Jan van Hout als notaris te Leiden (1573-1609)

Paul L. Nève

Een volgeling van de Prins tot notaris benoemd

Nadat Jan van Hout op 2 februari 1569 op last van de toenmalige stadhouder van Holland was ontslagen als stadssecretaris, had hij met zijn vrouw en twee kinderen zijn toevlucht genomen bij zijn schoonfamilie in het Brabantse Zoutleeuw.¹ Misschien maakte hij daar kennis met de notariële praktijk. Zijn vrouw Elisabeth van Wing (ook wel: Winde) Reyniersdochter was geparenteerd aan Renerus Bollen, die er van 1532 tot 1571 het notariaat uitoefende. Hoe dit ook zij, Van Hout verbleef in Zoutleeuw – ongeveer de enige stad in de Zuidelijke Nederlanden die aan de Beeldenstorm is ontkomen – en daarna waarschijnlijk in Leuven tot hem de kust in Holland weer veilig leek.² Begin 1573 keerde hij als ambteloos burger met zijn gezin naar Leiden terug en het zou tot 9 augustus 1573 duren eer hij – voorlopig voor één jaar – in zijn ambt hersteld werd, zulks met terugwerkende kracht met ingang van 25 juli. De oud-secretaris en zijn gezin zaten dus enkele maanden op zwart zaad en Van Hout stapte over naar een andere broodwinning. Voorzien van een aanbeveling van de Leidse schout, burgemeesters en schepenen wendde hij zich tot Willem van Oranje, de door de Staten van de gewesten Holland, Zeeland en Utrecht erkende nieuwe stadhouder, met het verzoek om hem tot notaris te benoemen. En inderdaad benoemde de Prins hem op 10 maart 1573 ‘namens en vanwege de Koninklijke Majesteit’ tot notaris. Op 28 maart kreeg Van Hout van het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland de admissie tot de uitoefening van het notarisschap. Ook werd hij die dag beëdigd.³ Het protest van de laatst bijgekomen notaris te Leiden, de op 11 september 1571 beëdigde S.L. van

Paul Nève (1933) studeerde notariaat en rechten aan de Universiteit van Amsterdam en de Rijksuniversiteit Leiden. In 1972 promoveerde hij in Amsterdam op “Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden”. Na werkzaamheden in het notariaat en aan de UvA was hij van 1975 tot 1998 hoogleraar Romeins recht aan de Katholieke

Universiteit Nijmegen, alsmede van 1991 tot 1998 hoogleraar Rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant. Zijn onderzoek concentreert zich op de activiteit en de invloed van het Rijkskamergerecht en de Rijkshofraad in de westelijke grensgebieden van het Rijk, en betreft daarnaast de notariaatsgeschiedenis.

der Wuert, dat hem zonder vacature een ambtgenoot werd gegeven, vond geen gehoor.⁴ Of dit bezwaar in verband stond met het in 1525 door de Landvoogdes op verzoek van de zes grote stemhebbende steden van Holland, waaronder Leiden, verleende recht om binnen de stad een maximum aantal notarissen vast te stellen, is mij niet bekend.⁵

Van Hout ging direct na zijn beëdiging aan de slag. Eén dag later, 29 maart, verleed hij zijn eerste akte, het testament van de 'sieckelicken te bedde leggende' Leidse poorter Heyman Diricxsoon van Sancten.⁶ De maanden erna bleef hij druk bezig. Zover uit de archieven blijkt passeerde Van Hout in 1573 een kleine tweehonderd akten: Van Hout had geld nodig. Na 1573 liepen zijn activiteiten scherp terug. In 1574 verleed hij misschien nog dertig akten, bijna alle vóór het befaamde Ontzet van oktober. Van Hout behoorde, samen met Janus Dousa en diens oom Jacob van der Does, tot de kleine groep onverzettelijken die weigerden in te gaan op alle voorstellen van de vijand om de stad over te geven en bemoeide zich intensief met de stedelijke politiek.⁷ Wellicht was het een gevolg hiervan dat er in 1575 slechts rond de twintig akten geteld worden. Uit de indices van het hierna vermelde tweede protocol valt op te maken dat het totaal voor de laatste zesentwintig jaar (april 1583 tot juli 1609) ongeveer 220 akten beliep. Het secretarissambt van de stad Leiden eiste de notaris reeds na één jaar geheel op, terwijl zijn wedde stapsgewijs werd verhoogd.

Voor meer informatie over het belangrijke, zelfs baanbrekende, door Van Hout vele jaren als stadssecretaris en als 'eerste stadsarchivaris' verrichte werk, verwijs ik hier korthedshalve naar een interessant opstel van de Leidse alumnus Eric Ketelaar.⁸ Van 1574 tot 1586 bekleedde onze notaris tevens nog het ambt van secretaris van het baljuwschap van Rijnland onder de baljuw Foy van Broechoven, en daarna dat van bezoldigd secretaris van het College van Curatoren van de Leidse Universiteit (1586-1594).⁹ Anders dan veel van zijn tijdgenoten beschouwde Van Hout het notarisschap echter niet als een opstapje naar een 'echt' beroep dat men kon laten schieten indien een andere carrière in zicht was gekomen. Hij bleef het publieke officie tot zijn overlijden op 12 december 1609 uitoefenen.

Jan van Hout als notaris aan het werk

Dat wij de jaarlijkse 'akten-productie' van Van Hout gedurende de periode van september 1573 tot april 1583 moeizaam kunnen berekenen, hangt samen met het feit dat er van zijn notariële praktijk nog slechts twee protocollen bestaan. Krachtens het Eeuwig Edict van 1540 waren de 'Nederlandse' notarissen verplicht

De protocollen van Jan van Hout, deels ingebonden, deels losbladig. ONA, inv.nrs. 43A, 43B en 44. Foto ELO, Jan Lagas, 2016.

een *bon et loyal registre et protokole* te houden en te bewaren, waarin alle voor hen verleden akten in chronologische volgorde moesten worden ingeschreven,¹⁰ maar van Van Hout bestaan er (nog) slechts registers over de periodes van 29 maart tot en met 1 september 1573 en van 23 april 1583 tot juli 1609.¹¹ Het oudste register is samengesteld conform het zojuist geciteerde Edict: de minuten (Van Hout noemt ze ook de *originalen of principiëlen*) zijn in een keurig handschrift in chronologische volgorde in- en overgeschreven. Zij werden daarna vrij informeel in bundels of liassen bewaard, ‘aen de coppel van de notariale stucken opgeregen’ zoals Van Hout dit noemde.

Uit de archieven blijkt dat in de liassen niet slechts minuten aaneengeregen werden, maar ook andere documenten betreffende de notariële praktijk, zoals teksten van overheidsbesluiten, (afschriften van) akten van andere notarissen, supplieken, vertalingen enz. Naast de minuten hebben zij dus mede de inhoud geherbergd van wat wij ‘zaakdossiers’ zouden noemen. De minuten zijn vaak in haast en daarom in moeilijk leesbaar schrift door de notaris geschreven, maar zijn uiteraard wel door

hem en de twee getuigen ondertekend. Akten die door een of meer comparanten medeondertekend zijn zag ik voor het eerst in juni 1576 verschijnen.

Het eerste protocol heeft een beperkte omvang. Het opent met de teksten van de benoeming door Willem van Oranje en de admissie en beëdiging door het Hof van Holland. Dan volgen op 105 (Romeins) genummerde (en nog een paar ongenummerde) folia de teksten van de tot en met 1 september 1573 verleden akten. Ik merk daarbij op dat de folia genummerd XVII tot en met XXXII sinds lange tijd vermist worden. Zij moeten de teksten van de van 22 tot 30 april 1573 verleden akten bevat hebben. Na 1 september breekt in het nog aanwezige materiaal het 'protocolloze tijdperk' aan dat zal duren totdat in 1583 het tweede protocol ten tonele verschijnt.

Toch staat het vast dat Van Hout na september 1573 de bepaling uit het Eeuwig Edict van 1540 wel degelijk in acht genomen en protocollen aangelegd heeft, de teksten van zijn akten dus 'in het net' heeft overgeschreven in katerntjes die later ingebonden moesten worden en een register zouden vormen. Onder het kopje *Notariael Stucken* staan in de enige weken na zijn overlijden in februari 1610 opgemaakte boedelbeschrijving niet alleen het zojuist vermelde protocol over de jaren 1583-1609 vermeld, maar ook nog zes 'quathernen in maniere van prothocol van eenige acten voor zaliger Jan van Hout als notarys gepasseert'.¹² Het hiervoor vermelde eerste protocol (1573) moet een van deze zes katernen geweest zijn en in de archivalia duiken er inderdaad verwijzingen op naar andere, in de maanden april tot augustus van het jaar 1574 naast elkaar bestaan hebbende protocollen en 'koppels'. Naast de tekst van een codicil van 5 augustus 1574 staat: 'In tnieuwe prothocol gescreven', terwijl in de marge van een testament de dato 7 augustus 1574, het woordje 'eerste' is ingevoegd tussen de woorden 'notarys' en 'coppel' van de oorspronkelijke marginale aantekening 'minuyt hiervan es aen notarys coppel'.¹³ Van Hout had kennelijk een nieuwe lias geopend en (daarna?) een nieuw protocolkatern aangemaakt.¹⁴ Hoe het verder met het (verplichte) protocolleren gegaan is, kon ik niet meer nagaan.

Heden ten dage bevat Erfgoed Leiden over een periode van tien jaren alleen maar 'gemengde' notariële documenten, afkomstig uit losgemaakte of losgeraakte liassen of 'coppels'. In de loop der eeuwen zijn echter tevens de bestanddelen van uit hun verband geraakte protocol in de 'coppelsmassa' geraakt. Zeker is dat van sommige akten zich de minuut en het 'net-exemplaar' in dezelfde verzameling bevinden. En vast staat dat uit deze ongeordende massa niet weinig bestanddelen weggeraakt of weggenomen zijn.¹⁵

Het tweede nog bestaande protocol opende met de woorden: 'Protocolle der Notariale acten verleden voor mij Jan van Hout begonst dezen 23sten Aprilis 1583 stylo novo (veroorzaect deur de verminderinge der tien daegen in Januario voorleden geschiet¹⁶) zedert welcken tijt ic myn voorgaende zegel, twelc ic in wassche druce, verlaten ende de instrumenten bezegelt hebbe mit tnaervolgende teycken twelc ic zonder/wassche daer op slae.' Van Hout was dus van het waszegel op een droogzegel overgegaan.¹⁷ Maar hij was ook overgestapt op het protocoleren (en inbinden) van de voorheen geliasseerde minuten.¹⁸ Voortaan zitten de akten-met-handtekeningen in het protocol.

Het boek bevat 241 door Van Hout zelf (met Romeinse cijfers) genummerde bladen (folia), voorafgegaan door enkele ongenummerde bladen. Hierop prijkt een in de loop der jaren aangelegd alfabetisch register van (in totaal 203) namen van comparanten, dat tevens de aard van de akte en het bladnummer in het protocol aangeeft. Slechts een enkele keer neemt de notaris een *afschrift* in dit 'prothocol' op; dan vermeldt hij in de marge dat 'de originele minuyte es opgegegen aen de coppel van de notariale stucken'. De koppels bestaan voortaan in hoofdzaak uit stukken uit de 'zaakdossiers'.

De 'instrumenten', afschriften in een solemnele vorm

Reeds in de eerste door Van Hout op 29 maart 1573 verleden akte, het testament van de 'sieckelicken te bedde leggende' Leidse poorter Heyman Diriczoon van Sancten, komen wij naast de minuten en het protocol een derde categorie notariële 'producten' tegen. Aan het slot van zijn testament verzoekt de testateur 'aen myn notario onderschreven wettelicke aen mynen handen stipulerende hem hiervan gemaect ende geleverd te werden een of meer openbaer instrumenten in gewoonlicker formen die welcke ick hem dewyle myn officie es publyck niet en hebbe connen weygeren'. En in het tweede protocol vinden we bij de tekst van de laatste ons bekende akte, het codicil waarbij de echtelieden Pieter Huygensz. de Boys en Grietgen Poulsdr. op 14 augustus 1609 de voogdij over hun kinderen na het overlijden van één der ouders regelden, opnieuw het 'instrument' vermeld. In de marge, naast de tekst, schreef Van Hout: 'Hiervan een Instrument uygegeven in pargament 17. sept. 1609 in platten forme onder myn opgedruct zegel by myn eygen handt gescreven in 32 ½ regelen'. Hieronder staat: 'Hiervan bet(aald) mit een roosennobel in specie'. Ik zou aan deze voorbeelden tientallen andere kunnen toevoegen.

Het woord 'instrument' kunnen wij vertalen als 'bewijsstuk'. Dit betekent dat

Portret van Jan van Hout (1542-1609). Ingekleurde kopergravure, J. Houbraken, 1608. Coll. ELO.

in Leiden rond 1600 de bewijskracht van de notariële akte niet aan het origineel, de minuut, werd toegekend, maar aan het aan partijen uitgereikte *openbare* instrument. Aan zo'n stuk kon een rechter tijdens een proces dezelfde bewijskracht toekennen als aan een gerechtsakte. De dag waarop een transactie gesloten of een verklaring afgelegd was stond dan vast, evenals de locatie waarop dit geschied was, de identiteit en de aanwezigheid van de partijen, enzovoort. Een 'gewone' notariële akte had deze 'betrouwbaarheid' niet, het aan de rechtbank overgelegde document, het 'instrument' moet aan extra-eisen voldoen.

Uit de wetenschappelijke juridische literatuur kunnen wij leren wat deze eisen waren.¹⁹ Ik noem hier slechts het jaartal, de dag en de maand van de rechtshandeling (het opmaken van de akte), de plaats van voltrekking, het regeringsjaar van paus of keizer, het notarieel onderschrift (subscriptie) van de notaris en zijn signum of signet. In de zestiende eeuw was het onderschrift van de notaris gereduceerd tot (in ons geval) 'J. van Hout Notarius Publicus sst'. Het middeleeuwse signet, een met de pen getekende persoonlijke voorstelling meestal bestaand uit twee of drie treden met daarop een ster, cirkel, bloem, sleutel of pilaar vermengd met de initialen van 's mans naam, was vervangen door het ambtsstempel van de notaris. De handtekening en het stempel waren de twee bestanddelen waarmee het document zich van onderhandse geschriften onderscheidde als 'notariële akte'.

Jan van Hout nam dan ook op de achterzijde van het titelblad van zijn tweede protocol een afdruk van zijn nieuwe stempel en een voorbeeld van zijn notariële handtekening op. Hierbij stond ook het model van de aanhef van een Instrument. Het luidt: 'Bij den innehouden van den tegenwoordigen instrumente zy elc eenen kennelic dat op huyden de (dag en maand) in den Jare ons Heeren (jaartal) stylo novo naer de middage omtrent (uur), regierende d'alderdoorluchtichste ende onoverwinlixte prince ende heere Heere Rodolpho, de tweede Roomsche Keyzer dier name, in 't (getal) jaer zynder verkiezinge, voor my Jan van Hout, openbaer Notarys by den hove van Holland, op te nominatie van de gerechte dezer stad Leyden, tot bedieninge van 't Notarysampt toegelaten, mitsgaders voor de ondergesreven getuygen gecomen ende verschenen zyn etc.'.

Voor zover ik dit in de akten van Van Hout heb kunnen nagaan, heeft hij slechts van testamenten en huwelijksvoorwaarden aan partijen openbare 'instrumenten' uitgereikt, die in de hierboven aangeduide plechtige vorm inclusief de vermelding van de naam van de Duitse keizer en diens regeringsjaar, en op perkament (of 'francijs'), gesteld waren. Van de meer 'gewone' minuten, zoals attestaties en volmachten, vroegen, en kregen, partijen slechts een 'openbare acte' of een

‘acte’. Opgemerkt zij wel, dat van de *uitgereikte* exemplaren (uiteraard) praktisch geen voorbeelden in het *notariële* archief zitten. De uitreiking werd op de minuut-akte aangetekend.²⁰

Ik keer nog even naar de Duitse keizers terug. Maximiliaan II en Rudolf II hebben Van Hout enige moeite gekost, maar hij heeft hen tot het eind van zijn jaren in gehoorzaamheid aan art. 8 van zijn ambtseed (‘in allen heuren Instrumenten sullen stellen annos Imperij’) trouw vermeld.²¹ Volgens mijn gegevens bekleedde de Habsburger Maximiliaan II de keizerlijke waardigheid van 1564 tot zijn overlijden op 12 oktober 1576 waarna hij dezelfde 12 oktober werd opgevolgd door zijn zoon Rudolf (Rodolphus) II. Deze zou tot zijn dood op 20 januari 1612 regeren.²² Aan Jan van Hout was dit alles niet onmiddellijk bekend. Op enkele minuten van testamenten uit januari 1577 las ik: ‘t Keyzerryc by den overlyden van Hr. Mt. Maximiliaen de tweede dezer name zoo men zeyt stille staet’. Pas de 9de februari 1577 werd er – als aanwijzing voor degenen die op perkament een ‘instrument’ moest gaan maken – in de marge van (een minuut van) huwelijksvoorwaarden vermeld: ‘Rodolphus II, Annus I.’

De exacte overlijdensdatum van Maximiliaan II lijkt niet tot de notaris doorgedrongen te zijn. Bij het inrichten van het tweede protocol (april 1583) tekende hij onder het kopje ‘Nopende tkeyzerryc Rodolphi’ naast een kolom data aan: ‘H. M. Keyzer Maximilianus de tweede starf omtrent den XXV septembris 1576 ende ter zelver tyt quam zyn K. Majest. Rodolphus de Ite an zyn plaetse totten Keyzerrycken’.²³ Boven de kolom met data staat geschreven: ‘Men scryft totten 26 sep. 77 – 1e’, daaronder: ‘78 – 2e’, ‘79 – 3e’ enzovoort tot als laatste regel: ‘1609 – 33’. Jammer genoeg hield de keizerlijke kanselarij een ander systeem aan. Naast het staartje van de kolom staat: ‘Ic hebbe by den instrument by zyn Keyz. Mats. Handt ondergetekend van dato den lesten Martij 1606 gesien dat hy doen telde zyns Roomschen Ryx het XXXIe twelc mit mijn tellinge scheelt 1 jaer ende zal daer naer van nu voortsien mijn tellinge rechten desen VII Junij 1606’.

De oorsprong van het notariaat, weerspiegeld in de andere Leidse notarissen

Voordat wij ons over de ambtsgenoten van Jan van Hout kunnen buigen moet ik de lezer – mede voor een beter begrip van het navolgende – een verklaring bieden voor het curieuze feit dat Jan van Hout, als notaris benoemd door Willem van Oranje in naam van de Spaanse koning krachtens zijn ambtseed verplicht was in de openbare instrumenten van zijn akten bij de datum van de akte ook de naam

Min. scrift

1000. 26. 37.

27. 1

28. 2

29. 3

30. 4

31. 5

32. 6

33. 7

34. 8

35. 9

36. 10

37. 11

38. 12

39. 13

40. 14

41. 15

42. 16

43. 17

44. 18

45. 19

46. 20

47. 21

48. 22

49. 23

50. 24

51. 25

52. 26

53. 27

54. 28

55. 29

56. 30

57. 31

58. 32

59. 33

60. 34

61. 35

62. 36

63. 37

64. 38

65. 39

66. 40

67. 41

68. 42

69. 43

70. 44

71. 45

72. 46

73. 47

74. 48

75. 49

76. 50

77. 51

78. 52

79. 53

80. 54

81. 55

82. 56

83. 57

84. 58

85. 59

86. 60

87. 61

88. 62

89. 63

90. 64

91. 65

92. 66

93. 67

94. 68

95. 69

96. 70

97. 71

98. 72

99. 73

100. 74

101. 75

102. 76

103. 77

104. 78

105. 79

106. 80

107. 81

108. 82

109. 83

110. 84

111. 85

112. 86

113. 87

114. 88

115. 89

116. 90

117. 91

118. 92

119. 93

120. 94

121. 95

122. 96

123. 97

124. 98

125. 99

126. 100

127. 101

128. 102

129. 103

130. 104

131. 105

132. 106

133. 107

134. 108

135. 109

136. 110

137. 111

138. 112

139. 113

140. 114

141. 115

142. 116

143. 117

144. 118

145. 119

146. 120

147. 121

148. 122

149. 123

150. 124

151. 125

152. 126

153. 127

154. 128

155. 129

156. 130

157. 131

158. 132

159. 133

160. 134

161. 135

162. 136

163. 137

164. 138

165. 139

166. 140

167. 141

168. 142

169. 143

170. 144

171. 145

172. 146

173. 147

174. 148

175. 149

176. 150

177. 151

178. 152

179. 153

180. 154

181. 155

182. 156

183. 157

184. 158

185. 159

186. 160

187. 161

188. 162

189. 163

190. 164

191. 165

192. 166

193. 167

194. 168

195. 169

196. 170

197. 171

198. 172

199. 173

200. 174

201. 175

202. 176

203. 177

204. 178

205. 179

206. 180

207. 181

208. 182

209. 183

210. 184

211. 185

212. 186

213. 187

214. 188

215. 189

216. 190

217. 191

218. 192

219. 193

220. 194

221. 195

222. 196

223. 197

224. 198

225. 199

226. 200

227. 201

228. 202

229. 203

230. 204

231. 205

232. 206

233. 207

234. 208

235. 209

236. 210

237. 211

238. 212

239. 213

240. 214

241. 215

242. 216

243. 217

244. 218

245. 219

246. 220

247. 221

248. 222

249. 223

250. 224

251. 225

252. 226

253. 227

254. 228

255. 229

256. 230

257. 231

258. 232

259. 233

260. 234

261. 235

262. 236

263. 237

264. 238

265. 239

266. 240

267. 241

268. 242

269. 243

270. 244

271. 245

272. 246

273. 247

274. 248

275. 249

276. 250

277. 251

278. 252

279. 253

280. 254

281. 255

282. 256

283. 257

284. 258

285. 259

286. 260

287. 261

288. 262

289. 263

290. 264

291. 265

292. 266

293. 267

294. 268

295. 269

296. 270

297. 271

298. 272

299. 273

300. 274

301. 275

302. 276

303. 277

304. 278

305. 279

306. 280

307. 281

308. 282

309. 283

310. 284

311. 285

312. 286

313. 287

314. 288

315. 289

316. 290

317. 291

318. 292

319. 293

320. 294

321. 295

322. 296

323. 297

324. 298

325. 299

326. 300

327. 301

328. 302

329. 303

330. 304

331. 305

332. 306

333. 307

334. 308

335. 309

336. 310

337. 311

338. 312

339. 313

340. 314

341. 315

342. 316

343. 317

344. 318

345. 319

346. 320

347. 321

348. 322

349. 323

350. 324

351. 325

352. 326

353. 327

354. 328

355. 329

356. 330

357. 331

358. 332

359. 333

360. 334

361. 335

362. 336

363. 337

364. 338

365. 339

366. 340

367. 341

368. 342

369. 343

370. 344

371. 345

372. 346

373. 347

374. 348

375. 349

376. 350

377. 351

378. 352

379. 353

380. 354

381. 355

382. 356

383. 357

384. 358

385. 359

386. 360

387. 361

388. 362

389. 363

390. 364

391. 365

392. 366

393. 367

394. 368

395. 369

396. 370

397. 371

398. 372

399. 373

400. 374

401. 375

402. 376

403. 377

404. 378

405. 379

406. 380

407. 381

408. 382

409. 383

410. 384

411. 385

412. 386

413. 387

414. 388

415. 389

416. 390

417. 391

418. 392

419. 393

420. 394

421. 395

422. 396

423. 397

424. 398

425. 399

426. 400

427. 401

428. 402

429. 403

430. 404

431. 405

432. 406

433. 407

434. 408

435. 409

436. 410

437. 411

438. 412

439. 413

440. 414

441. 415

442. 416

443. 417

444. 418

445. 419

446. 420

447. 421

448. 422

449. 423

450. 424

451. 425

452. 426

453. 427

454. 428

455. 429

456. 430

457. 431

458. 432

459. 433

460. 434

461. 435

462. 436

463. 437

464. 438

465. 439

466. 440

467. 441

468. 442

469. 443

470. 444

471. 445

472. 446

473. 447

474. 448

475. 449

476. 450

477. 451

478. 452

479. 453

480. 454

481. 455

482. 456

483. 457

484. 458

485. 459

486. 460

487. 461

488. 462

489. 463

490. 464

491. 465

492. 466

493. 467

494. 468

495. 469

496. 470

497. 471

498. 472

499. 473

500. 474

501. 475

502. 476

503. 477

504. 478

505. 479

506. 480

507. 481

508. 482

509. 483

510. 484

511. 485

512. 486

513. 487

514. 488

515. 489

516. 490

517. 491

518. 492

519. 493

520. 494

521. 495

522. 496

523. 497

524. 498

525. 499

526. 500

527. 501

528. 502

529. 503

530. 504

531. 505

532. 506

533. 507

534. 508

535. 509

536. 510

537. 511

538. 512

539. 513

540. 514

541. 515

542. 516

543. 517

544. 518

545. 519

546. 520

547. 521

548. 522

549. 523

550. 524

551. 525

552. 526

553. 527

554. 528

555. 529

556. 530

557. 531

558. 532

559. 533

560. 534

561. 535

562. 536

563. 537

564. 538

565. 539

566. 540

567. 541

568. 542

569. 543

570. 544

571. 545

572. 546

573. 547

574. 548

575. 549

576. 550

577. 551

578. 552

579. 553

580. 554

581. 555

582. 556

583. 557

584. 558

585. 559

586. 560

587. 561

588. 562

589. 563

590. 564

591. 565

592. 566

593. 567

594. 568

595. 569

596. 570

597. 571

598. 572

599. 573

600. 574

601. 575

602. 576

603. 577

604. 578

605. 579

606. 580

607. 581

608. 582

609. 583

610. 584

611. 585

612. 586

613. 587

614. 588

615. 589

616. 590

617. 591

618. 592

619. 593

620. 594

621. 595

622. 596

623. 597

624. 598

625. 599

626. 600

627. 601

628. 602

629. 603

630. 604

631. 605

632. 606

633. 607

634. 608

635. 609

636. 610

637. 611

638. 612

639. 613

640. 614

641. 615

642. 616

643. 617

644. 618

645. 619

646. 620

647. 621

648. 622

649. 623

650. 624

651. 625

652. 626

653. 627

654. 628

655. 629

656. 630

657. 631

658. 632

659. 633

660. 634

661. 635

662. 636

663. 637

664. 638

665. 639

666. 640

667. 641

668. 642

669. 643

670. 644

671. 645

672. 646

673. 647

674. 648

675. 649

676. 650

677. 651

678. 652

679. 653

680. 654

681. 655

682. 656

683. 657

684. 658

685. 659

686. 660

687. 661

688. 662

689. 663

690. 664

691. 665

692. 666

693. 667

694. 668

695. 669

696. 670

697. 671

698. 672

699. 673

700. 674

701. 675

702. 676

703. 677

704. 678

705. 679

706. 680

707. 681

708. 682

709. 683

710. 684

711. 685

712. 686

713. 687

714. 688

715. 689

716. 690

717. 691

718. 692

719. 693

720. 694

721. 69

achtste eeuw rechters recruteren uit de beroepsgroep van de griffiers, de aan de rechtbanken verbonden 'notarii'. Deze griffiers hielden zich ook bezig met het schrijven en redigeren van akten voor het publiek en gingen hiermee door toen zij tevens rechters geworden waren. Wel gingen zij de rechtshandelingen tussen particulieren als een (schijn)proces beschrijven. De akte kreeg hiermee de vorm van een gerechtsakte en genoot dus volle bewijskracht. Toen in latere tijd de gelijkstelling met de authentieke, van het bevoegd gezag afkomstige gerechtsakte eenmaal algemeen aanvaard was, verdwenen de pseudo-processuele elementen weer uit de oorkonde.

De Longobardische koningen benoemden de notarissen niet zelf, zij lieten dit benoemingsrecht, naast de uitoefening van andere bevoegdheden, zoals de wetgeving van bastaarden, over aan hun hofpaltsgraaf, de graaf die het koninklijk gerecht in Pavia presideerde. In 951 usurpeerde de Duitse koning Otto I (936-973) het Longobardisch koningschap. De instituties van rechter-notarissen en hofpaltsgraven gingen mee over. En in 962 werd aan het Duitse koningschap het keizerschap verbonden. Als opvolger van de Romeinse keizer werd de Duitse als een universeel heerser beschouwd. In naam oefende hij gezag uit over de gehele wereld, was hij dus bevoegd overal ter wereld publieke notarissen te benoemen.

Tot de tijd van keizer Karel IV (1346-1378) deed de vorst zelf de notarisbenoemingen. Karel IV stelde als eerste overal in het Rijk hofpaltsgraven aan, allen bevoegd om notarissen te 'creëren' die op keizerlijk gezag hun werkzaamheden verrichtten. Inmiddels waren naast de keizerlijke notarissen vanaf de dertiende eeuw – in minderen getale – notarissen op het Europese toneel verschenen die hun ambt uitoefenden op gezag van de paus, de tweede universele heerser. Hun akten genoten dezelfde bewijskracht als die van de keizerlijke collega's. Ook de pausen delegeerden het benoemingsrecht, aanvankelijk aan bisschoppen en landsheren, later ook aan apostolische hofpaltsgraven en aan zogenaamde protonotarissen.²⁵

De zo precieze en zorgvuldige Van Hout was de eerste in Leiden fungerende notaris die zijn benoeming niet aan de paus of de keizer of een van hun gedelegeerden te danken had, maar aan Willem van Oranje, optredend 'namens en vanwege' de Spaanse koning. De collega die bezwaar had gemaakt tegen het verschijnen van deze boventallige ambtgenoot binnen de stad, Salomon van der Wuert (1571-1614), was gecreëerd, zoals dit heette, door een apostolische protonotar, de priester en kanunnik Philips de Muer (of: de Moer, Major, van der Meeren);²⁶ de twee aan Van der Wuert op de 'Chronologische' lijst van archivaris Bijleveld

voorafgaande notarissen, Ysbrant van der Bouc(k)horst Jacobsz. (1570-1610) en Willem Claesz. Oudevliet (1568-1602), hadden hun benoemingen van de keizerlijk protonotarius Quirinus Dirksz. Talesius, ontvangen.²⁷

Van Hout was namens de Spaanse koning benoemd door een stadhouder die in 1568 de leiding van de opstand tegen de koning op zich had genomen en zichzelf toch het gezag had verleend namens de koning op te treden. Aan zo'n benoeming kleefde een smetje. Een saillante bijzonderheid is dat de zojuist genoemde protonotaris Talesius, die vele jaren burgemeester van Haarlem was geweest, op 27 mei 1573 tezamen met een andere koningsgezinde oud-burgemeester, Lambert Roosvelt, door prinsgezinde verdedigers van de stad gedood zou worden. Zij richtten op de wallen een galg op en hingen daaraan op al wie van heulen met de vijand – de troepen van don Fadrique, de zoon van Alva – verdacht was. Talesius' dochter werd in een gracht verdrinken.²⁸ Zo toont het voorjaar van 1573 ons zowel het afscheid van het oude pauselijke en keizerlijke, in wezen internationale, notariaat, als de entree van een nieuwe, puur Hollandse institutie.²⁹

Na notaris Van der Wuert komen er in Leiden geen door 'buitenlandse machten' gecreëerde ambtsdragers meer bij. Ik telde na Van Hout vijf door Willem van Oranje benoemden. Aanvankelijk deed hij dit nog namens de Spaanse koning, maar vanaf juli 1575 'als hebbende de Hoge Overigheijt'.³⁰ Vanaf 1596 volgden in Leiden louter nog 'creaturen' van de Staten van Holland en Westfriesland.³¹ In hun ambtseed zullen zij tot 1646 beloven om in de datering van hun akten de Duitse keizer en zijn regeringsjaren te vermelden: herinnering aan vervlogen tijden...

De benoemingen van notarissen die Willem van Oranje op eigen gezag tussen het begin van de opstand en 26 juli 1581, de 'Verlatinge' van Philips II deed, waren ogenschijnlijk namens de landsheer verricht. Maar hadden de Duitse keizers ooit aan de landsheer van de Nederlanden de bevoegdheid gedelegeerd om daar notarissen te benoemen? Zover mij bekend is hebben Karel V (landsheer tot oktober 1555, keizer tot september 1556) en Filips II (landsheer vanaf oktober 1555) nooit als landsheer van de Nederlanden notarissen benoemd, zij respecteerden de exclusieve bevoegdheid van de paus en de Duitse keizer. Een rechtstreekse inbreuk door Karel V op de pauselijke prerogatieven zou hoogst schadelijk geweest zijn voor het moeizame proces van de diocesane herindeling der Nederlanden, die overigens eerst in 1561 volledig haar beslag kreeg. En als keizer heeft Karel honderden hofpaltsgraven benoemd, van wie er velen uit de Nederlanden afkomstig waren. De functie zou een lege huls geworden zijn, als de vorst er de meest lucratieve

bevoegdheid aan onttrokken had. Wel werden vele leden van de admissie-verlenende colleges tot hofpaltsgraaf verheven, maar creatie en admissie werden duidelijk niet in één hand gelegd. Voor Karels zoon en opvolger als landsheer en graaf van Holland Filips II moeten wij hetzelfde aannemen. De Geheime Raad in Brussel begon pas onder de aartshertogen in 1601 zelf notarissen te benoemen.³² Aan de rechtskracht van zestiende-eeuwse benoemingen door een stadhouder van de landsheer, in casu Willem van Oranje, zou ook zonder een Vaderlandse Opstand ernstig getwijfeld kunnen zijn.

Ambtsbroeders van uiteenlopende afstamming

Het 'elastisch ambt' doorstond de overgang van de benoemingsbevoegdheid zonder veel kleerscheuren en de persoonlijke contacten overleefden de regime-wisseling.³³ Het sprekendste voorbeeld van vernieuwde collegialiteit vond ik de akte van huwelijksvoorwaarden van de aanstaande echtelieden IJsbrant Jacobsz. van der Bouchorst, *notaris publyck*, en Maria Claesdr.³⁴ De minuut was kennelijk van te voren keurig geschreven (door de aanstaande bruidegom?), zodat alleen maar de datum en de namen van de notaris en de getuigen behoefden te worden ingevuld. Bij het passeren op 23 januari 1575 zijn echter in de aanhef de woorden 'voor mij openbaer notaris' veranderd in 'voor ons openbaer notarissen' en onder de akte prijken inderdaad de 'notariële' handtekeningen van de notarissen W. Oudevliet en Jan van Hout. Ook in een direct hierna verleden, uiterst slordig door Van Hout geschreven akte, is op het laatste nippertje van één notaris, die de akte verleed en ondertekende, er twee gemaakt. De aspirant-echtelingen zijn hier de enige comparanten, het gaat kennelijk om een aanvulling of verduidelijking van de huwelijksvoorwaarden. Opvallend is dat Van Hout de naam van de man (Van der Bouchorst) laat volgen door 'onse medebroeder'. Net zoals de vorige akte zien we een ondertekening door de twee notarissen plus de getuigen. Comparanten tekenden in 1575 nog niet.

Enkele jaren later ontmoeten wij de latere notaris Jan Jansz. van Binchorst als een van de *drie* getuigen in het op 12 juni 1580 door Van Hout verleden testament van Willem Silvius, Drucker ordinaris van de Staten van Holland, en diens echtgenote Katelina Verhagen. Met Van Binchorst, als 'myn clerck' aangeduid, zijn de 'by monde van voorsz. Silvius ende Verhagen verzocht ende gebeden' getuigen Jonkheer Johan van der Does, heer te Noordwijk, en Justus Lipsius, rector. Ditmaal ondertekenden de testateurs het testament wel.³⁵ Jan van Binchorst, inmiddels door Willem van Oranje tot notaris benoemd en op 1 juni 1581 door het

Hof van Holland als notaris beëdigd, verschijnt wederom als getuige in het testament dat op 26 november 1583 verleden wordt ten verzoeken van Pier Adriaensz. Cochil en zijn vrouw Neeltgen Jansdr. Van Hout duidt Van Binchorst dan aan als 'mede notarys, myn clerc'.³⁶ We zien dat de jonge notaris als 'klerk' van Van Hout fungeert. Of hij nu een notarisklerk of de klerk van de stadssecretarie was, is van minder belang: de klerken waren in persoonlijke dienst van de secretaris.³⁷

Korthedshalve verwijs ik voor de samenwerking van Van Hout met zijn reeds eerder genoemde ambtgenoot S.L. van der Wuert bij het openen van het testament van Justus Lipsius op 12 april 1606 naar de uitvoerige weergave van alle stukken door J.J. Prinsen.³⁸ Korthed kan ik ook betrachten over de rol van notaris Jacob van Tethrode bij het tot stand komen van de uiterste wilsbeschikkingen van Jan van Hout.³⁹ Diens eerste (geheim) testament was door hem eigenhandig in tweevoud geschreven en gedateerd op 10 september 1606. Op 16 september gaf hij de documenten in gesloten enveloppen aan Van Tethrode en verklaarde dat zij zijn testament en uiterste wil bevatten. Hij vroeg de notaris van deze verklaring op beide exemplaren een akte op te maken en deze met de getuigen ter bekrachtiging te willen ondertekenen (de zogenaamde akte van superscriptie). De notaris kreeg een exemplaar ter bewaring mee, het andere gaf hij Van Hout terug. Drie jaar later (op 7 november 1609) voegde Van Hout aan zijn testament een codicil toe, ditmaal bij notariële akte. Opnieuw werd Van Tethrode ingeroepen.⁴⁰ Voor ons onderwerp is van belang dat Van Hout in zijn testament heeft bepaald dat zijn notariële protocol met daartoe behorende stukken, en het koffertje waarin dit zich bevindt, aan de jongste notaris 'in dienst' in de stad Leiden moet worden afgegeven. Hij moet zich verplichten dit protocol als het zijne te bewaren en daaruit instrumenten, dubbelen, afschriften en uittreksels afgeven.⁴¹

Van Hout overleed op 12 december 1609. De jongste notaris in dienst, in de zin van de laatst beëdigde, was toen Claes van der Laen, beëdigd op 8 december 1601. Als 'de jongste' zou slaan op de leeftijd, kan ik – bij gebrek aan gegevens – de bevoordeelde niet identificeren. Via welke opvolger(s) Van Houts notariële erfenis ons bereikt heeft is nog onduidelijk, en ook of zulke 'informele legaten' aan jonge collega's vaker voorkwamen. Uit een door de Leidse archivaris Bijleveld gepubliceerde akte van 25 november 1603 komt aan het licht dat de erfgenamen van andere notarissen de papieren soms verkochten.⁴² Zo blijkt Willem Claesz. Oudevliet (of Ouwevliet) na diens dood de protocollen en koppels over de periode 1558-1570 van P.A. Storm gekocht te hebben. Deze documenten werden na het overlijden van Cornelis Willemsz. van Oudevliet (een zoon van Willem Claesz.?)

tezamen met Willem Oudevliets eigen notariëel archief (jaren 1569-1603) door de erfgenamen van Cornelis Willemsz. 'volgende de XVe keure deser stede' in het openbaar bij opbod voor de schepenmeesters verkocht. Alle binnen Leiden fungerende notarissen waren op deze verkoping uitgenodigd. Notaris Ysbrant van der Bouchorst kocht de papieren van de twee overleden collega's voor achtennegentig gulden. De helft van dit bedrag betaalde hij contant, de andere helft kon op 25 mei 1604 betaald worden, maar tot zekerheid voor die betaling moesten borgen gesteld worden. De notarissen Henrick van Heemskerck, Jacob van Tethrode, Jan van Cortenbosch en Claes van der Laen stelden zich inderdaad ter plekke borg voor Van der Bouchorst. Opgemerkt zij dat de naam van Jan van Hout niet in het proces-verbaal van de veiling voorkomt. De man aan wie als stadssecretaris in 1592 een levenslange wedde van netto 800 gulden per jaar werd toegekend, zou de geveilde protocollen wellicht contant betaald hebben.⁴³

Eén naam dient nog genoemd te worden in de aan collega-notarissen gewijde bladzijden, namelijk die van Eewout Heynricxsz. Craen, in functie van 1611 tot 1627. Als klerk ter stadssecretarie staat hij vermeld in het codicil van 7 november 1609, verleden door notaris Van Tethrode, en hetzelfde was het geval in de akte die Van Tethrode op 19 december 1609 opmaakte over het openen en voorlezen van het bij hem berustende, gesloten, testament van Van Hout.⁴⁴ Maar Eewout betekende meer. Hij werkte mee in de notariële praktijk van de stadssecretaris en had kennelijk een mooi handschrift. In mei 1605 mocht hij twee 'instrumenten' (afschriften met uitwendige bewijskracht) op perkament vervaardigen van het op 5 april voor Van Hout verleden testament van de 'Heere Franchois van Berlecom genaemt Boudewijns en van Joncvrouwe Jacquelijne Chombart zijn Huysvrouw'. De notaris tekende op de minuut aan: 'Hiervan uytgegeven twee instrumenten beyde geschreven by de handt van Eewout Craen myn jongen'. Op het dezelfde 5de april 1605 verleden testament van 'Joncvrouwe Anna Grapheus Wedue Abrahams Schuyrmans' staat een soortgelijke aantekening. Ewout zal hierna nog zeker drie jaar actief blijven in de praktijk van Van Hout, vaak als 'Instrumenten-schrijver'. Zijn betiteling loopt in deze tijd van 'jongen' op tot 'klerk'. Ik zag zijn naam tot april 1608 verschijnen.⁴⁵ Wellicht mogen wij hem bij zijn benoeming tot notaris in 1611 in zekere zin als Van Houts opvolger beschouwen.

En dan blijft natuurlijk interessant, welke notaris op 13 juli 1618 op de minuut van het op 26 januari 1592 gemaakte codicil van Willem Janszoon van Eemskerc aantekende 'Hiervan copie aan de Secret. Mr Joos van Swanenburg ten behouwe van zijn swager Jacobs Pauw tot Delffe uytgegeven'.⁴⁶ De vraag rijst

opnieuw omtrent de identiteit van degene die op 25 augustus 1618 op de minuut van het boven vermelde, op 5 april 1605 verleden, testament van Anna Schuyrmans-Grapheus, eigenhandig aantekende dat hij een zelf geschreven afschrift van deze akte aan de zoon van de testatrice had afgegeven. Wie had het protocol van Van Hout in 1618 in bewaring? Het Leidse archief bezit het protocol van notaris Claes van der Laen over de periode van 1602 tot 1614. Leefde hij langer? Of had een ander zijn archief overgenomen?

De aard van de akten en de inhoud van de ‘coppels’

De literair-historicus Jacob Prinsen heeft aan het begin van de vorige eeuw (1908) in een van zijn over Jan van Hout handelende opstellen opgemerkt dat hij de inhoud van de door hem gepasseerde akten toch wel enigszins teleurstellend vond.⁴⁷ Hij vond er weinig bijzonderheden over kunstenaars en geleerden in terug; veel minder dan hij verwachtte, en soms was het gevondene al bekend. Iets verder in de tekst vertolkt hij zijn voornemen om een artikel te schrijven over de periode na 1574, ‘vooral van mensen die tenminste enigszins een plaats innemen in de algemeene vaderlandsche geschiedenis van wetenschap, kunst, handel, enz.’ Wij zullen nog zien dat hem dit in de tweede en derde aflevering van zijn opstel nauwelijks gelukt is. Na de drukke eerste anderhalf jaar van zijn notariële praktijk had Van Hout de omvang ervan zowat gedecimeerd. De verscheidenheid in aard en inhoud van de akten verdween grotendeels. Prinsen wees er reeds op dat de stukken van 1573 en 1574 een ander karakter vertoonden dan die van latere jaren. In de aanvang verleed de notaris voor een uiteenlopende reeks van personen naast de gebruikelijke testamenten tevens talrijke ‘attestaties’, op verzoek van een belanghebbende opgetekende verklaringen van getuigen over gebeurtenissen of toedrachten van feiten die later in een rechtszaak gebruikt konden worden. Details uit de Leidse geschiedenis, bijzonderheden over helden en heldjes kunnen hieruit geput worden, zegt Prinsen. En over kleine criminaliteit in de omstandigheden van een burgeroorlog, voeg ik toe. Vanaf eind 1574 hield Van Hout het opmaken van dit soort verklaringen buiten zijn praktijk, behalve soms ten behoeve van de burgemeesters. Het tweede protocol met zijn circa 220 akten getuigt van een overwegend ‘familierechtelijke’ praktijk; het telt circa honderd testamenten en codicillen (testamenten waarin geen erfstelling is opgenomen) en dertig akten van huwelijksvoorwaarden. Er zijn in zesentwintig jaar maar vier attestaties opgemaakt.

De verschuiving in de aard en omvang van de praktijk ging gepaard met een verandering in het cliëntenbestand. Attestaties, dus getuigenverklaringen, over

maatschappelijke incidenten en incidentjes brengen een gevarieerder publiek met zich mee dan testamenten en huwelijksvoorwaarden. Maar notaris van de Leidse intellectuele, financiële of artistieke elite is Jan van Hout nooit geworden. Wat de eerste periode betreft is mijn indruk dat zijn relatie met de Prins van Oranje een der oorzaken van de toeloop van cliënten geweest is. Een tweetal voorbeelden wil ik de lezer niet onthouden, het ene uit de hoek van de attestaties, het andere uit het testamentenrecht. Direct contact tussen de Prins en de notaris heeft vermoedelijk het verloop versneld van het conflict tussen enerzijds Adriaan Willemsz. van Dijck, schout, Jacop Pietersz., ambachtsbewaarder, en Symon Phillipsz., gezworene, in het ambacht van Wassenaar, en anderzijds Jhr. Gijsbrecht Oom van Wijngaerden – die pretendeerde baljuw van Wassenaar te zijn – en de gouverneur en kapitein van Leiden en Rijnland, Georges de Montigny, heer van Noyelles.⁴⁸ Van Dijck cum suis was op 12 april 1573 door Gijsbrecht Oom van Wijngaerden op bevel van De Montigny gearresteerd, naar hun zeggen wegens een geschil in een civiele zaak. Dezelfde dag nog verzochten zij de stadhouder, de Prins van Oranje, schriftelijk om Gijsbrecht Oom van Wijngaerden te bevelen hen uit hun detentie te ontslaan. De Prins willigde het verzoek in: bij apostille gaf hij deze het bevel de verzoekers vrij en met rust te laten totdat hij (Oom van Wijngaerden) hun een behoorlijke commissie-brief getoond had. De teleurstelling kwam toen de drie klagers het verzoekschrift met de apostille van de Prins aan de ‘baljuw’ toonden. Hij antwoordde dat de zaak hem niet aanging, maar het werk was van de heer van Noyelles. En hij stelde de drie heren in ‘strikte hechtenis, als waren zij dieven en schelmen’. Daarna lieten zij het verzoekschrift-met-antwoord aan de gouverneur De Montigny zien. Hij nam hun het belangrijke document af en zette hen gevangen. Ze werden in Leiden opgesloten ten huize van de provoost.

Was Van Hout persoonlijk bij dit alles aanwezig? Het lijkt er wel op. Dezelfde 12 april ging hij zelf met twee getuigen naar het huis van De Montigny om hem een nieuw verzoek tot invrijheidstelling te betekenen. Ondanks urenlang wachten bij het huis van de gouverneur lukte het hem niet om zijn opdracht uit te voeren. Er volgde een nieuwe suppliek aan de Prins van Oranje, waarin nu ook als argument voorkomt dat verzoekers ten gevolge van hun gevangenhouding door de vijand beroofd zijn van meerdere van hun (koe?)beesten en andere goederen. Zij vragen de Prins: vaardig een streng bevel aan De Montigny en Oom van Wijngaerden en de hunnen uit om de gevangenen – na afleggen van de ‘cautio de iudicio sistendo et iudicato solvendo’ – uit hechtenis te ontslaan en autoriseer alle militaire bevelhebbers om hen, indien nodig, metterdaad los te laten. Twee dagen

later besliste de Prins: hij gaf de gouverneur en de baljuw bevel om de supplianten onverwijld uit hun gevangenschap te ontslaan, tenzij zij gewichtige redenen hadden om dit niet te doen 'waer van zy ons terstont sullen adverteren schriftelick'.⁴⁹ Jan van Hout maakt van dit geapostilleerde verzoekschrift een authentiek afschrift op 17 april 1573. The rest is silence. Wél weten we dat Georges de Montigny na het eind van het eerste beleg van Leiden (maart 1574) door Oranje ontslagen is als gouverneur. Zijn ruw en losbandig optreden had in de door hem verdedigde stad weinig tevredenheid geoogst. Zo had hij drie der toenmalige burgemeesters van verraad beschuldigd. Hij wilde hen gehangen zien. Naar Haarlems voorbeeld? De 'opstand' in de Nederlanden had in de beginfase meer de kenmerken van een burgeroorlog dan van een rebellie van een gehele natie tegen een 'vreemde' onderdrukker.⁵⁰

Ook in het erfrecht ontmoeten wij de Prins van Oranje. Toen de messenmaker Jan Ysbrantsz. Proper op 13 mei 1573 zijn uiterste wilsbeschikkingen vastlegde, benoemde hij de kinderen van wijlen zijn zoon Ysbrant tot erfgenamen van een kwart van zijn nalatenschap. Telkens een kwart erfdén ook de kinderen van zijn dochters Marie en Catryne. Het laatste kwart ging naar zijn huisvrouw Janneken Heynricxdr., dit hoewel hun huwelijk alsnog niet voor de gemeente Gods is bevestigd, zoals hij haar vroeger had beloofd te doen en nu weer belooft voor het geval hij 'weder comt te reconvalesceeren'. Van Hout had in de aanhef van de akte geconstateerd dat de testateur 'zieckelick van lichame te bedde leggende (was,) nochtans zyne redenen, memorie ende verstandt wel mactigch ende gebruyckende', maar over de ernst van zijn kwaal zijn wij niet ingelicht. Zijn liefde voor de Prins staat echter buiten twijfel. De testateur wil dat 'de voornoemde Marie ende Catryne zo wanneer zy onder de gehoorsaemheyt vande F.G. den Prince van Orangien als Co. Mats stadthouder ende gouverneur gecomen sullen syn ende eer niet' het vruchtgebruik krijgen van de erfdelen die aan hun kinderen toebedeeld zijn, zulks in plaats van 'heur legitieme portie'. Ook verderop in zijn testament speelt de Prins (in zijn verhouding tot de stad Amsterdam) nog een rol.⁵¹ Tot in het hart van de gezinnen is de burgeroorlog te proeven.

Ik vermeldde reeds dat Prinsen ook bijzonderheden over 'belangrijke' lieden wilde publiceren die hij in Van Houts protocollen hoopte te ontdekken, maar dat hij in het gevondene teleurgesteld was. Mijn eigen onderzoek heeft op dit punt eveneens niet veel nieuws opgeleverd. Veelbetekenend is mijns inziens dat Prinsen in afdeling II van zijn opstel na enkele bladzijden met integraal afgedrukte teksten van documenten van en over Dousa, Plantijn en Lipsius overgaat op een

opsomming van 24 ‘korte mededelingen uit stukken [vooral testamenten] die de aandacht trekken’, waarvan er betrekkelijk veel uit de jaren 1573 en 1574 stammen.⁵² De periode na 1574 is voor een ‘biografisch woordenboek’ niet zo interessant. De derde en laatste aflevering beperkt zich tot ‘Bescheiden over Jhr. Daniël van der Meulen’.⁵³ Zij is geput uit Van Houts reeds vermelde tweede protocol met de akten uit de jaren van 1583 tot 1609. Geen melding wordt gemaakt van de in de boedelbeschrijving van 5 februari 1610 onder nummer [164] vermelde ‘Inventorys van de goederen van den boedel van joncheer Daniël van der Meulen zaliger’.⁵⁴

Van Hout: een bijzondere notaris

Liever dan het door Prinsen onderzochte ‘biografische’ terrein nogmaals te betreden wil ik de aandacht vestigen op enkele zelden in één persoon voorkomende aspecten van Van Houts intellectuele bagage: zijn kennis van de Franse taal, zijn gebruik van het Latijn, zijn vaardigheid in de transcriptie van oud schrift, en zijn gebruik van ‘geslachtbomen’. Ongewoon is de inhoud van een attestatie die Van Hout op 11 december 1574 op verzoek van Anthoine de Rocqefoir, Franstalig soldaat in de compagnie van kapitein Durant, (in uiterst slordig handschrift) in de Franse taal opmaakte van de verklaring van drie andere Franstalige soldaten, allen in garnizoen te Leiden. Zij verklaarden dat zij als getuigen aanwezig waren geweest bij het uitspreken van zijn uiterste wil door de soldaat Johan van Breda, slachtoffer van de pest. Hij benoemde toen De Rocqefoir als erfgenaam. We zien hier een ‘testamentum procinctum’, door een militair op het slagveld gemaakt ten overstaan van medesoldaten. De benoemde erfgenaam laat dit daarna door een notaris relateren. De akte draagt de handmerken van de drie soldaten en is door de notaris getekend. Waren bij het verlijden geen getuigen aanwezig of beschikbaar?⁵⁵

Een van de zeldzame (overgeleverde?) akten uit 1585, verleden op 19 november, bevat een verklaring van het bruidspaar Wynant Scholl en Clementia van Brouchoven, dat zij aan hun onderhandse (dezelfde dag opgemaakte) huwelijksvoorwaarden een stuk willen toevoegen. Dit wordt dan ook ingelast. Het is een op 8 februari 1585 voor Van Hout verleden akte, bestaande uit een in keurig handschrift geschreven Franse tekst met in de marge door Van Hout haastig-slordig gemaakte aantekeningen. Boven de tekst staat ‘Faicts et articles sur quoy seront interrogues les testimoniga qui estoient presens au marche d’entre Claude Hardy pour et au nom de Srs. Pierre Thomas et Gabriël Malboise, marchants de Thez (onduidelijk geschreven) avecque Jacques Cassenbroot, marchand de Bruges’.

Daaronder zien wij zes vragen waarnaast in de marge de antwoorden van de (drie) ondervraagden gekrabbeld zijn. De enquête richtte zich in hoofdzaak op de kwaliteit en de prijs van de door Cassenbroot aan de Franstalige tegenpartij verkochte meekrap. Na de vragen en antwoorden volgen direct de handtekeningen van de ondervraagde personen alsmede van notaris Van Hout en de getuigen. Niet duidelijk blijkt waar de akte verleden is.⁵⁶

Op het verlijden van een akte in de Engelse taal betrapte ik Van Hout niet. Op 4 juni 1573 maakte hij in Den Haag een volmacht op voor Philippus Asseliers. Deze machtigde zijn factor in Londen, Theodoricus Bertens, om in en buiten rechte alle vorderingen te innen die Asseliers had op de gebroeders Johannes en Guilelmus Hampton. Tot zekerheid voor de te verstrekken bekrachtiging van het namens hem door Bertens verrichte gaf Asseliers hem hypotheek op al zijn goederen, toenmalige en toekomstige. Hieraan was echter de voorwaarde verbonden dat de lasthebber op haar eerste verzoek van al zijn handelingen rekenschap zou moeten afleggen aan Asseliers' echtgenote. De volmacht was geheel in het Latijn gesteld. Als een *instrumentum* geredigeerd werd het in het eerste protocol ingeschreven.⁵⁷

Het navolgende stuk behoorde daarentegen van den beginne aan een 'coppel' thuis. De Leidse poorter Cornelis Jan Fransz. was in het bezit van twee perkamenten brieven die vochtig en moeilijk leesbaar geworden waren. De openbaar notaris en secretaris van de stad Jan van Hout ontcijferde ze en leverde een transcriptie met een gedetailleerde beschrijving van de aanhangende zegels (9 februari 1609). Het bleken twee akten te zijn, opgemaakt door de schout van Hillegom in 1454 en 1457. In beide gevallen vestigt (verkoopt) een Hillegoms ingezetene een jaarlijkse rente bestaande uit een gouden munt en gevestigd op zijn woonhuis, land en erf.⁵⁸ Te dezer plaatse kan ik hier niet dieper op ingaan.

Aan het eind van deze rondleiding in Van Houts archieven vermeld ik enkele 'Geslachtbomen' die hij bij ingewikkelde testamenten heeft geschetst. Ik trof ze aan bij de testamenten van Jan Doensen van Bolversteyn en Machtelt Jansdr. de Bruin, verleden op 30 juli 1596, van Jacob Thomasz. Brouwer, verleden op 24 september 1596, van Tryn Jacobsdr. van Amsterdam, verleden 27 oktober 1598, van Jan Gysbrechtsz., verleden 13 juni 1606 en ten slotte van Pietertgen Dirxdr., weduwe van Geryt Janszn, verleden 17 mei 1607.⁵⁹ Aan perfectionisme grenzende zorgvuldigheid lijkt het handelsmerk van deze bijzondere notaris geweest te zijn.

Noten

- 1 K.J.S. Bostoen, *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer* (Hilversum 2009).
- 2 Zie over het verblijf van Van Hout in Leuven het artikel van K.J.S. Bostoen in dit nummer.
- 3 De teksten van de 'Aanstelling' van Jan van Hout als notaris, de 'Acte van admissie' door het Hof van Holland, en de door hem afgelegde ambtseed zijn afgedrukt in W.J.J.C. Bijleveld, 'Chronologische lijst van de notarissen, die op aanbeveling van de Leidsche regeering aangesteld, voor het Hof van Holland beëdigd zijn. 1525-1810), *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* 38 (1915) 398-495 (aldaar 492-495).
- 4 J.M.E. Dercksen, 'Een notaris uit de zestiende eeuw', *Jaarboekje voor het Notarisambt* 7 (1874) 118-141, aldaar 124.
- 5 Zie C.M. Cappon, 'Inleiding: de continuïteit van het notariaat' in: A.Fl. Gehlen en P.L. Nève, *Het notariaat in de Lage Landen (ca. 1250-1842). Opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw* (Amsterdam/Deventer 2005) 3-29, aldaar 19, en R. Huijbrecht, 'Het notariaat in de gewesten Holland en Zeeland', in: Gehlen en Nève, *Het notariaat*, 145-190, aldaar 149-150.
- 6 Het nog bewaarde protocol van Jan van Hout berust in zijn geheel in Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Oud Notarieel Archief (= ONA), inv.nrs. 43A, 43B en 44.
- 7 Vgl. Bostoen, *Hart voor Leiden*, 57-58.
- 8 Zie F.C.J. Ketelaar, 'Jan van Houts 'Registratuer'', in: *Scrinium et Scriptura. Opstellen ... aangeboden aan ... J.L. van der Gouw* (Groningen 1980) (= *Nederlands Archievenblad* 84, 1980) 400-412.
- 9 Zie Bostoen, *Hart voor Leiden*, 98-99. Voordien en tevens van 1594-1596 was Van Hout onbezoldigd secretaris van curatoren.
- 10 Zie P.L. Nève, 'Het notariaat in de Habsburgse Nederlanden', in: Gehlen en Nève, *Het notariaat*, 37-75, bijz 42,
- 11 Het eerste protocol is te raadplegen in ELO, ONA, inv.nr. 43A, afb. 1 tot en met 104 (afb. 105 tot en met 469 betreffen onderdelen van uiteengevallen protocollen over de periode september 1573 - december 1580 alsmede de voormalige inhoud van de coppeles/liassen met minuten en procesdossiers over de periode 1573-1580). Inv.nr. 43B bevat in afb. 1 tot en met 21 onderdelen van uiteengevallen protocollen over de periode januari 1581 - augustus 1582 alsmede de voormalige inhoud van de coppels/liassen met minuten en procesdossiers over de periode 1581-1609. N.B. Na 1582 vormen de minuten de inhoud van het protocol. Het tweede protocol beslaat inv.nr. 44, afb. 2 tot en met 259.
- 12 Boedelinventaris van 5 februari 1610 (ELO, LB 7000 Jan van Hout-05), nr 165. Zie K.J.S. Bostoen m.m.v. P. de Baar en K. Walle, *Jan van Houts nalatenschap. Bronnen* (Leiden 2013) 48: 'Notariael stucken'.
- 13 ELO, ONA, inv.nr. 43A, afb. 282, rechts, resp. afb. 276, links.
- 14 In bovenvermelde Boedelinventaris wordt als nr. 162 vermeld: 'Twede liache van de stucken voor zaliger Jan van Hout als notarys gepasseert, begonst den 10^{en} novembris 1573 incluyt totten 18^{en} novembris 1608'.
- 15 Het weggeraakte testament van Margriete Pietersdochter, verleden op 18 september 1573, is in 1988 door de toenmalige Vereniging Jan van Hout op een veiling gekocht en aan het Leids Gemeentearchief (terug) geschonken.
- 16 Wij ontmoeten hier een gevolg van de Gregoriaanse kalenderhervorming van oktober 1582.
- 17 ELO, ONA, inv.nr. 44, afb. 16, rechts.

- 18 Zoals hij als stadssecretaris ook gedaan had; zie Ketelaar, *Jan van Houts 'Registratuer'*, 411.
- 19 Zie Cappon, 'Inleiding', 23-24.
- 20 In de thans in Nederland geldende Wet houdende regeling van het notarisambt (1999) vinden wij nog voorschriften over een bijzonder soort afschrift, 'grosse' geheten, dat de notaris kan maken ten behoeve van iedere partij bij een akte (art. 50). Het document moet tot hoofd hebben de woorden: In naam des Konings. Van de afgifte van elke grosse moet de notaris op de akte een gewaarmerkte aantekening maken enz. Met behulp van de grosse kan de partij de akte zonder tussenkomst van de rechter ten uitvoer laten leggen, alsof het een vonnis was.
- 21 Deze gedragswijze stemt overeen met de door Huijbrecht geschatte ontwikkelingen. Art. 8 was in 1528 toegevoegd aan de tekst van de ambtseel die uit 1525 stamde. Zie W. Heersink, R. Huijbrecht e.a. (eds.), *Register Notariorum. De notarissen van het Hof van Holland 1525-1811* (Den Haag 1999) 3-7; Huijbrecht, 'Het notariaat', 157.
- 22 Zie E.I. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden* (Antwerpen/Amsterdam 1960) 331.
- 23 ELO, ONA, inv.nr. 44, afb. 17, links.
- 24 Zie Huijbrecht, 'Het notariaat', 157.
- 25 Zie Cappon, 'Inleiding', 5-20; vgl. P.L. Nève, 'Les comtes palatins impériaux et apostoliques et les protonotaires apostoliques dans les Pays Bas: une exploration provisoire', in: *"Houd Voet bij Stuk", Xenia iuris historiae G. van Dievoet oblata* (Leuven 1990) 387-403.
- 26 Zie R. Forgeur, 'Les protonotaires noirs du diocèse de Liège aux temps modernes', *Leodium* 64 (1979) 61-92, aldaar 85; C. Dury, 'Les curialistes belges à Rome et l'histoire de la curie romaine, problème d'histoire de l'Eglise. L'exemple de Saint-Lambert à Liège', *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome* 50 (1980) 131-160, aldaar 153; T. Morren, 'De Haagsche notarissen. I. 1525-1600', *Bijdragen en Mededeelingen Die Haghe* (1902) 293-413, aldaar 383, 384.
- 27 Zie W.J.J.C. Bijleveld, 'Chronologische lijst van de notarissen, die op aanbeveling van de Leidsche regeering aangesteld, voor het Hof van Holland beëdigd zijn. 1525-1810', *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven* 38 (1915) 398-495. Jan Pietersz. van der Heyden, die vóór Oudevliet op Bijlevelds lijst staat, was eveneens door De Muer gecreëerd.
- 28 Zie J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* ('s Gravenhage 1989) 45; J.M. Fuchs, 'Quirinus Talesius, Secretaris van Erasmus en Burgemeester van Haarlem', *De Brabantse Folklore* 16 (1936-1937) 456-471.
- 29 Zie P.L. Nève, 'Reformatie en notariaat', in: R. van den Bergh (ed.), *Summa eloquentia. Essays in honour of Margaret Hewett* (Pretoria 2002) 166-173.
- 30 Het gaat hier om Lenert Lourisz. van Overvest (beëdigd 1576), Jan Jansz. van Binchorst (1581), Cornelis Pouwelsz. van Swanenburch (1583), Dirck Pietersz. van Egmond (1584) en Pieter Gheens (oorspronkelijke standplaats Nieuwveen).
- 31 Van de bij Heersink, *Register notariorum*, 409, resp. 71, vermelde notarissen ter standplaats Leiden Bartholomeus Meldart en Isaac Arondeaux is de benoemende autoriteit niet bekend. Het Hof van Holland beëdigde hen in 1586, resp. 1590. Zie voor de algemene ontwikkeling in het graafschap Holland: Huijbrecht, 'Het notariaat', 153-154.
- 32 Zie P.L. Nève, 'Het notariaat in de Habsburgse Nederlanden', in: Gehlen en Nève, *Het notariaat*, 37-75, aldaar 40, 44.
- 33 Vgl. de boektitel van: A.A. van Velten, *Het*

- notariaat: inderdaad een elastisch ambt. *Het Nederlandse notariaat in de tweede helft van de twintigste eeuw, geschreven ter gelegenheid van het vijftigjarige bestaan van de Stichting tot bevordering der notariële wetenschap* (Amsterdam 2000).
- 34 ELO, ONA, inv.nr. 43A, afb. 309, rechts, en 310, links en rechts.
- 35 ELO, ONA, inv.nr. 43A, afb. 460, rechts, en 461, links.
- 36 ELO, ONA, inv.nr. 44, afb. 21, rechts, en 22, links.
- 37 Zie hierover R.C.J. van Maanen, 'Leidse stadhuisclerken tijdens de Republiek', *Regionaal-historisch tijdschrift Holland* 16 (1984) 84 e.v. In dit artikel wordt ook een Jan van Binchorst genoemd, wiens vader notaris was. Die vader zal de door Van Hout aangeduide notaris en klerk zijn. De zoon is ca. 1602 in dienst gekomen; zie R.C.J. van Maanen, 'Het aanleggen van de Leidse bonboeken 1642-1648', *Leids Jaarboekje* 68 (1976) 84.
- 38 Zie J. Prinsen J.L.zn., 'Uit het notaris-protocol van Jan van Hout', in: *Oud-Holland* 26 (1908) 43-66; 93-114; 149-164, aldaar 101-104.
- 39 Uit Heersink, *Register notariorum*, 558, blijkt dat Jacob van Tethroede op recom-mandatie van burgemeesters en regeerders van Leiden door de Staten van Holland en West-Friesland tot notaris gecreëerd was en door het Hof van Holland beëdigd op 16 januari 1597.
- 40 Zie Bostoën, *Hart voor Leiden*, 13-16.
- 41 Zie Bostoën, *Jan van Houts nalatenschap*, 12, 15.
- 42 Zie W.J.J.C. Bijleveld, 'Hoe men eertijds placht te leven met de oude notariële archieven', *Jaarboekje Historische Vereeniging Oud-Leiden* (1919) 75-79.
- 43 Zie Bostoën, *Hart voor Leiden*, 47.
- 44 Zie Bostoën, *Hart voor Leiden*, 13.
- 45 ELO, ONA, inv.nr. 44, afb. 206, rechts (acte 5 april 1605) tot afb. 239, rechts (acte van 8 april 1608).
- 46 ELO, ONA, inv.nr. 44, afb. 73, links.
- 47 Prinsen, 'Uit het notaris-protocol', 47, 49.
- 48 Noyelles, een Waals edelman, trad 16 maart 1573 namens de Prins van Oranje op als gouverneur en kapitein van Leiden en Rijnland. Hij leidde de verdediging van Leiden tijdens het eerste beleg (oktober 1573); zie P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* 5 (1921) 380.
- 49 ELO, ONA, inv.nr. 43A, afb. 17, links en rechts, afb. 18, links, afb. 19, rechts, afb. 20, links.
- 50 Zie A. van der Lem, *De Opstand in de Nederlanden 1568-1648. De Tachtigjarige Oorlog in woord en beeld* (Nijmegen 2014).
- 51 ELO, ONA, inv.nr. 43A, afb. 26, rechts, afb. 27, links en rechts.
- 52 Prinsen, 'Uit het notaris-protocol', 93-114.
- 53 Prinsen, 'Uit het notaris-protocol', 149-164.
- 54 Bostoën, *Jan van Houts nalatenschap*, 48. De bewerkster heeft hier toegevoegd: 'Vermoedelijk was dit een concept voor of afschrift van de inventaris die zich bevindt in het ELO, Archief Daniël van der Meulen, inv.nr. 48'.
- 55 ELO, ONA, inv.nr. 43A, afb. 298, rechts.
- 56 ELO, ONA, inv.nr. 43B, afb. 26, links en rechts, afb. 27, links.
- 57 ELO, ONA, inv.nr. 43A, afb. 48, rechts, afb. 49, links en rechts.
- 58 ELO, ONA, inv.nr. 43B, afb. 130, links en rechts.
- 59 ELO, ONA, inv.nr. 44, afb. 97, links en rechts (Bolversteyn), afb. 101, rechts (Brouwer), afb. 120, links (Tryn Jacobsdr.), afb. 221, rechts (Jan Gysbrechtsz.), afb. 223, links (Pietertgen Dirxdr.).

Grafzerk van Mathijs Harmensz van Creenenburch in de Pieterskerk. Foto Dick E.H. de Boer.

Rederijker ontmaskerd

Johan Koppenol

In de diesrede 2014, gepubliceerd in het vorige *Leids Jaarboekje*, bespreekt Dick de Boer uitgebreid de manier waarop Leiden de komst en de ondergang van de Spaanse Armada in 1588 beleefde en vierde. Eén vraag blijft daarbij onbeantwoord, namelijk die naar het auteurschap van het victorielied ‘Belgica looft den Heer’. Dit lied, ondertekend met de zinspreuk ‘Syt godt bevolen’ is overgeleverd in een Leids handschrift met rederijkersliederen.¹

De schrijver van het lied in kwestie hoeft echter niet naamloos te blijven. Wie de auteur is kan onder meer worden afgeleid uit de slotstrofe van een ander lied in hetzelfde handschrift, waarin de zinspreuk van de rederijderskamer kunstig verwerkt is in het slot van de tekst – een gewaardeerd blijk van vakmanschap – en het lied vervolgens is ondertekend met een naam:²

*[...] elck gepersoont,, dees daet toch croont
en hem verschoont,, met psalmen woont
Jn synder schoolen,
maeckt elcx bekent,, al hier omtrent
dat Liefdd' int ent,, es t' Fondament
zijt godt bevolen.*

Finis

*Gemaeckt bij Crenenberch
anno 1593-1-4*

Het Armada-lied is daarmee toe te schrijven aan een bekend lid van de Leidse rederijderskamer de Witte Acoleyen, te weten Mathijs Harmensz van Creenenburch.³

Johan Koppenol is hoogleraar oudere Nederlandse letterkunde aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Hij publiceerde over Jan van Hout en de Leidse rederijders, momenteel schrijft hij een biografie van Jacob Cats.

Van Creenenburch werd geboren in Leiden, vermoedelijk niet lang na 1550. In het dagelijks leven was hij pachter van verschillende accijnzen. Zo inde hij in 1582 de belastingen op turf in Leiden, op wijn in Leiden en het kwartier van Rijnland, en in 1590 de bieraccijnzen in Aalsmeer.⁴ Hij was tweemaal getrouwd: in 1586 lieten hij en Crijntje Simonsdr hun testament opmaken⁵ en in 1587 hertrouwde Mathijs met Aefferen Claesdr.⁶ Mathijs stierf op 23 september 1603 en werd begraven in de Pieterskerk.⁷ Aefferen hertrouwde op 4 augustus 1606 met Pieter Buys, koopman en weduwnaar uit Amsterdam.

De oudste getuigenis van het bestaan van Van Creenenburch plaatst hem al direct midden in het Leidse rederijkersleven. Op 18 januari 1579 droeg stadssecretaris en duizendpoot Jan van Hout namelijk een Vastenavondgedicht voor waarin hij de ‘Leidse dril’ beschrijft, een woeste, deels naakt uitgevoerde groepsdans door de Leidse rederijkers. In dit gedicht komen de volgende regels voor:⁸

*[...] deze reys zoe zal vry offeren van Creenenburch,
mitsdien dat my het hart bedruuft wat te verlichten
hy als een guet factoer het drilspel fraey zal dichten.*

Van Creenenburch was op dat moment dus factor van de kamer, degene die verantwoordelijk was voor het schrijven van de belangrijkste teksten waarmee de kamer naar buiten trad.

Uit de jaren die volgden beschikken we over bronnen die duidelijk maken dat hij nauw betrokken bleef bij de rederijkers.⁹ Uit 1588 stamt zijn genoemde Armada-lied. In 1592 is Van Creenenburch een van de personen die toestemming vraagt om weer bijeen te mogen komen als kamerbroeders; kennelijk was de kamer daarvoor getroffen door een verbodsbepaling.¹⁰ Ze krijgen die toestemming en dan volgt een aantal jaren van grote activiteit van de Leidse rederijkers – en Van Creenenburch heeft zich daarbij niet onbetuigd gelaten.

Het jaar 1593 was hij als dichter tamelijk actief, als we afgaan op het liederenhandschrift.¹¹ Uit dat jaar stamt het hierboven geciteerde ‘nieuw liedeken [...] op de wyse O werelt verkeer’ met de in het slot verwerkte zinspreuk, plus een lied dat werd gezongen ‘opte maeltyt van Burgemeesteren Jn taeffel spel van Musica, Rhetorica, ende vetmuytgen Anno 1593’. Direct hierop volgt in het handschrift een ongedateerd lied dat eveneens van Van Creenenburch is, ‘Een Nieu liedeken opte voys Lieff Jnt beginnen uijt rechter minnen etc’. Het lied daarna stamt weer uit 1593; het is niet voorzien van auteursnaam of zinspreuk, maar is geschreven

door een lid van de Witte Acoleyen om afscheid te nemen van een rederijkersbijeenkomst in augustus dat jaar in Zandvoort. Het opmerkelijke aan dit afscheidslied is dat het – blijkens het opschrift – in haast tot stand is gekomen en gezongen moet worden op de melodie van ‘Belgica looft den Heer’, dus het Armada-lied van Van Creenenburch. Als men deze gegevens combineert is het op zijn minst heel verleidelijk te veronderstellen dat het gaat om vier gedichten uit hetzelfde jaar van één dichter, namelijk Van Creenenburch. Kennelijk was hij in 1593 opnieuw factor van de kamer.

In 1596, een zeer belangrijk jaar voor de Leidse rederijkerij, komen we Van Creenenburch opnieuw tegen, maar nu als keizer van de kamer, een meer leidinggevende en organiserende functie (de bestuursleden werden elk jaar opnieuw verkozen en de rollen konden dus wisselen). De positie van keizer bracht juist dat jaar veel extra verantwoordelijkheden met zich mee, want in 1596 organiseerde de Leidse kamer een groot festijn in de vorm van een interlokale wedstrijd om de liefdadigheidsloterij in de stad luister bij te zetten – en nog wat extra reclame te maken. Van Creenenburch, zelf ook collecteur (lotenverkoper) voor de loterij, zette tijdens de voorbereidingen zijn huis open voor de leden van de Witte Acoleyen: aangezien de vergaderruimte van de rederijkers juist werd verbouwd en vergroot, vergaderden en oefenden ze bij hem thuis.¹²

De wedstrijd van 1596 vormde een hoogtepunt in het bestaan van de Witte Acoleyen. Veel tijd om na te genieten was er echter niet, want het jaar erop brak er hommeles uit. Er werd een ‘fameus libel’, een beledigende tekst verspreid waarin de zot van de kamer, Pieter Cornelisz van der Mersch alias Piero, werd bespot. Deze liet dat niet over zijn kant gaan: hij vermoedde dat de spottekst uit de kamer kwam en deed zijn beklag bij de magistraat, die voortvarend ingreep. De leiding van de kamer werd op het stadhuis ter verantwoording geroepen en ondervraagd. Van Creenenburch, die nog steeds of opnieuw keizer was, ontbrak bij dit verhoor omdat hij zich op dat moment buiten Leiden ophield. De bestuursleden werden gesommeerd hun sleutels in te leveren en het stadsbestuur liet een inventaris opmaken van alle goederen die op de kamer aanwezig waren – dat wil zeggen alles behalve de inhoud van één kist waarvan de afwezige Van Creenenburch de sleutel had. Toen de kamer na enige maanden weer open mocht gaan, was dat op voorwaarde dat de voormalige bestuursleden, waaronder Van Creenenburch, er niet meer zouden komen. Hoewel ze ontkenden iets met het smaadschrift te maken te hebben, heeft het stadsbestuur hen kennelijk toch schuldig bevonden.¹³

Het verbod heeft de rederijker Van Creenenburch niet het zwijgen opgelegd – mogelijk werd het verbod ook weer opgeheven, dat weten we niet. In elk geval bleef hij liederen schrijven: van een nieuwjaarslied, vermoedelijk uit 1599, met als aanhef ‘Ghij die in Adams val’, resteren slechts twee regels. En in 1603 schreef hij nog een meilied op de wijs van psalm 16 ‘voor die van Noordwyck’. Kennelijk hadden die de ervaren Leidse dichter ingehuurd, een niet ongebruikelijke gang van zaken.¹⁴

Het handvol liederen dat we van Mathijs Harmensz van Creenenburch hebben, toont een weliswaar niet briljant, maar toch zeker ook geen van talent gespeend dichter. Daarnaast lijkt hij over een goed organisatorisch vermogen te hebben beschikt, een talent dat hij gedurende vele jaren heeft ingezet voor de Leidse rederijkerij, al dan niet met spraakmakend resultaat. Reden genoeg om in een volgend jaarboek uitgebreider stil te staan bij deze opmerkelijke Leidenaar.

Noten

- 1 Dick E.H. de Boer, 'Diesrede 2014. Met zang en wimpel. Leiden en de Spaanse Armada', *Leids Jaarboekje* 107 (2015) 6-34.
- 2 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Archief Gilden, inv.nr. 1473, 3^e afdeling fol. 11v.
- 3 De identificatie ook in: Marie Veldhuyzen, 'Oud-Leidse liedboeken en liederen', *Leids Jaarboekje* 60 (1968) 113-137, m.n. 117. Zie voor Van Creenenburch [de naam komt voor in verschillende varianten, o.a. Creenburch, Creenenberch, Cranenburch] ook Johan Koppenol, *Leids heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout* (Hilversum 1998), 84, 94, 382.
- 4 *Resolutiën Staten van Holland* d.d. 31 maart 1582 en 28 december 1590; ELO, Oud Notarieel Archief, Archief Salomon Lenaerts van der Wuert, inv.nr. 10, fol. 275.
- 5 ELO, Archief Weeskamer, inv.nr. 2393a. Met dank aan Dick E.H. de Boer.
- 6 Bij aantekenen van zijn ondertrouw nam Mathijs als getuige Frans Ysaacxs mee, mogelijk is dat zijn zwager Frans Ysaacxs van den Berch, die getrouwd was met Mathijs' zuster Grietgen Harmensdr. van Creenenburch (er was ook nog een zuster Machtelt). In elk geval drie dochters bereikten de volwassen leeftijd: Catharina, in 1628 getrouwd met Pieter Craey, Barbara, die trouwde met Johan Francoys Tortarolis, en Hillegont die ongehuwd stierf in 1632. Gegevens via ELO, digitale bronnen – personen.
- 7 Gegevens ontleend aan de grafzerk. Met dank aan Dick E.H. de Boer.
- 8 ELO, Gilden 1489; Johan Koppenol, 'Jan van Hout en de Leidse rederijkers', via: http://www.janvanhout.nl/symposium/sym4_koppenol.pdf. Zie voor de Leidse dril: Meta Henneke, 'Jan van Hout over de Vastenavondviering in Leiden. Een kijkje in de 16^e-eeuwse feestcultuur', *Leids Jaarboekje* 105 (2013) 43-62, m.n. 57-58.
- 9 Vrijwel alle archivalische bronnen zijn gepubliceerd in F.C. van Boheemen & Th.C.J. van der Heijden (red.), *Retoricaal memoriaal. Bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijderskamers van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw* (Delft 1999).
- 10 *Retoricaal memoriaal*, 527.
- 11 De vier liederen in deze alinea besproken in ELO, Gilden, inv.nr. 1473, 3^e afdeling, fol. 10r-18r.
- 12 Koppenol, *Leids heelal*, passim; *Retoricaal memoriaal*, 541.
- 13 Koppenol, *Leids heelal*, 381-382; *Retoricaal memoriaal*, 546-550.
- 14 ELO, Gilden inv.nr. 1473, 1^e afdeling fol. 4r en register; 2^e afdeling, fol. 15r-v.

Xavery, schouw. Rijksmuseum Amsterdam.

Jan Baptist Xavery en zijn beeldhouwwerken in Leiden

Dennis de Kool

Jan Baptist Xavery (1697-1742) was een productieve en veelzijdige beeldhouwer. Zijn belangrijkste opdracht in Leiden was het vervaardigen van beeldhouwwerk in de Grote Zaal van een woonhuis aan het Rapenburg 48. Deze zaal behoorde tot de rijkste interieurs uit de achttiende eeuw in de Republiek, maar werd desondanks in 1908 ontmanteld. De beeldhouwwerken zijn na een omzwerving inmiddels weer gelokaliseerd en worden bewaard in verschillende musea. Deze bijdrage belicht de beeldhouwer Jan Baptist Xavery, zijn prestigieuze project in Leiden en andere werkzaamheden aldaar van de Haagse beeldhouwer.

Veelzijdig beeldhouwer

Jan Baptist Xavery werd op 30 maart 1697 in Antwerpen geboren. Zijn vader Albertus Xavery was beeldhouwer.¹ Jan Baptist Xavery heeft het vak geleerd van zijn vader en de Antwerpse beeldhouwer Michiel van der Voort.² Op jonge leeftijd verhuisde Xavery naar Den Haag, waar hij trouwde en zes kinderen kreeg.³ In deze stad zou Xavery ook zijn atelier vestigen. Zijn oudste zoon Joannes Hugo Xavery werd beeldhouwer.⁴ Zijn andere twee zonen, Franciscus en Jacob, werden schilder.⁵ Xavery's naaste medewerker was Johannes Franciscus Maes (1707-1759).⁶ In 1742 overleed Xavery na een relatief korte en productieve loopbaan. Twee van zijn kinderen, Jacob en Catharina Josepha, werden opgenomen in het Amsterdamse huis van de schilder Jacob de Wit, met wie Xavery bevriend was.⁷ Xavery's weduwe heeft daarna het atelier nog enkele jaren voortgezet.⁸ Tegenwoordig wordt Xavery gezien als de belangrijkste beeldhouwer, die in de eerste helft van de achttiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden werkzaam was.⁹ Hij heeft

Dennis de Kool (1977) is in zijn vrije tijd bezig met een promotieonderzoek naar de beeldhouwer Jan Baptist Xavery. Hij heeft bestuurskunde gestudeerd aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. In 2007 is hij gepromoveerd op een bestuurskundig onderzoek

naar de doorwerking van beleidsmonitoren in interbestuurlijke relaties. Momenteel is hij als onderzoeker werkzaam bij Risbo. Dit instituut is verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

zich onder meer toegelegd op kabinetsculpturen, tuinbeelden, kerkmeubilair, grafmonumenten, interieurstukken en gebeeldhouwde portretten.¹⁰ Wat de gebeeldhouwde interieurstukken betreft heeft Xavery onder meer werkzaamheden verricht in het Oude Stadhuis, Huis ten Bosch en het Amsterdamse Logement in Den Haag. Daarnaast zijn verschillende (schoorsteen)reliëfs en ontwerptekeningen van zijn hand bewaard gebleven.¹¹ In deze bijdrage gaan we voornamelijk in op het Leidse beeldhouwwerk van Jan Baptist Xavery. Deze beeldhouwer moet niet worden verward met Pieter Xavery, die eveneens in Leiden zijn artistieke sporen heeft nagelaten. Hoewel in de literatuur vaak is gesuggereerd dat ze familie van elkaar waren, kan deze bewering vooralsnog niet worden onderbouwd of weerlegd met harde feiten. Van Pieter Xavery zijn verschillende gesigioneerde werken in Leiden bekend.¹²

Interieurkunst als samenspel

In de interieurkunst van de achttiende eeuw waren architectuur, sculptuur en schilderkunst nauw met elkaar verweven. Hoe precies de contacten verliepen tussen kunstenaars en hun opdrachtgevers is zelden te reconstrueren. Velen waren namelijk betrokken bij de totstandkoming en inrichting van huizen, namelijk schepende architecten en kunstenaars, uitvoerende aannemers en ambachtslieden, leveranciers van roerende goederen en de eigenaren of bewoners zelf.¹³ In de achttiende eeuw was in de Nederlanden sprake van een sterke Franse oriëntatie. De Franse bouw- en interieurkunst gold als het grote voorbeeld. Kunstenaars lieten zich inspireren door onder meer de Franse architecten Jean Lepautre, Jean Bérain en Germain Boffrand. De Nederlandse bouwkunst had in deze periode een sterk decoratief karakter, wat wil zeggen dat er vooral aandacht werd besteed aan de versiering van de gevels en het interieur.¹⁴ Beeldhouwers en stucwerkers kregen dankzij de toepassing van rijke ornamenten in de achttiende eeuw een steeds groter aandeel in het architectuurontwerp.¹⁵ De schouw als warmtebron was destijds één van de belangrijkste decoratieve objecten in vertrekken en daarom een belangrijke focus van ontwerpers.¹⁶ Een onderscheidend kenmerk van achttiende-eeuwse schouwen was dat ze doorgaans werden voorzien van een gebeeldhouwd reliëf in plaats van een schilderstuk wat in de zeventiende eeuw gebruikelijk was.¹⁷ Het belang van de schouw in de Hollandse (en Franse) interieurs blijkt onder meer uit de omvangrijke serie van schouwontwerpen door Daniël Marot die in de vorm van prenten hun weg vonden in de Noordelijke Nederlanden.¹⁸ In de eerste helft van de achttiende eeuw hadden schouwen door-

*Jan Baptist Xavery. Haags Gemeente-
archief.*

gaans een driedelige opbouw, hoewel in de laatste twee decennia de verdeling in tweeën terrein wint. Boven de haard is de boezem verdeeld in een zone met een spiegel of een beeldhouwd reliëf en daarboven in een zone met een schilderij of een opstelling van porselein.¹⁹ De bijdrage van beeldhouwers aan de versiering van de schouw werd steeds groter.

De Grote Zaal

Het Rapenburg in Leiden telt verschillende monumentale panden. Het voormalige woonhuis aan het Rapenburg 48, met zijn statige gevel en stenen bordes is daar een voorbeeld van. In 1739-'43 liet de Leidse regent Diederik II van Leyden (1695-1764) het huis verbouwen en de grote zaal verfraaien. Diederik II van Leyden stamde uit een geslacht dat in Leiden in hoog aanzien stond. In 1716 huwde hij met Sophia Dina de Rovere, dochter uit een invloedrijke Dordtse bur-

Willem van Mieris, Diederik II van Leyden, zijn echtgenote en hun drie kinderen, 1728. Rijkmuseum Amsterdam.

gemeestersfamilie. Hij was secretaris van het Hoogheemraadschap Rijnland en bekleedde herhaaldelijk functies als burgemeester en schepen van Leiden. Ondanks zijn burgerlijke achtergrond streefde hij in bijna alles een adellijke levensstijl na.²⁰ In de grote zaal kwam zijn behoefte aan overdaad het best tot uiting. Uit de catalogus van zijn bibliotheek bleek dat hij een brede belangstelling had voor onder meer muziek, klassieke literatuur, poëzie en mythologie.²¹ Helaas zijn er geen archiefstukken gevonden met formele opdrachtbrieven. De enkele, toeval-
 lig bewaard gebleven archiefstukken van het geslacht Van Leyden zijn dermate schaars dat van een familiearchief eigenlijk geen sprake is.²² De decoratie van de grote zaal, het meest representatieve vertrek van het Leidse woonhuis, stond in het

teken van de liefde en van de kunsten. De vier grote rechthoekige wandvlakken van de zaal waren voorzien van een serie van vier Brusselse wandtapijten. De door Urbanus en Daniël Leyniers geweven wandtapijten bevatten voorstellingen van antieke liefdesparen, namelijk Hercules en Omphale, de Triomf van Neptunes, de Schaking van Europa en Venus en Adonis.²³

Apollo en de muzen

Het plafond werd in stijl gedecoreerd door Jacob de Wit. Hij vervaardigde het plafondstuk met de voorstelling van 'Apollo en de negen muzen' (of 'De Triomf van de Muziek') in 1743. Dit was een veel voorkomend thema. Op de vier in grisaille geschilderde hoekstukken van het plafond waren kindertjes weergegeven die, omringd door attributen, de vier dichtvormen (literaire genres) uitbeelden. Het Treurdicht speelt rond een brandstapel waarbij een dode putto met koningsinsignes en wapens ligt, een van de kindertjes houdt een dolk vast en in de andere hand een omgevalen gifbeker met slang. Het Heldendicht wordt begeleid door krijgsattributen, vlag en laurierkrans en op de grond liggen de attributen van Clio. Het Schimpdicht wordt verbeeld door kindertjes die spelen met toneelmaskers van een faun en een ezel. De Herderszang toont vier putti in een pastorale omgeving met panfluit, herdersstaf en herdersmuts.²⁴ De keuze om de vier dichtvormen uit te beelden lag voor de hand, omdat de opdrachtgever veel poëtische werken bezat. Jacob de Wit heeft vaker in Leiden gewerkt. Zo deed Catharina Adriana de la Court, een dochter van de Leidse lakenhandelaar, kunstverzamelaar en tuinliefhebber Pieter de la Court van der Voort (1664-1739), een beroep op hem bij de herinrichting van haar huis aan Rapenburg 65.²⁵

Liefdespaar Paris en Oenone

Jan Baptist Xavery tekende voor de twee belangrijkste wanddecoraties in de Grote Zaal, namelijk de schoorsteen en een bovendeurstuk. Vermoedelijk ontwierp hij ook het decoratieve beeldhouwwerk van het plafond.²⁶ Het is niet bekend hoe Van Leyden met Xavery in contact is gekomen. Mogelijk speelde bij de keuze voor Xavery een rol dat de kunstenaar enkele jaren daarvoor voor de familie van Diederiks zwager Van Friesheim al een belangrijke opdracht had uitgevoerd.²⁷ Dit betrof een grafmonument in Heusden. De marmeren schoorsteen dateert uit 1739 en was letterlijk en figuurlijk een blikvanger.²⁸ Het stuk wordt gerekend tot een van de hoofdwerken van de interieurkunst van Xavery.²⁹

Boven de op zichzelf strakke mantel van lichtbruin marmer, afgesloten door

een vlakke lijst, is een asymmetrisch schelpmotief geplaatst, dat in het midden is voorzien van een verenwaaier en een roos. De roos, een symbool van menselijke hartstochten en liefde, treffen we ook op andere plekken aan, namelijk in de aanzet van de voluten. Op het schelpmotief rust een ovaal witmarmeren reliëf met een mythologische voorstelling van het antieke liefdespaar Paris en Oenone. Het medaillon is in marmeren palmtakken gevat die bovenwaarts lijken te groeien. Boven het reliëf 'zweeft' een bloemenkrans. De rechterfiguur is de Trojaanse prins die de naam van zijn geliefde in een boom graveert. Met zijn linkerhand houdt hij de hand vast van Oenone, die naast hem zit en die haar blik, net als haar geliefde, op de boom heeft gericht. Links aan de voet van de boom kijkt Amor toe. Zijn ogen zijn niet op de boom, maar op beide geliefden gericht. Het liefdespaar Paris en Oenone is beschreven in het werk *Heroides* van Ovidius. Dit liefdespaar is een weinig voorkomend thema in de kunst.³⁰ Paris was, voordat hij werd ontdekt als de zoon van koning Priamus van Troje, een eenvoudige schaapherder. Uit die periode dateert zijn liefdesverhouding met de nimf Oenone. Om zijn gevoelens voor Oenone te uiten kraste Paris met zijn mes haar naam in ontelbaar veel beuken. Hij verliet haar na het 'Paris-oordeel', waarbij hij Venus als de mooiste godin aanwees. Daarna beloofde de liefdesgodin hem een huwelijk met Helena.³¹ Deze daad moet Paris uiteindelijk met de dood bekopen. De keuze om dit noodlottige liefdesverhaal uit te beelden, is dus opmerkelijk. Jacob de Wit schilderde in 1737 al eens een dergelijke voorstelling.³² Xavery kan hier wellicht inspiratie uit hebben geput. Het middenmotief wordt geflankeerd op de hoeken door speelse, musicerende kindertjes, namelijk een herdertje spelend op zijn fluit en een herderinnetje met een tamboerijn.³³ Boven de musicerende kindertjes hangen op de hoeken van de schoorsteenboezem omlaag hangende bloemenslingers ('festoenen') aan kleine schelpen. Hoewel de kindertjes eigentijdse kleding dragen, is er een verbinding met de mythologische voorstelling op het reliëf boven hen. Zowel het jongetje als Paris zijn herders. Een 'poëtische' interpretatie is dat het jongetje met zijn muziek het meisje probeert te imponeren en verleiden en dus, net als Paris, open staat voor een liefdesverhouding. Een plattere interpretatie is dat het jongetje seksuele toenadering zoekt. De fluit verwijst namelijk niet alleen naar muziek, maar is ook een fallussymbool.

Dit interieurstuk is de enige compleet bewaarde schouw van Xavery.³⁴ De vrijstaande beeldhouwwerken demonstreren zijn Franse oriëntatie.³⁵ Naast schouwen waren deuren destijds een belangrijk element in interieurs. Het ronde marme-

Xavery, reliëf. De Lakenhal, Leiden.

ren reliëf boven de rijk gedecoreerde dubbele deur (porte-brisée) naar de gang stamt uit 1740 en werd eveneens door Xavery gemaakt. Op het medaillon van dit bovendeurstuk staan twee spelende kindertjes afgebeeld. Dit kunnen amoretten (liefdesgodjes) zijn, maar ook een herder met een herderin. Het staande figuurtje heeft namelijk een herdersstaf in zijn hand. Het op rotsen zittende meisje aait een lam of geit.³⁶ Beide naakte figuurtjes hebben Rubensiaanse rondingen en een wapperende draperie om de schouder hangen die de schaamstreek bedekt. Ze hebben allebei de mond licht geopend en krullen in het haar. Het reliëf werd omringd door een golvend schelpmotief dat werd uitgevoerd in hout of stucwerk. Dit reliëf was oorspronkelijk omringd door grote en golvende schelpmotieven, die boven de twee sobere houten deuren waren geplaatst.

Weloverwogen regie

De thematische samenhang van schoorsteen, reliëf, plafondschilderingen en tapijten suggereren een weloverwogen regie.³⁷ Mythologische liefdesparen, de

kunsten, waaronder de muziek, en het herdersthema stonden in de grote zaal centraal. Helaas heeft Xavery, die in 1742 overleed, het eindresultaat niet met eigen ogen kunnen aanschouwen. De zaal behoorde tot de rijkste interieurs in ons land uit die tijd. Desondanks werd de zaal in 1908 ontmanteld. De interieurstukken werden op 24 november 1908 bij de firma Frederik Muller in Amsterdam geveild. De marmeren schoorsteen bracht 7.200 gulden op en het marmeren bovendeurstuk ('*dessus de porte*') werd voor 900 gulden verkocht.³⁸ In 1948 dook de schoorsteen op tijdens een veiling in New York en kwam bij een verzamelaar in Argentinië terecht. Daarna was het stuk lange tijd onvindbaar, maar dook in 1995 wederom op in New York.³⁹ In dat jaar werd de schouw aangekocht door het Rijksmuseum met steun van de Vereniging Rembrandt.⁴⁰ Een jaar daarvoor verwierf het Rijksmuseum een ander belangrijk werk van Xavery, namelijk een portretbuste van een Portugese diplomaat.⁴¹ In 2000 werd de schouw gerestoureerd.⁴² Het marmeren bovendeurstuk met de twee amoretten werd in 1908 eveneens uit het pand verwijderd, raakte nadien spoorloos en werd herontdekt in de Londense kunsthandel. Museum De Lakenhal in Leiden heeft het reliëf in 2000 aangekocht.⁴³ Het middenstuk en de hoekstukken van Jacob de Wit werden verworven door het Rijk en herplaatst in het Mauritshuis.⁴⁴ Jan Baptist Xavery en Jacob de Wit werkten vaker samen. Dat bleek reeds tijdens hun werkzaamheden bij het Haagse stadhuis en het Huis ten Bosch. Xavery's inbreng gaf de grote zaal een allure die, op Amsterdam en Den Haag na, nergens anders was aan te treffen.⁴⁵ De huidige situatie roept gemengde gevoelens op. Het goede nieuws is dat beide stukken nu toegankelijk zijn voor een breed publiek. Daar staat tegenover dat interieurstukken in een museale context fungeren als 'object' en minder goed tot hun recht komen dan in de oorspronkelijke achttiende-eeuwse interieurs.

Gedenksteen voor Alexander Stuart

In Leiden heeft Jan Baptist Xavery ook andere werkzaamheden verricht. Een in het *Leids Jaarboekje* gedocumenteerd beeldhouwwerk van Xavery betreft een gedenksteen voor een Schotse student.⁴⁶ In het begin van de achttiende eeuw was de Universiteit van Leiden in Schotland een begrip, omdat een groot deel van de Schotse elite, soms generaties aaneen, hier zijn universitaire opleiding ontving.⁴⁷ Alexander Stuart was een Schotse student en stamde uit een aanzienlijk Schots geslacht. Hij overleed in Aken en werd op 23 januari 1739 in Leiden begraven. Ter herinnering aan zijn zoon liet zijn vader een fraaie gedenksteen maken.⁴⁸ In 1862, tijdens de verbouwing van de Engelse kerk tot boekenmagazijn, werd

de gedenksteen uit de muur gehakt. In 1863 werd de gedenksteen opgestuurd naar de nabestaanden in Schotland. Op een in 1787 vervaardigde tekening van Jacob Timmersmans zijn, behalve de preekstoel en het doophek, aan de muren twee gedenkstenen afgebeeld.⁴⁹ De gedenksteen aan de linkerkant herdenkt James Campbell, tweede graaf van Loudon. Dit monument werd in 1685 vervaardigd door Johannes Blommendael.⁵⁰ De gedenksteen aan de rechterkant werd geplaatst ter nagedachtenis aan Alexander Stuart. Van de gedenksteen die Xavery heeft vervaardigd is een tekening bewaard gebleven.⁵¹ De tekening is voorzien van de initialen 'J:B:X'. Daarom is het zeer waarschijnlijk dat het wandepitaaf door Jan Baptist Xavery werd vervaardigd. Helaas is niet meer bekend dan dat de steen naar Schotland is opgestuurd. Het is ook niet duidelijk hoe deze opdracht tot stand is gekomen. De reputatie van Jan Baptist Xavery in Leiden was mogelijk voor de vader van Alexander Stuart een reden om hem te benaderen voor deze opdracht. Deze gedenksteen was een relatief bescheiden beeldhouwwerk ten opzichte van de monumentale grafmonumenten die Xavery heeft vervaardigd op andere plekken.⁵²

Mogelijke werkzaamheden voor Theodoor van Snakenburg

Een in het depot van het Rijksmuseum bewaard marmeren schoorsteenstuk (1742) waarop drie putti en een kat zijn afgebeeld, heeft mogelijk ook een Leidse herkomst.

De centrale figuur betreft een jongetje dat met zijn rechterhand een kat aait. Links van hem zit een ander jongetje. Boven hen zweeft een gevleugeld kind. De drie putti op het schoorsteenstuk zijn aan de hand van hun attributen te identificeren als personificaties van de faam ('Fama'), de vrijheid ('Libertas') en de eendracht ('Concordia'). De gevleugelde faam zweeft in de lucht, blaast de loftrompet en houdt in haar andere hand een palmtakje, symbool van de overwinning, en een olijftakje als teken dat het hier om het goede gerucht gaat. De andere twee putti, die niet gevleugeld zijn, zitten op een rotsformatie. De linkerputto aait een kat. Vanwege de eigengereidheid die het dier eigen is, wordt hier de vrijheid verbeeld. De putto rechts laat zich vanwege de pijlenbundel kennen als eendracht.⁵³ In de literatuur is herhaaldelijk beweerd dat bij deze politiek getinte allegorie sprake is van verbroedering van vrijheid en eendracht en dat hen lof ten deel valt. Recenter zijn vraagtekens geplaatst bij deze interpretatie. Op basis van een nadere bestudering is het namelijk de vraag of de twee putti op de voorgrond hand in hand gaan. De vrijheid maakt namelijk met het naar voren geplaatste rechterbeen een krachtige beweging voorwaarts. De opgeheven linkerhand is samengeballd tot

*Xavery, marmeren reliëf, 1742.
Rijksmuseum Amsterdam.*

een vuist. De eendracht lijkt de vrijheid te willen temperen door licht aan haar onderarm te trekken. Zodoende lijkt het erop dat de vrijheid zich los wil maken van de eendracht.⁵⁴ Indien deze interpretatie juist is, dan had de opdrachtgever de vrijheid (van de gewesten in de Republiek) hoger in het vaandel staan dan eendracht (onder een Oranjefamilie) en heeft hij deze politieke boodschap op subtiële wijze laten verbeelden. Van der Klooster vermeldde in een brief en in een artikel dat het betreffende reliëf waarschijnlijk afkomstig is uit het voormalige huis van de Leidse advocaat en dichter Theodoor van Snakenburg (1695-1750).⁵⁵

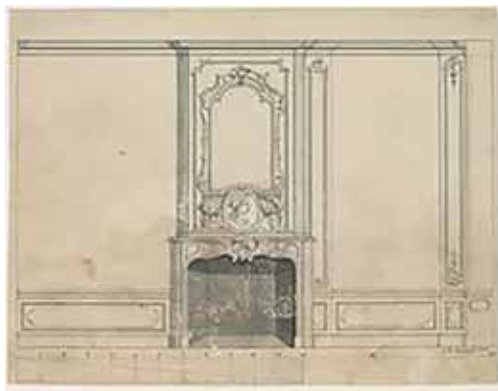
Hiëronymus van der Mij (1687-1761), portret van Theodoor Snakenburg, 1743. Rijksmuseum Amsterdam

Hoewel hij dit vermoeden niet nader onderbouwde, werd deze Leidse woning op een later moment in de literatuur wederom als plaats van herkomst genoemd.⁵⁶ We moeten ons realiseren dat het hier geen onderbouwd feit, maar een speculatieve aanname betreft. Een relevant detail is dat Jacob de Wit, die betrokken was bij het project aan het Rapenburg 48, eveneens werkzaamheden in het huis van Theodoor van Snakenburg zou hebben verricht. De Wit zou in 1739 een schoorsteenstuk en in 1742 twee bovendeurstukken hebben geleverd.⁵⁷ Het betreffende huis werd ontworpen door bouwmeester Jacob van Werven (1696-1778). Slechts tien jaar heeft Van Snakenburg van zijn nieuwe woning kunnen genieten, want op 22 maart 1750 overleed hij op 55-jarige leeftijd.⁵⁸ Bij de buskruitramp in 1807 werd het huis verwoest. Indien het reliëf afkomstig is uit dit huis, dan moet het interieurstuk deze ramp hebben overleefd. Een feit is wel dat het schoorsteenstuk op een veiling werd verworven door Theodorus Hendricus Abels van Waveren (1791-1865) waarna hij het liet plaatsen in zijn gemoderniseerde Huis Bolenstein in Maarssen.⁵⁹ Na het overlijden van de als enige overgebleven erfgename Lena Abels werden het huis en de inboedel via veilingen verkocht. Xavery's stuk werd wederom geveild, namelijk op 17-18 april 1894 door de firma Frederik Muller.⁶⁰ Het schoorsteenstuk kwam toen in een openbare collectie terecht. Het werk wordt onder vermelding van 'kinderen met kat' genoemd in archiefstukken van het Haags Museum, waarbij is gemeld dat dit stuk zich sinds 1895 in de collectie bevindt, onder vermelding van 'allegorische voorstelling in bas-reliëf' in bruikleen

van een zekere familie Van Hoorn.⁶¹ Op 28 november 1916 belandde het stuk opnieuw op de veiling van Frederik Muller in Amsterdam, dit tot grote spijt van het Haags Museum, die de onderhandelingen om 'dit fraaie stuk te behouden' zag mislukken. De prijs waarmee het stuk destijds van eigenaar wisselde, was namelijk veel hoger dan de Commissie van Advies van het museum mocht besteden, vandaar dat het reliëf van Xavery in 1916 onder de categorie 'verliezen' de boeken in ging.⁶² Het betreffende reliëf werd vervolgens verworven door Völker van Soelen, de toenmalige eigenaar van kasteel Zoelen. In 1909-'10 werd het huis ingrijpend gerenoveerd. Het marmeren reliëf van Xavery zou in die tijd door architect Maria Adrianus van Nieukerken (1879-1963) zijn verwerkt in de nieuwe schouw in de 'Heerenkamer'.⁶³ Op basis van de Haagse archiefstukken kan het stuk in 1909-1910 nog niet zijn verwerkt, omdat het stuk toen nog tot de collectie van het Haags Museum behoorde. De toenmalige eigenaar van kasteel Zoelen kan niet eerder dan 28 november 1916 eigenaar zijn geworden van het reliëf. Ondanks deze onduidelijkheid staat wel vast dat het reliëf zich tot de volgende verbouwing van kasteel Zoelen in 1974 op deze locatie bevond. In dat jaar is kasteel Zoelen namelijk verbouwd tot appartementencomplex. Het reliëf werd toen wederom geveild en aangekocht door het Rijksmuseum.⁶⁴ Hiermee kwam een einde aan de omzwerping van het schoorsteenstuk, dat in 2001 werd gerestaureerd.⁶⁵ Van het schoorsteenstuk is ook een terracotta studiemodel (1742) bewaard gebleven.⁶⁶ In hetzelfde jaar vervaardigde Xavery een ontwerp-tekening van een schoorsteen en wandbetimmering.⁶⁷ Een opvallend detail van de schoorsteen is het ovale portretmedaillon van een vrouw met opgestoken haar. De vrouw is in profiel afgebeeld. Het portretmedaillon is gedecoreerd met bladmotieven. Onder het portretmedaillon is een schelpmotief aangebracht. De ruimte boven het portretmedaillon biedt ruimte voor een schoorsteenstuk. De schoorsteen kenmerkt zich door sierlijke en grillige decoraties en het vrijwel ontbreken van rechte lijnen. De wandbetimmering bestaat uit twee varianten, waaruit de opdrachtgever een keuze kon maken.⁶⁸ Het ene wandpaneel is strak en sober. Het andere wandpaneel is voorzien van decoratieve schelpmotieven.⁶⁹ Vermoedelijk was dit ontwerp eveneens bestemd voor het huis van dichter Theodoor van Snakenburg.⁷⁰ Vooralsnog kan dit vermoeden niet worden onderbouwd of weerlegd met harde bewijzen. Een intrigerend gegeven is wel dat de contouren en de maten van het marmeren schoorsteenstuk overeenkomen met de daarvoor bestemde ruimte op de ontwerp-tekening. Daarnaast werden het terracotta model, het marmeren schoorsteenstuk en de ontwerp-tekening in hetzelfde jaar (1742) vervaardigd.

Xavery, ontwerptekening voor een schouw, 1742. Erfgoed Leiden en Omstreken.

Epitaaf in rococostijl

Xavery's naaste medewerker Johannes Franciscus Maes (1707-1759) heeft ook tastbare sporen achtergelaten in Leiden.⁷¹ In het koor van de Leidse Pieterskerk is een marmeren epitaaf geplaatst ter herinnering aan oud-burgemeester Johan ('Joannis') van den Bergh (1664-1755) en zijn eerder overleden echtgenote Johanna ('Joannae') van Teylingen (1667-1733). Het epitaaf in rococostijl werd in 1757 vervaardigd door Johannes Franciscus Maes. De witmarmeren tekstplaat, waarop een uitvoerige Latijnse inscriptie is aangebracht, loopt naar boven taps toe. De tekst verwijst naar de functies die de overledene heeft bekleed. Boven de tekstplaat is in het midden een schelpvormig ornament aangebracht. Onderaan is een rocaille-ornament bevestigd, bestaande uit een gelauwerde doodskop omkransd door grillige golf-, plant- en schelpvormen. Bovenop het monument prijkt een vaas (of urn) met daaromheen een slang die zijn eigen staart opeet, het oeroude symbool voor de cyclische aard van de natuur. Aan de voet van de vaas zijn twee omgekeerde toortsen geplaatst. Aan weerskanten van de tekstplaat leunen twee treurende putti op de wapenschilden van het overleden echtpaar. Beide putti hebben vol en krullend haar en hun mond licht geopend. De putto aan de linkerkant van de tekstplaat veegt met zijn linkerhand tranen weg. Zijn rechterhand rust op een wapenschild waarop drie ruiten zijn afgebeeld. De putto rechts van de tekstplaat veegt met zijn rechterhand tranen weg. Zijn linkerhand rust op een wapenschild waarop een leeuw is afgebeeld. Aan de rechterzijde op de plint van de rechter putto heeft de beeldhouwer de volgende signatuur aangebracht: I.F. Maes.i.f.t.fs.⁷² Onderaan het monument is een (rococo) cartouche geplaatst, die is voorzien van een doodskop met een lauwerkrans en twee gekruiste botten.

Johannes Franciscus Maes, epitaaf voor Johan van den Bergh (1664-1755) en zijn echtgenote Johanna van Teylingen (1667-1733), 1757. Pieterskerk Leiden.

Conclusies

Ten tijde van Jan Baptist Xavery was bij het ontwerpen en decoreren van interieurs (en exterieurs) doorgaans sprake van samenwerking van verschillende kunstenaars. Een illustratief voorbeeld was de Grote Zaal van het huis aan Rapenburg 48, dat de pronkkamer van het huis was. Xavery's gebeeldhouwde schouw met de uitbundige compositie was een van de meest in het oog springende objecten in dit vertrek. Ook de schilder Jacob de Wit, met wie Xavery bevriend was, heeft een belangrijk stempel op het interieur van deze zaal gedrukt. Deze rijk gedecoreerde schouw is een tastbaar bewijs van Xavery's verfijnde technische kwaliteiten en vakmanschap. De schoorsteen is ook bijzonder omdat deze geheel in kostbaar marmer werd uitgevoerd.

Het creatieve samenspel van beeldhouwers, schilders, decoratief ontwerpers en stucwerkers resulteerde in interieurkunst waarbij het geheel doorgaans meer was dan de som der delen.⁷³ Helaas zijn veel achttiende-eeuwse 'interieurcomposities' in ons land verloren gegaan. Oorzaken waren het afbreken van huizen of het ontmantelen van interieurs, bijvoorbeeld omdat verschuivingen in de mode optraden. We moeten ons dus realiseren dat de bewaard gebleven interieurstukken uit die tijd, bijvoorbeeld schouwen en reliëfs, vaak uit hun oorspronkelijke context zijn gehaald en niet als losstaande objecten waren bedoeld, maar onderdeel waren van een samenhangend interieurenssemble. De ontmanteling van de grote zaal in Rapenburg 48 in 1908 en de als gevolg daarvan onvermijdelijke zwerftocht van de interieurstukken is illustratief voor het lot van veel monumentale interieurenssembles en laat de kwetsbaarheid van dit specifieke culturele erfgoed zien.

Jan Baptist Xavery heeft verschillende interieurstukken vervaardigd, in het bijzonder voor Haagse opdrachtgevers. Zijn prestigieuze opdracht in Leiden is een bewijs dat Xavery ook in Leiden een goede reputatie genoot. Xavery had oog voor de nieuwste ontwikkelingen, bijvoorbeeld de grillige en zwierige vormen van het rococo, die in de vorm van asymmetrische schelpmotieven en 'naturalistische' versieringen met bloemenslingers hun intrede deden. Hij was, voor zover thans bekend is, de eerste die al in 1734, voorzichtige rocailles ontwikkelde.⁷⁴ Xavery was een pionier bij de introductie van deze stijl in Den Haag, zoals Jan van Logteren dat enkele jaren later in Amsterdam zou zijn en Jacobus Cresant in Utrecht. Ook Jan Pieter Bourscheit junior (1699-1768) heeft asymmetrische schelpmotieven toegepast in doorgaans minder uitbundige composities.⁷⁵ Rocailles treffen we ook aan op de besproken schouw, die de blikvanger was in de Grote Zaal, en

de houten omlijsting van het bovendeurstuk. Het belichte Leidse epitaaf vormt een tastbaar bewijs dat ook Xavery's leerling Maes rocailles heeft toegepast in zijn werk.

De wijdverspreide Franse ornamentprenten van Daniël Marot fungeerden destijds als belangrijke inspiratiebron voor kunstenaars. Marots ontwerpen en schelpmotieven hebben doorgaans een symmetrisch karakter. Xavery week hier vanaf. Veel van zijn beeldhouwwerken zijn niet strak symmetrisch opgezet, hebben weinig rechte lijnen en bevatten asymmetrische schelpmotieven. Deze constatering is niet alleen gebaseerd op zijn gerealiseerde beeldhouwwerken, maar ook op bewaard gebleven ontwerptekeningen van zijn hand. In deze tekeningen zijn verschillende varianten verwerkt, namelijk uitbundige en strakke vormgeving. Xavery zou tot aan zijn dood in 1742 motieven uit twee verschillende stijlen blijven gebruiken, namelijk zowel asymmetrische rocaille-ornamenten als 'strakke' ontwerpen. Deze dualiteit had pragmatische gronden. Ook de schoorsteen van zijn atelier moest namelijk blijven roken.

Dankwoord

De auteur bedankt Christiaan Vogelaar en Koen Ottenheim voor hun opmerkingen bij het concept en het Daniël Marot Fonds voor het verstrekken van een onderzoeksbeurs.

Noten

- 1 D. de Kool, 'De Zeister stroomgoden van Albertus Xavery', *Seijst* 45 (2014), nummer 4, 97-101.
- 2 De beeldhouwer Michiel van der Voort is uitvoerig belicht in de volgende studie: M.E. Tralbaut, *De Antwerpse 'Meester Consbeldthouwer' Michiel van der Voort de Oude (1667-1737). Zijn leven en werken* (Brussel/Antwerpen 1950).
- 3 M.D. Ozinga, 'Jan Baptist Xavery als decoratief-architectonisch ontwerper' in: H. Miedema e.a., *Miscellanea. I.Q. van Regteren Altena* (Amsterdam 1969) 168.
- 4 Op 8 november 1764 werd hij lid van de Haagse Confrérie Pictura. Haags Archief, Gemeentesecretarie, Oud-Archief, inv.nr. 4864.
- 5 Jacob Xavery voldeed in 1766 zijn meestersgeld aan het Amsterdamse Sint Lukasgilde. Stadsarchief Amsterdam, Gilde Archieven, P.A. 366, nummer 1405. De koopman en verzamelaar Gerrit Braamcamp was zijn Amsterdamse beschermheer. Franciscus Xavery heeft op 24 september 1768 zijn meestersgeld, een bedrag van 18 gulden, voldaan. Bron: Haags Archief, Confrérie Pictura en de tekenacademie, Register van betaalde meestersgelden, inv. nr. 10. Ontleend aan: F.D.O. Obreen, *Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis* (Soest 1976), deel 5, 162.
- 6 D. de Kool, 'Johannes Franciscus Maes (1707-1759). De beeldhouwer die in Delft uit de schaduw van zijn leermeester trad', *Jaarboek Delfia Batavorum* 2013 (Delft 2014) 111-127.
- 7 A. Bredius, *Künstler-inventare. Urkunden zur Geschichte der Holländischen Kunst des XVIten, XVIIten und XVIIIten Jahrhunderts* ('s-Gravenhage 1917) 754-755.
- 8 R. Baarsen, R.J. te Rijdt en F. Scholten, *Nederlandse kunst in het Rijksmuseum: 1700-1800* (Amsterdam/Zwolle 2006) 118.
- 9 F. Scholten, 'Het portret van Don Luis da Cunha door Jan Baptist Xavery (1737)', *Bulletin van het Rijksmuseum*. 42 (1994), nr. 2, 116.
- 10 D. de Kool, 'Jan Baptist Xavery (1697-1742): een veelzijdige tuinkunstenaar', *Bulletin KNOB* 110 (2011), nummer 2, 59-67.
- 11 Reliëfs die door Xavery werden vervaardigd bevinden zich onder andere in Huis Bartolotti in Amsterdam, het Haags Gemeentemuseum en Waddesdon Manor in het Verenigd Koninkrijk. Zie Ozinga, 'Jan Baptist Xavery', 169; T. Hodgkinson, *Sculpture: the James A. de Rothschild collection at Waddesdon Manor* (Waddesdon 1970) 76-83; G. Leonhardt, *Het huis Bartolotti en zijn bewoners* (Amsterdam 1979) 160. Ontwerptekeningen van een schouw (1739) worden bewaard in het Stadsarchief van Amsterdam. Bronnen: W.F.H. Oldewelt, 'Eenige posten uit de thesauriers-memorials van Amsterdam van 1664 tot 1764', *Oud-Holland* (1934) 268; R. Baarsen e.a., *Rococo in Nederland* (Amsterdam/Zwolle 2001), 125-126.
- 12 De beelden van Gerechtigheid en Waarheid in het fronton van de gevel van het Gerecht te Leiden. A. Staring, 'De beeldhouwer Pieter Xavery', *Oud-Holland* 44 (1927), nummer 1, 11.
Ander werk in Leiden betreft beeldhouwwerk in het timpaan van 'In den Vergulden Turk'. Afgebeeld is borstbeeld van een Turkse koopman met aan weerszijden de liggende figuren van Neptunus en Mercurius. Het beeldhouwwerk is gesigneerd en gedateerd: Xavery 1673. J. Dröge e.a. (red.), *Architectuur monumentengids* (Leiden 1996) 131. Museum De Lakenhal bezit ook werk van Pieter Xavery: Terracotta 'de winnende partij' en de 'verliezende partij'; binnenpui (1670), afkomstig uit het pand Oude Singel

- 88; voorstelling van de Leidse Vierschaar; borstbeelden Romeinse keizers. Zie ook: E. Pelinck, 'Nieuws over den beeldhouwer Pieter Xavery', *Oud-Holland* 59 (1942), Nummers 1-6, 108.
- 13 J. Pijzel-Dommisse, '1700-1750' in: C. W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900* (Zwolle 2001) 182.
- 14 Dröge, *Architectuur monumentengids*, 16.
- 15 E. Röell, *Tekenen ter verlichting: architectuurtekeningen in de achttiende-eeuwse Republiek* (Utrecht 2010) 28.
- 16 C. W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900* (Zwolle 2001) 11.
- 17 Fock, *Het Nederlandse interieur*, 67.
- 18 P. Jessen, *Das ornamentwerk des Daniel Marot in 264 lichtdrucken nachgebildet* (Berlin 1892).
- 19 Pijzel-Dommisse, '1700-1750', 193.
- 20 Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg: geschiedenis van een Leidse gracht*, deel Vb: 'Gravensteyn' (Leiden 1990) 509-510.
- 21 Lunsingh Scheurleer, *Het Rapenburg*, 473.
- 22 Nationaal Archief, Den Haag, Inventaris van het archief van het geslacht Van Leyden ook genoemd Van Leyden van Leeuwen, 1707-1780 met enkele retroacta.
- 23 F. Scholten 'Gebeeldhouwde schouw', *Bulletin Vereniging Rembrandt* 5 (1995), nummer 3 (1995), 17.
- 24 Lunsingh Scheurleer, *Het Rapenburg*, 563.
- 25 Jacob de Wit vervaardigde voor dit pand een plafondschildering en een bovendeurstuk. Deze stukken bevinden zich niet meer in dit pand. Een gewassen pentekening (1747) met het ontwerp voor het bovendeurstuk met een voorstelling van de herfst wordt bewaard in het KMSK in Brussel. Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg: geschiedenis van een Leidse gracht*, deel II: *De Papelepel* (Leiden 1987) 44, 51 en 56.
- 26 C.J.M. Bannenberg, *Schouwen en schouwreliëfs van Jan Baptist Xavery. Een onderzoek naar het achttiende-eeuwse Hollandse schouwreliëf in relatie tot de decoratieprogramma's van de oorspronkelijke ruimtes en de Hollandse zeventiende en achttiende-eeuwse beeldtraditie*, Universiteit Utrecht 2014 (masterscriptie) 57.
- 27 Lunsingh Scheurleer, *Het Rapenburg*, 512.
- 28 De hoogte van het stuk is 461 cm. Baarsen, *Nederlandse kunst*, 110.
- 29 R. Baarsen 'Kunst voor het interieur, het interieur als kunst' in: R. Baarsen, R.-J. te Rijdt en F. Scholten (red.), *Nederlandse kunst*, 9.
- 30 Baarsen, *Rococo in Nederland*, 111.
- 31 Ovidius, *Heroides* (Baarn 1994) boek V, 43-47.
- 32 A. Staring, *Jacob de Wit 1695-1754* (Amsterdam 1958) afbeelding 111.
- 33 Beide figuren zijn 78 cm hoog. Bron: *Rapenburg* (1990), deel Vb, 557.
- 34 F. Scholten, 'Gebeeldhouwde schouw', *Bulletin Vereniging Rembrandt* (1995) 17-18.
- 35 In Franse zeventiende en achttiende-eeuwse ontwerpen voor schouwen komen losse beelden namelijk geregeld voor, soms in combinatie met verguld bronzen ornamenten. Voorbeelden zijn te vinden in ontwerp-prenten van Berain, Vassé en Blondel. Bron: Baarsen e.a. (2006) 111.
- 36 De geit is een attriboot van de gepersonificeerde wellust.
- 37 C. Vogelaar, 'Reliëf met twee amoretten', *Bulletin Vereniging Rembrandt* 10 (2000), nummer 2, 18.
- 38 *Leidsch Dagblad*, 24 november 1908.
- 39 Veiling Christie's New York, 10 januari 1995, no. 51.
- 40 Baarsen, *Rococo in Nederland*, 183.
- 41 F. Scholten, 'Het portret van Don Luis da Cunha door Jan Baptist Xavery (1737)', *Bulletin van het Rijksmuseum* 42 (1994), nr. 2, 107-119.

- 42 Rijksmuseum, *Jaarverslag 2008* (Amsterdam 2009) 48.
- 43 Het reliëf is op de rotsen rechtsonder voorzien van een monogram en datering: 'J:B:X: 1740 F:'. Inventarisnummer 9370. Museum De Lakenhal bezit ook een terracotta beeld met de voorstelling van Actaeon. Dit beeld wordt toegeschreven aan Jan Baptist Xavery.
- 44 Lunsingh Scheurleer, *Het Rapenburg*, 512.
- 45 Lunsingh Scheurleer, *Het Rapenburg*, 512.
- 46 C.D. van Strien, 'Schotse studenten in Leiden omstreeks 1700 (deel 2)', *Leids Jaarboekje* (1996) 127-148.
- 47 Van Strien, 'Schotse studenten', 145.
- 48 Van Strien, 'Schotse studenten', 141.
- 49 Deze tekening van Jacob Timmersmans wordt bewaard in het archief van Erfgoed Leiden en Omstreken en werd afgedrukt in: F.W. Huisman, *Engelsen en Schotten in Leiden. Begraven in de Engelse Kerk en de gedachten van de Tweede Graaf van London en Alexander Stuart* (Leiden, 1980), scriptie.
- 50 Huisman, *Engelsen en Schotten in Leiden*, 7.
- 51 Deze tekening wordt bewaard in het archief van Erfgoed Leiden en Omstreken. Huisman, *Engelsen en Schotten in Leiden*, 11.
- 52 Xavery heeft grafmonumenten vervaardigd in Heusden, Dongjum, Boxmeer, Stralsund, Linnich en Tiel.
- 53 Baarsen, *Rococo in Nederland*, 185.
- 54 Bannenbergh, *Schouwen en schouwreliëfs*.
- 55 L.J. van der Klooster in brief van 10 november 1970 aan A. Staring, Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Archief Staring; L.J. van der Klooster, 'Jan Baptist Xavery (1697-1742)', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 21 (s-Gravenhage 1970) 111-112.
- 56 Baarsen, *Rococo in Nederland*, 185-186.
- 57 Staring, Jacob de Wit, 86. Het ontwerp voor het schoorsteenstuk (1739) met een voorstelling van de Vestaalse maagden met vuur wordt bewaard in het Städelches Kunstinstitut in Frankfurt. Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg: geschiedenis van een Leidse gracht, deel II: De Paplepel* (Leiden 1987) 56.
- 58 E. Pelinck, 'Een verdwenen gevel aan het Steenschuur: het huis van mr. Theodoor Snakenburg en zijn bouwmeester Jacob van Werven', *Leids Jaarboekje* (1955) 151.
- 59 D. Koen, *Bolenstein. Bouw en Bewoners* (Driebergen-Rijnsburg 2009) 42.
- 60 Koen, *Bolenstein*, 47.
- 61 Haags Archief: *gemeenteverslagen Den Haag* 1890.
- 62 Haags Archief, *gemeenteverslagen Den Haag*, 1916.
- 63 F. Vogelzang (eindred.), *Zoelen: symbool van macht en weelde* (Utrecht 2011) 69.
- 64 Het stuk werd verworven op de Delftse antiekbeurs. In *De Waarheid* (22 augustus 1974) werd dit werk omschreven als een 'topstuk' van Jan Baptist Xavery; *Leidse Courant*, 23 augustus 1974. Bron: www.delfpher.nl.
- 65 Rijksmuseum Amsterdam, *Jaarverslag 2001* (Amsterdam 2002) 73.
- 66 Dit model was onderdeel van de verzameling van Adolph Staring. Hij zou dit stuk destijds hebben gekocht bij een antiquair in Den Haag. Het schoorsteenstuk uit 1742 is interessant, omdat het tot de laatste werken van Xavery behoort. In datzelfde jaar overleed de beeldhouwer op veel te jonge leeftijd.
- 67 Fock, *Het Nederlandse interieur*, 244.
- 68 Het was in de eerste helft van de achttiende eeuw zeer gebruikelijk om in één ontwerp-tekening diverse varianten in de vormgeving en decoratie te verwerken. Pijzel-Dommisse, '1700-1750', 183.
- 69 De tekening wordt bewaard in het archief van Erfgoed Leiden en Omstreken. Deze

- gegevens zijn ontleend aan Pelinck, 'Een verdwenen gevel aan het Steenschuur', 147-152; Ozinga, 'Jean Baptiste Xavery', 363; Van der Klooster, 'Jan Baptist Xavery', 112. De tekening met objectnummer PV32146 is te raadplegen via de beeldbank van Erfgoed Leiden en Omstreken op www.erfgoedleiden.nl.
- 70 Van der Klooster, 'Jan Baptist Xavery', 111-112.
- 71 De Kool, 'Johannes Franciscus Maes', 111-127.
- 72 E. den Hartog (red.), *De Pieterskerk in Leiden: bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens* (Zwolle 2011) 351.
- 73 Buitenlandse voorbeelden zijn de trappenhuisen van Balthasar Neumann (1687-1753). Architectuur, beeldhouwkunst en schilderkunst vormen in zijn werken één geïntegreerd ensemble.
- 74 Baarsen, *Rococo in Nederland*, 179.
- 75 Een voorbeeld is een rococoschouw afkomstig uit het Antwerpse stadspaleis 'Aan de Meir'. Zie: Sotheby's, *Garden Sculpture & Architectural Ornaments. The Piet Jonker Collection* (Amsterdam 26 mei 2010) 88-89.

Waar stond de elfde-eeuwse kerk van Esselijkerwoude?

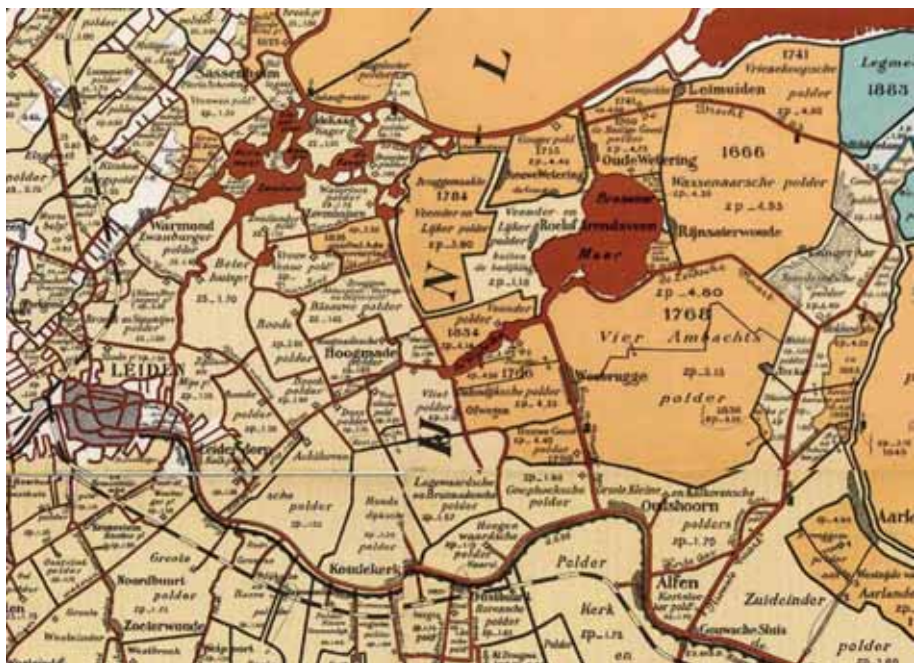
P.S.C. van der Plas

Inleiding

In 1113 geeft aartsbisschop Frederik I van Bremen toestemming aan een priester Hendrik en een aantal leken, die zich Hollanders noemden afkomstig uit een gebied ten noorden van de Rijn, om een aantal moerassige wildernissen in zijn bisdom te ontginnen.¹ De kolonisten waren waarschijnlijk afkomstig uit Esselijkerwoude, Rijnsaterwoude of Leimuiden. De kerken van deze ambachten worden al genoemd in notities, die zijn gevonden in een gebedenboek van de abdij Echternach, die dateren van vóór 1049.² Ze zijn daarmee getuigen van wat waarschijnlijk de eerste systematische ontginningen in de Hollandse veenwildernis benoorden de Rijn zijn geweest.

De oudste enigszins betrouwbare kaart waarop de kerkjes van deze ambachten zijn weergegeven is die van Bilhamer uit 1575. Op deze kaart blijken de kerkjes alle drie aan de heerweg van Alphen naar Amsterdam te staan (afb 1). In Rijnsaterwoude en Leimuiden staan de dorpskerken tegenwoordig nog steeds op dezelfde plaats en zoals hierna zal worden besproken is het aannemelijk dat ook de elfde-eeuwse kerkjes op deze locaties hebben gestaan. In Esselijkerwoude is de situatie ingewikkelder. De op de kaart van Bilhamer afgebeelde kerk is in 1586 afgebroken waarna het gebied is ingepolderd, door slagturven uitgeveend en vervolgens drooggemalen. Archeologisch onderzoek is dus niet meer mogelijk, de oorspronkelijke verkaveling is verloren gegaan en ook bestaan er geen betrouwbare afbeeldingen van de afgebroken kerk. Een andere complicatie is dat naast de oorspronkelijke naam Esselijkerwoude ook de naam Jacobswoude werd gebruikt voor zowel de kerk, het dorp als het ambacht. Hierdoor is het niet vanzelfsprekend dat de op de kaart van Bilhamer afgebeelde kerk van Jacobswoude dezelfde

Piet van der Plas studeerde scheikunde aan de RU Leiden en promoveerde aan de TU Delft. Hij doet onderzoek naar de middeleeuwse geschiedenis van het landschap rondom Leiden.

Afb. 2. Detail uit de polderkaart van W.H. Hoekwater uit 1905.

Wit = gestgronden en andere gebieden buiten de bepodering; lichtgeel = niet of nauwelijks uitgeveende polder gelegen 1 tot 2 meter onder NAP; donkergeel = na slagturven drooggemalen polders gelegen 3 tot 5 meter onder NAP. Hoogheemraadschap van Rijnland B-1873.

stond de elfde-eeuwse kerk niet aan de heerweg maar aan de monding van het riviertje de Esselijke in de Wijde Aa. In deze studie zal dit vraagstuk opnieuw worden onderzocht.

De grote ontginning

Aan het eind van het eerste millennium waren in het gebied dat later Holland zou vormen alleen de geestgronden en de oeverwallen van de rivieren bewoond.⁵ Het latere Hollands-Utrechtse veenweidegebied was nog een uitgestrekte veenwildernis. Aan het eind van de tiende eeuw begonnen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht met de systematische ontginning van deze veenwildernis, een gigantische onderneming die drie eeuwen in beslag zou nemen. Bij een nieuwe ontginning werd een stukje van de veenwildernis uitgegeven aan een groep kolonisten. De wederzijdse rechten en plichten werden vastgelegd in een contract

met de naam 'cope'. Elke kolonist had recht op een hoeve die doorgaans 30 roeden breed (ca. 113 meter) en 6 voorling of 330 roeden (ca. 1.240 meter) lang was.⁶ De exacte lengte van de in Rijnland gebruikte 12-voets-roede was in de elfde eeuw natuurlijk nog niet centraal vastgelegd en werd waarschijnlijk steeds op ad-hoc-basis vastgesteld door bijvoorbeeld iemand van gemiddeld postuur 12 voeten achter elkaar te laten zetten.

De woningen van de kolonisten werden meestal samen met een kerkje op de basis van de ontginning gebouwd. De achterkade van een ontginning kon vervolgens weer als basis voor een nieuwe ontginning dienen voor een groep nieuwe kolonisten, totdat men op een ontginning stuitte die vanuit een andere basis was gestart. De grond werd in cultuur gebracht door alle bomen en struiken te kappen en te verbranden. Aanvankelijk lag het maaiveld nog boven het rivierniveau zodat de afwatering eenvoudig was en akkerbouw mogelijk was. Door inklinking en het steken van turf begon het maaiveld echter al snel te dalen zodat akkerbouw onmogelijk werd en men moest omschakelen op veeteelt. De inklinking en turfwinning gingen onverminderd door, waardoor het vanaf de vijftiende eeuw noodzakelijk werd om het water door middel van molens op de boezemwateren uit te slaan. In de eerste helft van de zestiende eeuw werd het slagturven ingevoerd, waarbij de turf met een beugel als bagger van onder de waterspiegel werd opgehaald en vervolgens op legakkers werd gedroogd. Hierdoor ontstonden plassen waarvan de meeste in de zeventiende en achttiende eeuw werden drooggemalen, wat resulteerde in diep gelegen droogmakerijen met een bodem van zeeklei (afb 2).⁷

Rijnsaterwoude

Onder de huidige dorpskerk van Rijnsaterwoude zijn in 1956 scherven van twaalfde- tot veertiende-eeuws aardewerk gevonden alsmede schedels met daarbij wasafgietsels van miskelken; vermoedelijk middeleeuwse priestergraven.⁸ Ook is een houten looppad in een vastgestampte leemlaag aangetroffen die de vloer van het elfde-eeuwse kerkgebouw zou kunnen zijn geweest. Het is daarmee wel zeer aannemelijk dat de huidige kerk op dezelfde plaats staat als de elfde-eeuwse kerk. Een kaart uit 1615 laat zien dat behalve de kerk ook een groot aantal boerderijen aan de heerweg stond (afb. 3). De heerweg is daarom waarschijnlijk de basis van de oudste ontginning in westelijke richting geweest. Een flink deel van deze ontginning lijkt in het Braassemermeer te zijn verdwenen, misschien als gevolg van de wateroverlast die aan het eind van de twaalfde eeuw werd ondervonden na de af-

sluiting van de Rijnmonding bij Katwijk.⁹ Een tweede rij boerderijen aan de Overbuurt geeft aan dat er vanaf deze lijn een tweede ontginning in oostelijke richting is geweest.¹⁰ De scheidsloot tussen Rijsaterwoude en Esselijkerwoude loopt door tot aan de overzijde van het Braassemermeer en ook behoorde een stukje land daar nog bij Rijsaterwoude. Omdat de inwoners van de dorpen Roelofarendsveen en Rijpwetering kerkelijk tot de parochie van Rijsaterwoude behoorden¹¹ is het aannemelijk dat het ambacht Rijsaterwoude zich ooit heeft uitgestrekt over het Braassemermeer tot aan de Rijpwetering ('Ripe' = steile helling, oeverstrook)¹².

Leimuiden

In Leimuiden heeft een recent archeologisch onderzoek geen middeleeuwse vondsten opgeleverd.¹³ De verklaring hiervoor is waarschijnlijk dat bij de afbraak van de middeleeuwse kerk omstreeks 1800 de 90 cm hoge terpachtige verhoging waarop deze kerk stond is afgegraven. Eventueel aanwezig archeologisch materiaal zal toen verloren zijn gegaan. Omdat uit diverse afbeeldingen blijkt dat de toen ook afgebroken kerktoeren in romaanse stijl was gebouwd, is het aannemelijk dat in ieder geval de eerste bakstenen kerk op deze plaats heeft gestaan.¹⁴ Uit de kaart van 1615 blijkt dat ook hier een groot aantal boerderijen samen met de kerk aan de heerweg stond, zodat ook hier de heerweg de basis van de oudste ontginning zal zijn geweest. In tegenstelling tot Rijsaterwoude en Esselijkerwoude is van Leimuiden het bedrag overgeleverd dat jaarlijks als recognitietijns aan de graaf moest worden afgedragen, namelijk 12 denier.¹⁵ De oorspronkelijke breedte van het ambacht langs de heerweg is ongeveer 1.475 meter, wat goed overeenkomt met 13 hoeven van 30 Rijnlandse roeden breed (1.469 meter). Het verschil van 1 denier zou verklaard kunnen worden uit een tijnsvrije kerkhoeve. Ook voor Leimuiden geldt dat het ambacht zich waarschijnlijk ooit heeft uitgestrekt tot in het gebied dat later tot Alkemade zou behoren want de inwoners van zowel Oude Wetering als Nieuwe Wetering behoorden tot de parochie Leimuiden.

Esselijkerwoude

Esselijkerwoude is als enige van drie elfde-eeuwse ontginningen opgenomen in de zogenaamde bottinglijsten. De botting was een belasting waarvan de oorsprong zo oud is dat het niet duidelijk is wat de heffingsgrondslag was. Wel staat vast dat de botting op een bepaald tijdstip is 'verstard'. Rechtsgebieden die al botting betaalden bleven bottingplichtig, maar nieuwe rechtsgebieden werden niet meer aangeslagen. Het is daarom aannemelijk dat Esselijkerwoude ouder is dan Rijsa-

Afb. 4. Grafzerk in de kerk van Woubrugge, afkomstig uit de in 1586 afgebroken kerk aan de heerweg. Foto auteur.

terwoude en Leimuiden en dat men dus vanaf de Rijn noordwaarts de wildernis in is getrokken. Dit vermoeden wordt ondersteund door de naam Rijnsaterwoude, die suggereert dat de ontginners oorspronkelijk hun 'sate' of woning aan de Rijn hadden. Waarom men juist hier de wildernis is ingetrokken is onduidelijk. Gezien de intensieve vervening in latere eeuwen zal de turf in dit gebied van goede kwaliteit zijn geweest. Er was daarmee misschien sprake van gebied met hoogveen en dus van een droog, relatief goed begaanbaar en dun begroeid terrein.¹⁶

De kerk aan de heerweg

De oudste vermelding van de op de kaart van Bilhamer weergegeven kerk van Esselijkerwoude aan de heerweg is van 1408. In dat jaar vermeldt de leenkamer van de hofstede Warmond een woning in Esselijkerwoude 'bij de kerk, strekkend van de weg door het dorp tot de achterdijk'.¹⁷ Een andere belening bevestigt dat met deze weg inderdaad de heerweg bedoeld werd.¹⁸ In 1438 krijgt de ambachtsheer van Hoogmade toestemming om de kapel aldaar te verheffen tot kerk, omdat de kerk van Jacobswoude wel een mijl ver lag.¹⁹ De afstand tussen de dorpskern van

Hoogmade en de kerk aan de heerweg is in rechte lijn inderdaad ongeveer één Hollandse mijl (5.550 meter).²⁰ In 1586 werd de kerk aan de heerweg afgebroken, omdat het gebied rondom zodanig was verveend dat de bewoners waren weggetrokken. De nieuwe kerk werd in de snel groeiende woonkern Woubrugge aan de Woudwetering gebouwd.²¹ Het oude kerkhof bleef nog enige tijd in gebruik en ook de kerktoeren werd pas later afgebroken, zodat deze nog op de kaart uit 1615 is afgebeeld.²²

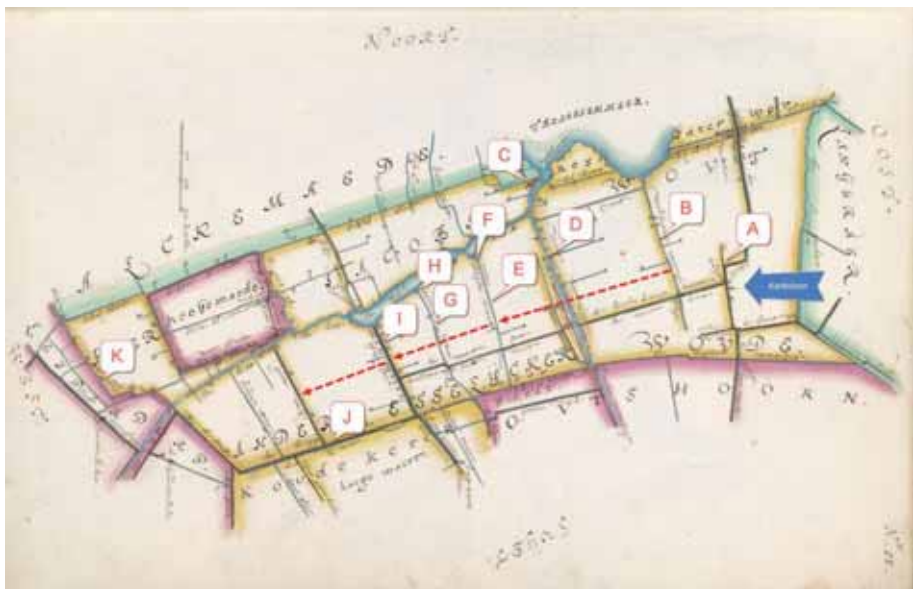
In 1638 en 1651 werd het gebied ten westen respectievelijk ten oosten van de heerweg ingepolderd waarbij de Vroonlandse en Herenwegse polder ontstonden. Hierdoor kon de turfwinning door middel van slagturven onder de waterspiegel worden voortgezet.²³ In 1736 was de uitvening grotendeels voltooid, zodat besloten werd om de beide polders met een aantal omliggende polders samen te voegen tot de Vierambachtspolder om het gebied op efficiënte wijze droog te kunnen malen. Bij deze droogmaling zijn de fundamenteën van de in 1586 afgebroken kerk teruggevonden en ook een natuurstenen sarcofaag met deksel.²⁴ Natuurstenen sarcofagen werden in Holland vanaf de elfde eeuw tot het eind van de twaalfde eeuw gebruikt om aanzienlijke personen te begraven en dus is deze vondst een belangrijke aanwijzing dat er in die periode een dergelijk iemand hier is begraven.²⁵ De sarcofaag was aan het begin van de vorige eeuw geheel vergeten, maar werd door veldwachter Van Hemessen opnieuw onder de aandacht gebracht.²⁶ Een grafzerk in de huidige kerk van Woubrugge is volgens Van Hemessen afkomstig uit de in 1586 afgebroken kerk en zou daar boven de sarcofaag hebben gelegen (afb. 4). Op de grafzerk zijn twee wapenschilden met helmtekens afgebeeld. Het linker wapenschild bevat drie ruiten, het rechterschild het wapen van het geslacht van Woude, drie wassenaars en een dwarsbalk.²⁷ De grafzerk is voorzien van de symbolen van de vier evangelisten in vierpassen en een gotisch randschrift met de tekst 'hier ligghen beghraven enighe heren ende vrouwen van Woude God die wil alle haire ziele ende haire geslage zielen ontfarmen'. Op grond van deze kenmerken kan de zerk worden gedateerd als afkomstig uit de zestiende eeuw.²⁸

Vanwege deze datering is het aannemelijk dat de grafzerk in opdracht van toenmalig ambachtsheer Johan van Duvenvoirde van Woude (1547-1610) is geplaatst.²⁹ Johan was een veelzijdig en kleurrijk figuur die al vroeg de kant van de opstand koos en hoge bestuurlijke ambten bekleedde.³⁰ Hij was zeer in de geschiedenis van zijn geslacht geïnteresseerd, zoals blijkt uit het feit dat in het huisarchief Warmond nog tal van registers aanwezig zijn die door Johan zijn aangelegd of bijgehouden. Ook vulde Johan een geslachtskroniek aan die kort daarvoor was

verschenen en verspreidde deze binnen de familie.³¹ In deze kroniek wordt onder meer vermeld dat alle heren van Woude de naam Jacob hadden zodat het dorp Esselijkerwoude ook wel Jacobswoude genoemd werd, dat het slot waar zij oorspronkelijk woonden door oorlogen en uitdrijving van de venen teniet is gegaan en dat de elfde Jacob met de erfdochter van de heer van Warmond zou zijn getrouwd, waarna zij het slot te Warmond tot domicilie zouden hebben gekozen. Het geslacht Van Woude zou afstammen van de geslachten Van Woerden en Van Velsen en oorspronkelijk hetzelfde wapen hebben gevoerd, een gouden schild met drie ruiten van keel (rood). Jacob XII zou met Sophia van Egmond zijn getrouwd en vanwege zijn verwantschap met de heren van Woerden en van Velsen (de moordenaars van graaf Floris V) uit het graafschap zijn verdreven maar later weer met graaf Jan II zijn verzoend. Ook vermeldt de kroniek dat na 1302 alle leden van het geslacht in Warmond zijn begraven.

Geslachtskronieken werden doorgaans opgesteld om de geschiedenis van een geslacht in een illuster daglicht te stellen, zodat de opgenomen gegevens met reserve beschouwd moeten worden. De hierboven genoemde gegevens kunnen echter niet als onjuist worden gekwalificeerd. Jacob van Woude (1282-1302) was inderdaad gehuwd met een Sophia van Egmond (tante van Alewine van Egmond, de echtgenote van de Leidse burggraaf Hendrik van Cuijk).³² Als de ontginning van Esselijkerwoude aan het begin van de elfde eeuw heeft plaatsgevonden is het niet onmogelijk dat de Jacob uit 1282 de twaalfde generatie was. Ook klopt het dat deze Jacob XII zich in 1285 tegenover graaf Floris V borg stelt voor de gebroeders van Amstel en in 1288 voor Herman van Woerden, wat op een familieband zou kunnen wijzen.³³ Na de moord op graaf Floris V in 1296 zal Jacob XII als borg zijn aangesproken en er bestaat dan ook inderdaad een oorkonde waarin zijn erfgenamen zich op 5 juni 1303 verzoenen met graaf Jan II en hun bezittingen terugkregen.³⁴ Het enige wat niet bevestigd kan worden is dat het geslacht Van Woude ooit een wapen heeft gebruikt bestaande uit drie ruiten. Jacob XII zegelde in 1285 met een wapenschild waarop een dwarsbalk met daar overheen een in twee rijen geschakeerd schuinkruis. Vanaf zijn zoon Jacob (XIII) zegelt het geslacht met een dwarsbalk vergezeld van drie wassenaars zoals rechtsonder op de grafzerk afgebeeld.³⁵

Omdat Johan van Duvenvoirde van Woude de geslachtskroniek heeft aangevuld en verspreid, mag wel worden aangenomen dat hij van de juistheid van de gegevens overtuigd was en zich bij het ontwerp van de grafzerk door de kroniek heeft laten inspireren. Dit verklaart waarom het wapen met de drie ruiten op de

Afb. 5. Esselikerwoude en Hoogmade in 1615. A: Mogelijke locatie vroomhoeve; B: Vroomlandswetering; C: mogelijke locatie Braassemerburg; D: Heijmans- of Woudwetering; E: Oudendijks wetering; F: Hardentoom; G: Esselijke of Esseldijks wetering; H: Locatie van de elfde-eeuwse kerk volgens Van der Linden; I: Dubbele Ofwegenerwetering; J: Ruijkade; K Hofdijk. De gestippelde rode pijl geeft de mogelijke ontginningsfasen aan. Hoogheemraadschap van Rijnland A-4210.

grafzerk is afgebeeld. Met het randschrift zal Johan dan ook de oudste generaties in gedachten hebben gehad die volgens de kroniek in Esselikerwoude hebben gewoond en daar zijn overleden en dus mogelijk in de sarcofaag zijn begraven.

Het Vroomland³⁶

In 1284 gaf burggraaf Hendrik van Cuijk aan zijn verwant Jacob XII van Woude het Vroomland in Esselikerwoude in erfpacht onder dezelfde voorwaarden als zijn grootvader burggraaf Jacob (1201-1241) het in erfpacht had uitgegeven, namelijk een jaarlijks te betalen pacht van 19½ pond, 400 taal turf en 100 hoenderen en onder de speciale conditie dat men het land niet mocht 'barnen' (afbranden).³⁷ In 1452 blijkt Jacob XVII van Woude het Vroomland in eigendom te hebben en is de jaarlijkse pacht nog vrijwel gelijk gebleven: 19½ pond, 36½ last turf en 100 hoenderen.³⁸ Omdat de pacht in 1452 nog net zo hoog is als in 1282 en als in de tijd van burggraaf Jacob, is het aannemelijk dat het Vroomland al in het begin

van de dertiende eeuw een voltooide ontginning was. Ook de naam Vroonland en het feit dat de pacht gedeeltelijk in natura moest worden betaald duidt op een oude ontginning die vermoedelijk nog onder het hofstelsel heeft plaatsgevonden. In het hofstelsel was een ontginning opgezet rond een centrale vroonhof waar de boerderijen van de horige boeren omheen lagen.

Het is niet bekend wat de afmetingen en begrenzingen van het Vroonland waren. Wel is het duidelijk dat het Vroonland tussen de Woudwetering en de heerweg lag. Zoals vermeld kreeg dit ingepolderde gebied de naam Vroonlandse polder en op de kaart uit 1615 loopt door het gebied de Vroonlandse wetering; waarschijnlijk gegraven om het Vroonland op het Braassemermeer te kunnen afwateren. Van der Linden berekende uit de pachtsom van 19½ pond op basis van een veronderstelde pacht van 1 schelling per morgen de omvang van het Vroonland op 390 morgen. De Vroonlandse polder had een oppervlak van 491 morgen zodat deze berekening in ieder geval qua orde van grootte juist zou kunnen zijn. De pacht van 1 schelling (=12 denier) per morgen zou daarmee veel hoger zijn dan de recognitietijns van 1 denier per hoeve (ca. 18 morgen) die in Leimuideren betaald moest worden. Dit kan misschien verklaard worden uit het feit dat het bij het Vroonland om al in cultuur gebrachte landerijen ging, terwijl de cope-ontginners slechts een stuk wildernis ter ontginning kregen.

Op de kaart uit 1615 verandert de heerweg bij de kerk zodanig van richting dat het erop lijkt dat de weg oorspronkelijk ergens omheen liep; misschien was dit wel een versterkte vroonhof waarop de eerste elf generaties Van Woude gewoond zouden kunnen hebben.

Afb. 6. Veldwachter O.C. van Hemessen in 1916 bij het door hem opgerichte monument voor het verdwenen dorp Jacobswoude in de Vierambachtspolder. Collectie Museum O.C. van Hemessen, Woubrugge.

De visie van Van der Linden

Zoals hierboven besproken bestond de kerk aan de heerweg al in 1408 en is er een sarcofaag gevonden die mogelijk tot laatste rustplaats heeft gediend voor de oudste generaties van het geslacht Van Woude. Jan van Duvenvoirde van Woude was er kennelijk van overtuigd dat de oudste generaties van het geslacht Van Woude in de kerk aan de heerweg waren begraven. Ook stond de kerk bij het Vroonland, een oude ontginning die vermoedelijk onder het hofstelsel tot stand is gekomen. Het zijn allemaal aanwijzingen die de visie van Van Hemessen dat de elfde-eeuwse kerk op deze locatie heeft gestaan ondersteunen.

Welke argumenten heeft Van der Linden voor zijn hypothese dat het elfde-eeuwse kerkje niet daar, maar aan de monding van het riviertje de Esselijke in de Wijde Aa stond?

Het eerste argument van Van der Linden is van naamkundige aard: in de naam Esselijkerwoude ziet hij een aanwijzing dat de elfde-eeuwse kerk nabij de Esselijke heeft gestaan.³⁹ Deze conclusie kan echter niet met zekerheid worden getrokken. De naam Esselijkerwoude geeft aan dat de kerk in of nabij een woud stond dat naar dit riviertje vernoemd was. Afhankelijk van de uitgestrektheid van het woud kan de kerk best op flinke afstand van het riviertje gestaan hebben. Voorbeelden hiervan zijn de kerken van Zoeterwoude en Spaarnwoude, die op ongeveer twee kilometer afstand van de riviertjes de Suetan (tegenwoordig Weipoortse Vliet) en het Spaarne staan. Als de kerk conform de visie van Van der Linden aan de monding van de Esselijke in de Wijde Aa zou hebben gestaan, dan zou een rechtstreekse vernoeming van de kerk dus een naam als Esselijke, Ter Esselijke of Esselijkermuiden meer voor de hand hebben gelegen.

Een tweede argument van Van der Linden is dat in de nabijheid van de monding van de Esselijke in de Wijde Aa, op de plaats die op de kaart uit 1615 als 'Hardentoom' wordt aangeduid, een ambachtsheerlijke burcht zou hebben gestaan.⁴⁰ Fockema Andreae omschreef de Hardentoom als een 'herkenbare puinbult' en een 'steenkegel' op 1½ meter diepte in de Wijde Aa.⁴¹ Ook Van der Linden schrijft dat de Hardentoom een steenachtige ondiepte in de Wijde Aa is.⁴² Helaas geven zowel Fockema Andreae als Van der Linden geen enkele bron voor deze vermeldingen. De eventuele hardheid van de waterbodem kan ook door iets anders dan stenen veroorzaakt worden en de toevoeging 'toom' suggereert eerder een smalle richel of drempel dan een vierkant gebied waarop een burcht zou kunnen hebben gestaan. Er is dus enkele geen aanwijzing voor een burcht op deze plaats.

Het belangrijkste argument van Van der Linden is dat in het morgenboek van

1544 de oostoever van de Esseldijkswetering (de inmiddels gekanaliseerde Esselijke) als Esselijkerwoude wordt aangeduid.⁴³ Van der Linden is van mening dat hiermee het dorp of de kerkbuurt wordt aangeduid. Omdat volgens het morgenboek het aan de Wijde Aa gelegen perceel op deze oostoever eigendom was van de kerk en aan de overzijde van de Wijde Aa op de kaart uit 1615 een kerksloot is aangegeven, concludeerde Van der Linden dat de elfde-eeuwse kerk op dit perceel heeft gestaan. Ook tegen dit argument zijn bezwaren in te brengen. Ten eerste mag uit het feit dat de kerk een stuk land in bezit had niet worden afgeleid dat op dat perceel een kerk heeft gestaan. Dit volgt alleen al uit het feit dat volgens het morgenboek van 1543 de kerk van Esselijkerwoude toen negen percelen land in bezit had. Ook zijn er in het gebied vele kerksloten aan te wijzen die geen van alle in de richting van een kerk lopen.

De aanduiding Esselijkerwoude voor de oostoever van de Esseldijkswetering hoeft niet te verwijzen naar bewoning aldaar. Er is voor deze aanduiding ook een andere verklaring denkbaar waarvoor we een uitstapje moeten maken naar het nabijgelegen Hoogmade. In 1252 belooft graaf Willem II aan Dirk van Poelgeest vrijdom van grafelijke lasten voor alle Friezen en andere buitenlanders die zich zouden vestigen op Dirks' bezittingen in het gebied 'inter Hoifdic, Esselike et Woutbroeke'.⁴⁴ Het geslacht van Poelgeest zou tot het uitsterven ambachtsheer van Hoogmade blijven en had ook alle grond in het ambacht in eigendom. Uit de morgenboeken van Hoogmade en Esselijkerwoude van 1543 en de kaart van Rijnland uit 1615 blijkt echter dat het ambacht Hoogmade veel kleiner is dan uit de belening van 1252 verwacht mocht worden (afb. 5). Het riviertje de Esselijke ligt ten zuiden van de Does en de Wijde Aa, terwijl de zuidgrens van Hoogmade ten noorden van de Does ligt. Ook het in de oorkonde genoemde Woutbroek lag ten zuiden van de Does bij de Ruigekade, de grens met Koudekerk.⁴⁵ In het westen strekt Hoogmade zich niet uit tot aan de Hofdijk, de grens met Leiderdorp, maar slechts tot de Zuidzijdervaart. En dan is er nog iets vreemds. Uit een overzicht dat graaf Floris V omstreeks 1282 van zijn leenmannen liet maken blijkt dat Jacob XII niet alleen ambachtsheer was van Esselijkerwoude en Warmond maar ook Hoogmade in leen had.⁴⁶ Hoe kan Jacob van Woude in 1282 Hoogmade in leen hebben terwijl het geslacht van Poelgeest daar al sinds 1252 mee beleend was?

Een verklaring voor beide vraagstukken is dat Dirk van Poelgeest op zeker tijdstip in de periode 1252-1282 al dan niet vrijwillig genoeg heeft genomen met een kleinere ontginning dan hem in 1252 werd toegezegd. De rest van Hoogmade werd door Jacob XI of Jacob XII in leen verkregen. De westelijke ambachtsgrens

van Esselijkerwoude werd hierdoor in westelijke richting opgeschoven van de Esseldijkswetering tot aan de Hofdijk en het ambacht kreeg de grenzen zoals op de kaart van 1615 getoond. Volgens de metingen van het morgenboek van 1543 nam het oppervlak van Esselijkerwoude hierdoor 719 morgen toe. Voor deze hypothese is aanvullende ondersteuning te vinden. In 1493 krijgen de inwoners van Woubrugge toestemming van de hoogheemraden van Rijnland om 'die aan de andere zijde van de brug met hun 700 morgen' mee te laten betalen aan de brug over de Woudwetering.⁴⁷ In 1514 vermeldt de Informacie: 'Heer Jacobswoude es groot 1900 mergen, daerof dat westwaerts leyt 700 mergen'.⁴⁸ Het lijkt er dus op dat omstreeks 1500 het gebied ten westen van de Esseldijkswetering nog steeds een buitenbeentje was en dat men zich de oorspronkelijke ambachtsgrens nog goed wist te herinneren. Waarschijnlijk waren de inwoners van het westelijke gedeelte van het ambacht meer op Leiderdorp en Leiden dan op Jacobswoude georiënteerd. De aanduiding 'Esselijkerwoude' voor de oostoever van de Esseldijkswetering in het morgenboek van 1543 heeft dus betrekking op de voormalige ambachtsgrens en is geen verwijzing naar een kerk of kerkbuurt.

Van der Linden stelt dan verder dat als gevolg van afbrokkeling van de veen-oever van de Wijde Aa de kerk in het begin van de vijftiende eeuw door de Wijde Aa zou zijn verzwolgen, waarna een kapel in het dan nog onbewoonde gebied aan de heerweg zou zijn gebouwd die later tot kerk zou zijn verheven.⁴⁹ De sarcofaag zou vanaf de oorspronkelijke locatie zijn overgebracht naar de nieuwe kerk aan de heerweg.⁵⁰ Deze locatie zou door de ambachtsheer zijn gekozen omdat daar een voormalig buitenverblijf zou hebben gestaan.

Bestudering van de kaart uit 1615 roept al direct twijfel op over deze hypothese. De Wijde Aa is niet erg breed en dat er hierin in dwarsrichting golven zouden kunnen ontstaan die de kerk zouden kunnen wegspoelen lijkt niet erg waarschijnlijk, mede omdat deze dan toch opmerkelijke gebeurtenis in geen enkele kroniek of overlevering is geboekstaafd. Bovendien rijst dan de vraag of de sarcofaag dan niet tegelijkertijd zou zijn weggespoeld en of men in die tijd wel in staat was om een ca. 2.500 kg zware sarcofaag met deksel uit de Wijde Aa op te vissen en over een afstand van enkele kilometers te transporteren naar het nieuwe godshuis. Van der Linden moet zelf toegeven dat hiervan elders in Nederland geen voorbeelden bekend zijn. Een soortgelijk bezwaar geldt voor de hypothese dat na de overstroming de nieuwe kerk vier kilometer verder in nauwelijks bewoond gebied zou zijn gebouwd alleen maar omdat zich daar ooit een voormalige buitenplaats van de ambachtsheren zou hebben bevonden. Dit zou een opmerkelijke actie van de

ambachtsheer zijn geweest die tot veel ongemak voor de inwoners van de – in de visie van Van der Linden – aanwezige kerkbuurt aan de Esseldijkswetering zou hebben geleid. Overigens heeft Van der Linden geen enkele concrete aanwijzing dat deze buitenplaats werkelijk heeft bestaan; hij veronderstelt het alleen maar omdat het geslacht Van Woude daar in de zestiende eeuw enkele percelen land met een tweetal huizen in bezit had.⁵¹

Het Vroonland als oudste ontginning past natuurlijk niet in de visie van Van der Linden en hij stelt dan ook dat het een mislukte ontginning was die in 1282 nog steeds niet was voltooid. Hij baseert zich hiervoor op het verbod op ‘barnen’ dat volgens hem in relatie stond op het afbranden van bos en struikgewas bij het in cultuur brengen van een nieuwe ontginning. Dit verband hoeft echter niet te bestaan: ook bij voltooide ontginningen kwam het veelvuldig voor dat de bovenste veenlaag werd afgebrand om de vruchtbaarheid van de grond te verbeteren. Omdat hierdoor de bovenste veenlaag verdween waardoor het maaiveld versneld daalde en bovendien het gevaar bestond dat de brand zich ondergronds ongecontroleerd uitbreidde was dit afbranden meestal streng verboden.⁵²

Van der Linden stelt ten slotte dat eerst een nieuwe kapel aan de heerweg zou zijn gebouwd voordat het gebouw tot kerk werd verheven.⁵³ Hij baseert zich hiervoor op een vermelding in de geslachtskroniek, die luidt dat in 1407 Dirk Boeckel van Woude ‘leyt begraven in die kappel van Woude andt noortzijde vanden choir voor dat Altaer’. Hiermee is Van der Linden duidelijk abuis: hiermee wordt gewoon de familiekapel van Woude in de kerk van Warmond bedoeld die inderdaad aan de noordzijde van het koor gelegen was.⁵⁴ Dirk Boeckel van Woude is dus gewoon in de kerk van Warmond begraven.

Het is hiermee duidelijk dat Van der Linden geen sterke argumenten heeft die zijn visie onderbouwen. Er is dus geen enkele reden om aan te nemen dat de elfde-eeuwse kerk ergens anders heeft gestaan dan aan de heerweg bij het Vroonland.

De ontginning van Esselijkerwoude

Nu het vast staat dat de elfde-eeuwse kerk aan de heerweg heeft gestaan en dat het Vroonland dus inderdaad het oudste deel van het ambacht is, is het ook aanmerkelijk dat vanuit het Vroonland de verdere ontginning van Esselijkerwoude is opgezet. Omdat het Vroonland in het oosten van het ambacht is gelegen zal het ambacht dus van oost naar west zijn ontgonnen. Omdat er zoveel wetingen en dijken in dit gebied aanwezig zijn is een poging tot reconstructie van de fasering van de ontginning in hoge mate speculatief en kunnen er alleen wat algemene

observaties worden gemaakt. De Woudwetering loopt schuin door de verkaveling en is daarom waarschijnlijk geen ontginningsbasis (afb. 5). Dit wordt bevestigd door een andere studie die er op wijst dat deze wetering pas aan het begin van de veertiende eeuw is gegraven om de waterafvoer van de Rijn naar het Leidsemeer te verbeteren.⁵⁵ Ook van een van de twee Ofwegener weteringen staat vast dat deze pas in de vijftiende eeuw is aangelegd.⁵⁶ Wel loopt de Oudendijkswetering min of meer parallel met de Vroonlandswetering en is de afstand tussen beiden 2.280 meter, een gebruikelijke diepte voor een ontginning. Het gebied tussen de Vroonlandswetering en de Oudendijkswetering zou dus na het Vroonland misschien de tweede ontginning kunnen zijn geweest.

Het is onbekend waarom Esselijkerwoude zich ook over de Wijde Aa tot aan Alkemade uitstrekt. Misschien houdt dit verband met de aanwezigheid van een burcht bij het Paddegat, de monding van de Wijde Aa in het Braassemermeer. De mogelijke aanwezigheid van een burcht berust op twee vermeldingen uit 1411 en 1463 van een perceel met de naam Brassenburg gelegen in Esselijkerwoude nabij het Paddegat. Het knooppunt van het Braassemermeer, de Wijde Aa en de Woudwetering zou strategisch gezien inderdaad een interessante locatie voor een burcht kunnen zijn geweest. Op de oudste gedetailleerde kaart van het gebied, de kadastrale minuut uit 1831, is nabij de scheidsloot van Esselijkerwoude met Alkemade een patroon van sloten zichtbaar dat zou kunnen wijzen op de voormalige aanwezigheid van een burcht (afb. 7).

Afb. 7. Mogelijke locatie Brassenburg. Detail uit de kadastrale minuut van Alkemade uit 1831. Hoogheemraadschap van Rijnland A-1161.

Conclusies

Esselijkerwoude is waarschijnlijk de oudste van de drie elfde-eeuwse ontginningen, zodat men dus vanaf de Rijn noordwaarts het veen in is getrokken. In Rijn-saterwoude en Leimuiden staan de huidige dorpskerken nog steeds op dezelfde plaats als de elfde-eeuwse kerkjes, langs de voormalige heerweg door het dorp. Het staat vast dat ook in Esselijkerwoude in de periode 1408-1568 de kerk aan de heerweg heeft gestaan. Vlak bij deze locatie bevond zich het Vroonland, vermoedelijk de oudste ontginning van het ambacht. Bij de droogmaling van de Vierambachtspolder zijn bij de fundamenteën van de kerk de restanten van een natuurstenen sarcofaag gevonden. De zestiende-eeuwse ambachtsheer Jacob van Duvenvoirde van Woude was er vast van overtuigd dat de oudste Van Woudes in deze sarcofaag waren begraven. De argumenten die Van der Linden naar voren brengt ter ondersteuning van zijn visie dat de elfde-eeuwse kerk aan de monding van de Esselike in de Wijde Aa heeft gestaan overtuigen niet. Er is daarom geen reden om aan te nemen dat het elfde-eeuwse kerkje op een andere plaats stond dan aan de heerweg.

Noten

- 1 A.C.F. Koch et al, *Oorkondenboek Holland en Zeeland* (hierna OHZ, Online via www.resources.huygens.knaw.nl) deel I nr 98.
- 2 D.P. Blok, 'De Hollandse en Friese kerken van Echternach', *Naamkunde* 6 (1974) 167-184. In een oorkonde van 28 december 1063 (OHZ I nr 84) worden de godshuizen als kapel aangeduid. Zonder over dit vraagstuk een uitspraak te doen wordt in dit artikel steeds gesproken over kerken.
- 3 O.C. van Hemessen, *Jacobswoude en Woubrugge. Grepen uit het verleden, vooral het kerkelijk leven dezer beider dorpen* (Alphen aan den Rijn 1932) 11-14. Zie ook: O.C. van Hemessen, *Eene wandeling door Woubrugge en Hoogmade. Historische plaatsbeschrijving dezer beide dorpen* (Wageningen 1904); O.C. van Hemessen, *De gereformeerde kerk van Esselickerwoude in 't kerckdorp Woubrugge* (Alphen a/d Rijn 1912).
- 4 H. van der Linden, *De Cope, bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging van de Hollands-Utrechtse laagvlakte* (Assen 1955) 4-36; H. van der Linden, 'Esselickerwoude anders genaemt Heeren Jacobswoude (ofwel de kritische toetsing van een hoogbejaarde overlevering)' in: J.B. Berns et al. *Feestbundel D.P. Blok* (Hilversum 1990,) 225-247.
- 5 M.F.P. Dijkstra, *Rondom de mondingen van Rijn en Maas, landschap en bewoning tussen de 3e en de 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (Amsterdam 2011). Online via <http://dare.uva.nl/document/2/100182>; H. van der Linden, 'Het ontstaan van de dorpen in de Rijnstreek' in: R. Leeftand (ed.), *In de Rijn-vaart der volkeren* (Alphen a/d Rijn 1998) 21-53.
- 6 S.J. Fockema Andreae, 'De Rijnlandse roede, geschiedenis eener oud-nederlandse landmaat', *Tijdschrift van het KNAG, tweede serie deel XLIX* (1932) 635-657; 'Van der Linden, *De Cope*, 40-45 en 51-54. In een latere studie stelt Van der Linden dat bij de oudste ontginningen geen 12 voets maar een 10 voets roede is gebruikt. De hoeksteen onder deze hypothese, namelijk dat bij de Hollandse ontginningen bij Bremen een 10-voets roede werd gebruikt, wordt echter overtuigend betwist, zodat deze hypothese door mij niet wordt overgenomen. Zie: H. van der Linden, 'De Koningsroede, een herziening van De Cope op het punt van de middeleeuwse ontginningsystematiek', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 3 (Hilversum 2000) 7-43; D. Flidner, 'Über die ursprüngliche Hufengröße im Holler Kolonisationsgebiet nördlich von Bremen. Einige sachliche und methodische Bemerkungen zum Aufsatz von Hendrik van der Linden: Die Königsrute', *Siedlungsforschung* 19 (2001) 375-388; 24 (2006) 353-378; 25 (2007) 379-394.
- 7 A.J.J. van 't Riet, *Meeten, boren en besien; turfwinning in de buitenrijnse ambachten van het Hoogheemraadschap van Rijnland 1680-1800* (Hilversum 2005).
- 8 P. Kroeger, *In de Schaduw van de Woudse Dom* (Rijnsaterwoude 1957) 97-99; *Nieuws Bulletin Koninklijk Nederlandse Oudheidkundige Bond 6e serie, jaargang 11* (1958) aflevering 10, kol. 184-186; P. Kroeger, 'Kerkgraving te Rijnsaterwoude', *Westerheem* 7 (1958) 115-116.
- 9 P.S.C. van der Plas, 'De Heijmanswetering en het Utrechts-Hollandse vredesverdrag van 1202', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 23 (2014) 45-55.
- 10 Van der Linden, 'De Cope', 45-49.
- 11 J.G.C. Joosting en S. Muller, *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen; eerste afdeling: de indeling van het bisdom, tweede deel* (s Gravenhage 1915) 284-285.
- 12 Middel Nederlands Woordenboek, online via gtb.inl.nl.
- 13 B.A. Corver en P.A. van den Bosch, *N.H.*

- Kerk Leimuiden gemeente Kaag en Braassem. Archeologische opgraving en begeleiding* (Noordwijk 2013).
- 14 A. Blaazer en E. Verburg, *Gebouw en gemeente, duizend jaar kerk in Leimuiden* (Alphen 2006).
 - 15 Van der Linden, De Cope, 40-45.
 - 16 D. Parlevliet, 'De Rijnlandse ontginningen: op hoogveen of laagveen', *Historisch Geografisch Tijdschrift* 21 (2003) 60-68.
 - 17 J.C. Kort, 'Repertorium op lenen hofstede Warmond 1316-1799', *Ons Voorgeslacht* 35 en 43 (1988), leen nr 143. Online via www.hogenda.nl.
 - 18 Kort, 'Repertorium Warmond' leen nr 145.
 - 19 Van der Linden, 'Esselickerwoude', noot 88; H.F. van Heussen en H. van Rijn, *Oudheden en Gestichten van Rhijnland, en wel voornamentlijk van de stad Leiden* (Leiden 1719) 305-308.
 - 20 Van der Linden, 'Esselijkerwoude' 236.
 - 21 I. Tirion, *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden* (Amsterdam 1746), deel 6, 392: 'Jakobswoude legt aan den Heereweg die van de Rijn naar Amsterdam strekt. Hier was eertyds het dorp van de heerlijkheid van Woude en de kerk. De vermindering van de Veenery omtrent Jakobswoude schrynt de ingezetenen allengs naar de Woutwating te hebben doen verhuizen'.
 - 22 P. Plemper, *Beschrijving van de heerlijkheid en het dorp Alphen aan den Rijn* (Alphen aan den Rijn 1714) 123: 'Men pleeg te Jakobswoude een kerk te hebben waar in, gelijk op 't huis Keubel te Leiden, d'eerste preek hier te land geschiedde. De plaats Potterstoorn daar omtrent is er nog een overblijfsel van, dus benoemd om het geboefte dat daar bij meenigten schulde'.
 - 23 H. van der Wereld, *Polder Vienambacht, de geschiedenis van een droogmakerij* (Alphen aan den Rijn 1988); Van 't Riet, *Meeten boren en besien*, 55-63.
 - 24 J. Pot, *Leerrede ter honderdjarige gedachtenisse van den opbouw en inwijding der kerke van Oudshoorn en Gnephoek* (Leiden 1767) 25: 'Jakobswoude, bij verkorting Jaswoud, omtrent duizend roeden van hier in de droogmakerij de Vier Ambagtspolder gelegen, waarvan de kerkfondamenten, nevens een stenen lijkst, thans te Woubrugge te zien, na de droogmaalingen zijn gevonden'.
 - 25 H. Martin, *Vroeg-middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland* (Drachten 1957). De hier besproken sarcofaag wordt beschreven als nr. 145.
 - 26 Van Hemessen, 'De Gereformeerde kerk van Esselijkerwoude', 22-23.
 - 27 Jacob van Woude zegelde in 1285 nog met een dwarsbalk en daarover een schuinkruis (OHZ IV nr 2237) maar daarna ging het geslacht over op een wapen bestaande uit een dwarsbalk met daarover drie wassenaars. Het symbool is afgeleid van de wassende maan en het gebruik in een wapen zou (speculatief!) wijzen op deelname aan een kruistocht.
 - 28 H.A. Tummers, 'Ontstaan en functie van grafzerken, hun kunstzinnige vormgeving en enkele karakteristieken van de Bossche zerken' in: H. Tummers en J.A.F.M. van Oudheusden (ed): *De grafzerken van St-Jan te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 2010).
 - 29 In 1503 overlijdt de laatste mannelijke telg van het geslacht Van Woude waarna de ambachten vererfd op het geslacht van Duvenvoirde. Zie: W.A. Gevers Deynoot, 'Genealogie Van den Woude, de heren van Warmond', *De Nederlandsche Leeuw* 81 (1964) 76-102.
 - 30 A.G. van der Steur, 'Johan van Duvenvoirde en Woude (1547-1610), heer van Warmond, admiraal van Holland', *Hollandse Studiën* 8 (Dordrecht 1975) 179-274.
 - 31 Th. Porck, 'Een Rijnlandse serie adelskronieken (1533-1542). Het zogenaamde 'Voorste Haagse Handschrift', *Millennium* 20 (2006), 44-62, aldaar 50. Volgens Porck is de kroniek in de periode 1533-1542 tot stand gekomen; Van der Steur, 'Johan van Duvenvoirde', 238-239.

- 32 Gevers Deynoot, 'Genealogie van der Woude', 77.
- 33 OHZ IV nr 2237 en nr 2347. Zie ook: B. de Keijzer, *De borgen voor Gijsbert van Amstel en Herman van Woerden* (Rotterdam 2011) 17-20.
- 34 P.H.J. van der Laan, 'Een middeleeuwse borgtocht. Kanttekeningen bij een oorkonde van graaf Jan II van Holland en Zeeland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 78 (1965) 179-186; H. Bruch (ed.) *Chronographia Johanne de Beke* ('s Gravenhage 1973) LXXIV, 161.
- 35 K. Kuiken, '18de-eeuws klatergoud? Twee Leidse wapenkaarten en hun bronnen', *De Nederlandsche Leeuw* 123 (2006) 123- 151, aldaar 139-141.
- 36 K. Kuiken, 'Na Unroch Godizo: het taaie leven van een falsum' *De Nederlandsche Leeuw* 121 (2004) 238-256, aldaar 246-251.
- 37 OHZ IV nr 2192; W.A. Beelaerts van Blokland 'De Burggraven van Leiden voor 1339' in: *De Nederlandsche Leeuw* 39 (1921) 363, bijlage 1.
- 38 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Archief Huis te Warmond, inv.nr. 65.
- 39 Van der Linden 'Esselickerwoude', 227.
- 40 Van der Linden 'Esselickerwoude', 229.
- 41 S.J. Fockema Andreae, *Rechtsbronnen der Vier hoofdwaterschappen van het vasteland van Zuid-Holland*, Oud-Vaderlandse rechtsbronnen, 3e reeks, nr. 15 (Utrecht 1951), Inleiding x; S.J. Fockema Andreae, *Poldernamen in Rijnland* (Leiden 1952) 34, 38; S.J. Fockema Andreae, *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland* (Arnhem 1974) 94.
- 42 Van der Linden 'Esselickerwoude', 229.
- 43 Hoogheemraadschap van Rijnland, Oud Archief, inv.nr. 4045.
- 44 OHZ deel II nr 936, 938; J.C. Kort, 'Grafelijke Lenen in Rijnland', online via www.hogenda.nl leen 457.
- 45 C. Hoek, 'De leenkamer van de hof te Wassenaar, 1226-1744', *Ons Voorgeslacht* 33 (1978) en 41 (1986). Online via www.hogenda.nl leen 420.
- 46 Kort, 'Grafelijke lenen in Rijnland', leen 396, 452; S. Muller, 'Het Oude Register van Graaf Florens': *Bijdragen en Mededelingen Historisch Genootschap* 22 (1901) 190, Online via www.dbnl.org.
- 47 Oud Archief Hoogheemraadschap van Rijnland (OAR) inv.nr. 16 fol. 67v.
- 48 R. Fruin, *Informatie up den staet ende gelegentheydt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vriesland, gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden 1866) 292 e.v.
- 49 Van der Linden, 'Esselickerwoude', 235-237.
- 50 Van der Linden, 'Esselickerwoude', 240.
- 51 Van der Linden, 'Esselickerwoude', 237.
- 52 In 1394 besluiten dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland dat men binnen 10 roeden van de landscheiding tussen Schieland en Rijnland niet mag afbranden of delven, op een boete van 10 pond (Oud Archief Rijnland, inv.nr. 12 fol. 34v). Op 19 november 1519 ordonneren de hoogheemraden van Rijnland dat niemand land mag afbranden om in de as daarvan te zaaïen, wederom op een boete van 10 pond (OAR inv.nr. 17 fol. 47); In 1530 geeft Keizer Karel een soortgelijk verbod 'tot vele plaetsen wast gageel-doorn, riet, seck, en andere ruighe, diemen somtijts wel plach af te barnen, tot groote pericule vande selve Landtscheydinge, op droge tijden'. A.A.J. Meylink, *Geschiedenis van het Hoogheemraadschap en der lagere waterbesturen van Delfland* (Den Haag 1847) 284 nr 265:
- 53 Van der Linden, 'Esselickerwoude', 235.
- 54 Vele vermeldingen in ELO, Huisarchief Warmond, bijvoorbeeld inv.nr. 440: 'verzoekschrift en beschikking betreffende het beheer van de goederen van het beneficium van de kapel van Woude in de parochiekerk, aan de noordzijde van het koor'.
- 55 Van der Plas, 'Heijmanswetering'.
- 56 Oud Archief Rijnland, inv.nr. 11, fol. 41.

Käte Neumann en haar correspondentie met de zoöloog dr. H. Boschma tussen 1929 en 1940

C. Boschma

Käte Neumann, werkzaam in het tweede kwart van de twintigste eeuw in het Zoölogisch Laboratorium, was voor vele generaties studenten in de biologie en in de medicijnen aan de Leidse Universiteit een begrip. In het Laboratorium kreeg zij te maken met twee vooraanstaande biologen, dr. C.J. van der Klaauw, en mijn vader dr. H. Boschma. Beiden zijn later hoogleraar geworden. Met mijn vader had Käte Neumann het meeste contact, vooral omdat hun gevoel voor humor aardig overeenstemde. Dat maakte ook dat Käte tenslotte huisvriendin van het gezin Boschma werd, dat bestond uit Willy (Frederika Wilhelmina) Boschma-Braat, en de meisjes Lieske (Elisabeth) en Wif (Wilhelmina), de oudste zoon Douwe en de tweeling Klaas (Nicolaas) en schrijver dezes, Kees (Cornelis).

Katarina Elisabeth Neumann werd geboren in Koningsbergen, Oostpruisen, op 24 november 1888. Zij overleed in Oegstgeest op 24 februari 1986. Zij kwam uit een artistiek milieu, haar vader was banketbakker en haar broer Max (1885-1973) was kunstschilder, opgeleid aan de Kunstacademie in Koningsbergen, en later lid van de *Berliner Secession*, een in 1899 opgerichte kunstenaarsvereniging, waarvan Max Liebermann de spil was. Neumann was onder meer bekend vanwege zijn Italiaanse landschappen. Een deel van zijn werk werd in 1937 als 'entarter' in beslag genomen. Käte zelf was ook kunstzinnig aangelegd en kon bijvoorbeeld goed tekenen als ze iets wilde uitleggen.

Koningsbergen is de stad waar in 1701 keurvorst Frederik III van Brandenburg zichzelf de koningskroon op het hoofd zet en als Frederik I, koning in Pruisen, grondvester van de Hohenzollerndynastie wordt. Dat feit onderstreept mede het zelfbewustzijn van de ten opzichte van het regeringscentrum in Berlijn enigszins geïsoleerd liggende stad, die overigens door zijn handelsbetrekkingen kosmopolitisch ingesteld is. De bewoners zijn zich van hun bijzondere positie in hun

C. Boschma (Oegstgeest 1928) studeerde geschiedenis en kunstgeschiedenis in Amsterdam en Utrecht, waar hij in 1976

promoveerde. Van 1963-1989 was hij directeur van het Fries Museum in Leeuwarden.

‘Weltburgerrepubliek’ wel bewust, en trots op hun stad, en dat geldt ook nu weer voor de inwoners van Kaliningrad, hoofdstad van wat nu een Russische enclave tussen Litouwen en Polen is.

Käte volgde een opleiding tot röntgenanaliste en werd in die hoedanigheid door het Duitse Rode Kruis tijdens de Eerste Wereldoorlog in 1917 ingezet aan het Russische Front. Maar na het sluiten van de Vrede van Brest-Litowsk, op 3 maart 1918, werd haar afdeling ruim een maand later in vijf nachtelijke treinreizen dwars door Duitsland naar Lille overgebracht, waar zij op 28 april aankwam. Maar omdat Lille zich vier maanden later moest overgeven waren de Duitsers genoodzaakt zich terug te trekken op België.

Over de belevenissen tijdens haar diensttijd voor het Duitse Rode Kruis heeft Käte een dagboekje bijgehouden, waarin zij geestig en indringend haar belevenissen weergeeft. Enkele maanden vóór haar dood heeft zij dat mij in handen gegeven. Het is niet compleet, en wellicht is er nog een tweede boekje geweest, dat verloren geraakt is. In dit artikel zijn citaten uit het dagboekje opgenomen, vertaald in het Nederlands.

In België kreeg Käte alle gelegenheid om oude steden, kerken en musea te bezoeken, en van die gelegenheid maakte ze ruim gebruik. ‘In Mechelen heerst nog de geest van de 17de eeuw, het gouden tijdperk met smaak. Elke dag ontdekte ik nieuwe schoonheden en was blij niet aan werk gebonden te zijn. Van Mechelen ging een lokaal treintje naar Antwerpen, met een militaire pas kostte dat niets en een tijd lang ben ik om de andere dag daarheen gegaan om in de kathedraal en in het museum te zijn. België heeft mij zelfs met Rubens als schilder verzoend. Zijn schilderijen hier zijn om zo te zeggen veel kernachtiger dan die ik in Duitsland aangetroffen heb. Van Mechelen uit ben ik ook verscheidene malen in Brussel geweest, het grote museum en het Museum Wiertz, waar men de lugubere schilderijen met prisma’s plastisch bekijken kan.’

De terugreis naar Duitsland verloopt tamelijk chaotisch. Op 12 november om zes uur ’s avonds bereidt de troep waarbij zij en enkele andere zusters zich hebben aangesloten zich voor op vertrek. De trein, waarin zij terechtkomt, zit vol met soldaten maar blijft urenlang in Leuven op het station staan. Om twee uur ’s nachts moeten ze overstappen in een andere, eindeloos lange en overvolle trein. Ieder moet maar een plaats zoeken en Käte komt terecht in een munitiewagen tussen munitiekisten. ‘Ik geloof dat ik daar toch geslapen heb met mijn schoudertas als kussen. De volgende morgen om acht uur stond de trein nog steeds in Leuven op het station en plotseling was er rumoer buiten en werden de schuifdeuren van de

goederenwagens opengeschoven. De soldaten gingen naar buiten: er was koffie op het perron! Mijn ledematen waren stijf, de temperatuur was onder nul..... Ik hing mijn schoudertas om en strompelde het perron op, maar er stond een grote rij voor de koffie. Toen nam ik het onschuldige maar later betekenisvolle besluit koffie te gaan drinken in een café aan het stationsplein. Twintig minuten later was ik weer op het station. En toen? De trein met mijn reistas en de zusters van onze Lazaretafdeling was ineens vertrokken, terwijl we van 's nachts twee uur af stilgestaan hadden. Wat nu? Godzijdank had ik mijn schoudertas bij me, met mijn militaire zakboekje als röntgenlaborante. Zo kon ik mij altijd legitimeren en bovendien had ik al mijn geld bij me. Die twee dingen gaven mij houvast. Twee landstormers, die ik de weg vroeg, zeiden dat de trein naar Luik was vertrokken. Zij raadden mij aan de hoofdweg op te zoeken en te proberen met een auto mee te rijden naar Luik. Het leek me eerst fantastisch, maar ik schiep moed, vroeg waar de hoofdweg was en ging toen dwars door de velden in de aangewezen richting. Een houten stok met ijzeren punt vond ik onderweg en zo ging ik vrij en alleen mijn onbekende doel tegemoet. Vrieslucht en een winterzonnetje over het heuvelige land. Plotseling was ik innig blij, dat ik....'

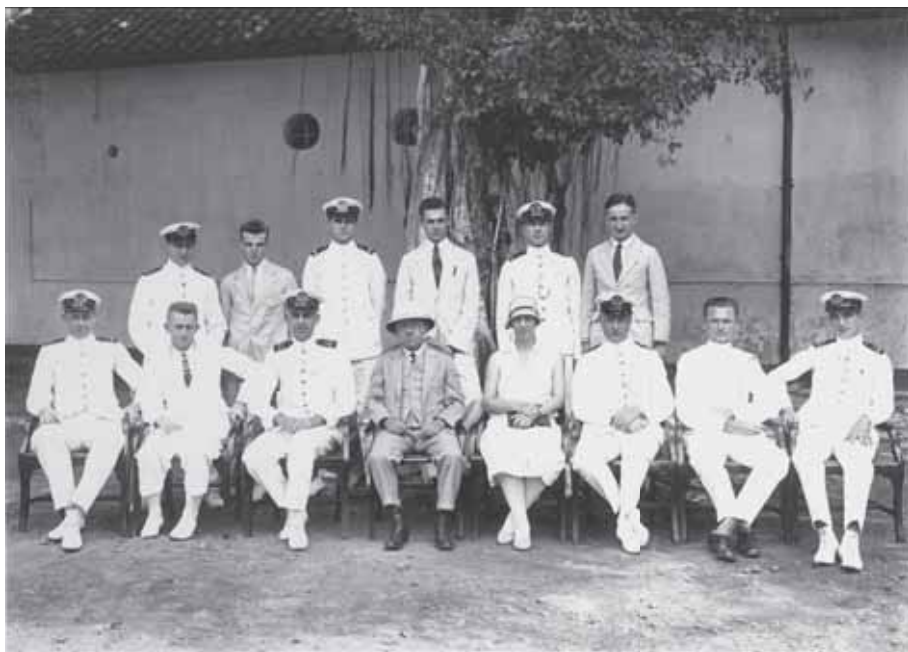
Hier eindigt de tekst, maar ze zal op de een of andere manier de Heimat bereikt moeten hebben.

Naar Leiden

Enkele jaren na afloop van de oorlog komt Käte uit het door werkloosheid en inflatie geteisterde Duitsland naar Leiden, en daar zal ze de rest van haar leven blijven. Het verhaal gaat dat zij als begeleidster van een kindertransport in Holland gekomen is. In elk geval wordt zij op 24 november 1925 ingeschreven in het Bevolkingsregister van Leiden als 'amanuensis-laborante'. Zij woont dan op Schelpenkade 41, een adres waar ook andere alleenstaande bewoners ingeschreven zijn, wat wijst op een kamerverhuurbedrijf. Zij is daar niet ver van het Zoölogisch Laboratorium van de Rijksuniversiteit, dat aan het einde van de Kaiserstraat stond, en dat haar werkplek zal blijven, tot aan haar pensionering in 1953.

Als zij in juli 1929 moet verhuizen naar een kamer aan de Oude Singel, niet ver van De Lakenhal, ondergaat zij dat als een achteruitgang, zo dicht bij het woelige stadsleven. Maar zij zal daar nog een kwart eeuw blijven wonen. Na enkele jaren op kamers aan de Lammenschansweg verhuist zij naar een pension aan de Konin-ginnelaan in Oegstgeest, waar ze tot haar dood gebleven is.

In het Zoölogisch Laboratorium krijgt zij te maken met twee wetenschappers,

De leden van de Snellius-expeditie. Boschma staat als tweede van rechts afgebeeld. In het midden tussen de kapitein en de eerste stuurman zit het echtpaar Van Riel.

die in de twintigste eeuw bepalend zijn geweest voor de biologie aan de Leidse Universiteit: dr. C.J. van der Klaauw¹ en dr. H. Boschma. Beiden zijn naderhand hoogleraar geworden en de titels van hun oraties geven al het verschil van richting aan waarin zij het vak beoefenden. Boschma sprak in 1931 over *Het Soortsbegrip*, Van der Klaauw in 1934 over *Uitwendige doelmatigheid en einddoel bij Kant en in de moderne biologie*. Käte had meer affiniteit met de materiegerichte aanpak dan met de filosofische.

Boschma had na zijn promotie in 1920 aan de Universiteit van Amsterdam begin jaren twintig, op een vergelijkend anatomische studie, getiteld *Das Halsskelett der Krokodile*, marinebiologisch onderzoek in Nederlands Indië gedaan. Door deelname aan de Willebrord Snellius Expeditie in 1929-1930 kon hij zich daar opnieuw aan wijden. De leider van deze expeditie was de meteoroloog P.M. van Riel². Boschma kon toen ook weer contact opnemen met de bioloog dr. Jan Verwey, die in die tijd ook in Indië onderzoek deed.

Tien jaar later kreeg Boschma opnieuw de kans om onderzoek in de tropen

te doen: in 1939-1940 organiseerde het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap een expeditie naar het gebied van de Wisselmeren in Nieuw-Guinea. Boschma maakte daarvan deel uit als bioloog.

Aan Boschma's langdurige afwezigheid wegens deelname aan deze wetenschappelijke expedities danken wij een hele serie brieven, waarin 'mevrouw Neumann', zoals zij stevast door hem genoemd zal blijven worden, levendig verslag doet van haar leven in Leiden in het algemeen en in het Laboratorium in het bijzonder. De brieven, waaruit wij hier citeren, waar nodig vertaald in het Nederlands, bevinden zich in het archief van Naturalis in Leiden.

Käte oefende in het Laboratorium ook een zeker gezag uit: toen Niko Tinbergen in 1973 met de Nobelprijs werd onderscheiden schreef hij uit Oxford aan Boschma: 'ik kreeg ook een brief van juffrouw Neumann, die mij vroeger 'de kleine viespojk' noemde.'³ Het is niet alleen haar bijzondere schrijfrant – spontaan, in het Duits en later in het Nederlands met Duits doorspekt of beïnvloed – die de brieven zo interessant maken, het zijn vooral ook de tijdsomstandigheden, die er hun stempel op zetten.

'Freude herrscht in Trojas Hallen'

16 juli 1929 begint Käte met een beschrijving van de gang van zaken in het Laboratorium: 'Alles ging eigenlijk zijn rustige gang, maar voor mij was het nieuw, aangenaam en amusant dat ik vrijwel alleen de leiding had van het praktische deel van het microtechnische Practicum. Negen kandidaten, vier weken lang. Eigenlijk had Snijders dit in eerste instantie moeten doen, maar Mijnheer kwam zo laat binnen, dat we al halverwege waren en als hij ons met zijn aanwezigheid vereerde toonde hij alleen zijn gezicht en eventueel nog een fluitconcert uit zijn rijke repertoire. Ik vind hem zeer amusant met zijn beminnelijkheid die geen vat op mij heeft, integendeel. Maar dat ligt natuurlijk aan mij, aan wie men bitter weinig heeft. Ik mag blijven als noodzakelijk kwaad, omdat men destijds geen histologische kracht kon aanstellen. Dat is alles, ik kan niet eens een brief aan het geliefde Rijksinkoopbureau schrijven, niets...

Ik vond het prettig Uw brief getypt te krijgen, want Hollands lees ik niet zo vlot en het gaat niet om de vorm, maar om de geest, die een brief persoonlijk maakt. Ik vond het heerlijk om een beeld te krijgen van de stemming bij U aan boord en ik moest lachen toen ik las dat ze aan boord allemaal een beetje zonderling zijn, ieder met zijn eigenaardigheden. Daardoor wordt het in zo'n klein kringetje onder elkaar een stuk levendiger. De verveling slaat dan niet toe.

Maar ik moet nu afsluiten. De zon daalt en de mist stijgt op. Ik ben namelijk mijn kamer op de Oude Singel, die zo dicht aan de straat ligt, ontvlucht. “Staub sollst du fressen...” Ja, het stof en de stinkwolken van auto’s en autobussen komen mij tegemoet. En dus ben ik beladen met al mijn utensiliën naar een hooiweide getrokken, tussen Haarlemmertrekvaart en Poelgeest. De boer heeft mij toestemming gegeven en zo zit ik hier te midden van koeien, kalveren en weide- en watervogels. Ik zit met mijn rug tegen een hooiberg, nu al twee en een half uur. Het is kostelijk hier te zitten en te ademen en het geeft mij innerlijke vreugde.’

13 oktober 1929 volgt dan weer een uitvoerige brief, als antwoord op een brief van Boschma van 1 september. Een brief per zeepost was in die tijd ongeveer zes weken onderweg. Käte leest en herleest en schrijft dan: ‘Bijna zou ik Schiller citeren: *Freude herrscht in Trojas Hallen*.⁴ Ik krijg bijna het gevoel dat ik zo belangrijk ben om zo’n uitvoerige brief te krijgen en mijn ijdelheid stijgt met tien procent! Bent U tevreden? Ik moest een aantal malen hardop lachen en dat kon zonder voor idioot gehouden te worden, omdat ik in mijn etagewoning links noch rechts, boven noch onder burens heb.

Dr. Boschma, U kunt zo ongeloofelijk scherp en kernachtig karakteriseren, dat men onmiddellijk een glashelder beeld voor ogen krijgt, en voelt... Nee, ik doe er het wijgen toe, anders stijgt Uw ijdelheid oeverloos.

Maar de hoofdzaak is: U komt terug! Uw vrouw meldde het mij enthousiast. Het laboratorium zweeg... ik denk dat de studenten het als een opoffering zien, en die bewonderen.

Overigens heb ik een idee: Dr. Van der Klaauw moet directeur van het Historisch Museum van de Leidse universiteit worden, dat men bezig is in te richten in het oude Academisch Ziekenhuis. Dat zou juist een baan voor hem zijn. Hij spreekt met enthousiasme over artikelen die hij wil schrijven bij de oude preparaten van Brugmans,⁵ die ons Laboratorium voor het museum wil afstaan. Van der Klaauw voelt in het verleden nog het levende en heeft daar eerbied en bewondering voor, dus heeft hij het echte museumgevoel. Omdat hij toch waarnemend directeur is, zal het voor hem een bittere noot zijn als een ander of zelfs U professor en directeur zou worden. U zou hij die post het minste gunnen. Maar ik denk dat hij over het hoofd ziet dat een wetenschappelijke instelling meer waard is dan een ambtelijke. Ik ben er van overtuigd, dat als U de teugels in handen hebt er een frisse wind door het oude gebouw zou waaien. Maar u zou wel door een betrouwbare en zelfstandig werkende administratieve kracht bijgestaan moeten worden. Ik denk dat iedereen benieuwd is hoe alles zich zal ontwikkelen en het is zeker goed

dat bij al die onzekerheden U zo snel mogelijk terugkomt. Anderzijds lijkt het mij tergend om over deze bijzondere situatie te moeten horen en het vissen daar vroegtijdig af te breken. Ik heb bewondering voor Uw moed! Een half uur onder water. Dat moet wel merkwaardig zijn. Ik hoop dat U in korte tijd nog belangrijke vondsten gedaan hebt.

Uw houding ten opzichte van de heer Van Riel vind ik kostelijk. Ik hoop dat de vulkaan niet tot uitbarsting komt.

Overigens kwam vandaag, zondag om 11 uur de Zeppelin over Leiden naar Amsterdam. Geen zuchtje aan de lucht. Uit witblauwe wolken kwam langzaam het aluminiumglanzende luchtschip te voorschijn, geëscorteerd door vier KLM-vliegtuigen. Heel langzaam en statig bewoog hij zich van de Turfmarkt over de Oude Singel naar de Mare. Het was een aandoenlijk beeld, maar voor mij niet nieuw. Koningsbergen (nu lacht U) had vóór de oorlog een luchthaven en eigenlijk manoeuvreerde dagelijks zo'n gele (de bekleding was toen nog van zijde) sigaar aan de hemel, waar men niets bijzonders in zag. En nu? *Deutschland überall!*

De hele wereld bewondert het, haat het en kan het toch niet klein krijgen.'

Op 5 januari 1930 schrijft Boschma uit Soerabaja: 'Ik verwacht nog een heleboel brieven van U, nu ik nog zo lang in Indië zal blijven. Ik vind het altijd weer prettig iets van U te horen. U hebt natuurlijk al gehoord, hoe het gegaan is met mijn plannen. Tenslotte heeft de faculteit mij dringend aangeraden om te blijven en daarop kon ik niet anders antwoorden dan dat ik blijven zou. Het was een teleurstelling, vooral omdat ik zowat alles geregeld had voor mijn terugkomst. Bijna al mijn boeken heb ik naar Leiden gezonden, gelukkig heb ik nog enkele hier, zodat ik, als ik zin heb, nog wat zoölogie kan studeren ook. Ik hoop dat U, als U weer eens wat moois weet om een avond uit te gaan, dan mijn vrouw opbelt of ze mee gaat. Zij stelt het erg op prijs dat U dat nu en dan doet en komt er eerder toe om dan uit te gaan dan wanneer zij zelf het initiatief nemen moet. Moeheid is dan vaak de reden, dat zij er niet toe komt. Ook vind ik het heel prettig, dat U nu en dan haar eens opzoekt, ik ben erg blij, dat U het samen zo goed kan vinden.

Binnenkort ga ik voor een week naar Verwey,⁶ daar stel ik mij veel van voor. Het is weer eens een zo geheel ander milieu dan aan boord van ons schip. Tot 21 januari heb ik vakantie, dan vaart het schip weer uit, tenminste, wanneer er geen verandering in de plannen komt, het kan altijd tegenvallen met de reparaties.

Ik hoop dat deze korte brief voor U geen beletsel zal zijn om mij spoedig weer eens te antwoorden. Nu zou ik wel kunnen wachten tot over een paar dagen, maar

ik vrees, dat ik dan weinig tijd meer zal hebben, ik moet dan naar Batavia en daar komt het er voorlopig toch ook niet van. Ik laat het dus maar hier bij.'

'Het lijkt me eeuwig lang geleden, dat ik U geschreven heb,' schrijft Käte op 14 januari 1930, 'maar er kwam van alles tussen en ook het vooruitzicht dat U in februari weer hier in het land zou zijn. En nu? Aan wat voor een keten van misverstanden en gekwetste ijdelheid zijn negen maanden van Uw leven ten offer gevallen?! Hoe anders en vruchtbaarder zou deze tijd voor U in Europa geweest zijn en wellicht voor Uw verdere loopbaan? Niet dat dit expeditie-intermezzo belemmerend voor Uw carrière zou zijn – een professoraat blijft wel zeker – maar helaas is het contact met de faculteit door allerlei nalatigheden zo veranderd – vrees ik, en daarmee het uitzicht op Leiden! Wat een tijd van gespannen verwachtingen! U daar in de tropen en Uw vrouw hier zich zorgen makend!

Intussen komt de hal beneden in het Laboratorium vol te staan met oude bekenden: een stapel van Uw pakkisten is weer terug! Ik ben vooral benieuwd naar de etnografische stukken. Van de biologische wonderen begrijp ik niets, maar voor de esthetische ben ik ontvankelijk. Hier in het laboratorium gebeurt bijna niets. Van der Klaauw heeft bij al zijn drukke bezigheden nooit tijd gehad om ziek te worden. Zo ziet men dat werken een goed medicijn is.

Dat U, Dr. Boschma, zoveel op Timor geweest bent, is fijn, ik zou van harte hopen dat U nog ruim de gelegenheid hebt om in de binnenlanden te komen, want of U nog een derde keer naar Indië zult gaan valt te betwijfelen. In elk geval hoop ik dat de laatste maanden nog veel afwisseling zullen geven. Van Jan Verweij kreeg ik een brief van zes dichtbeschreven kantjes. Waar heb ik dat aan verdiend? Onder anderen schrijft hij: de tijd met Boschma was de heerlijkste in Indië. Ja-ja!!'

En veertien dagen later, 29 januari: 'Leiden staat deze dagen in het teken van de lustrumvierende Vrouwelijke Studentenclub! Alle vlaggen waaien. Alle deelnemers inclusief reünisten zijn met muziek en bereden erewacht (twintig meisjes, waarbij Lies Schuurman) van het station uit door de stad getrokken. Juliana daar midden tussen. De schuchtere Hollandse studenten hebben het werkelijk voor elkaar gekregen de meisjes een gracieuse huldiging te brengen, waarbij ze hen bloemen toewierpen. Dat moet men werkelijk bewonderen. Op dit moment zijn alle 'studentinnen' in de Schouwburg, waar Fritz Hirsch *Die Fledermaus* van Richard Strauss speelt. Na afloop gaan ze in fakkeloptocht met een omweg naar hun clubhuis. Vanuit mijn raam zal ik ze op de Oude Vest goed kunnen zien.

En op 31 januari wordt Juliana dan eredoctor! De gala-avond in K & W in Den Haag heb ik met uw vrouw meegemaakt, daar zult U nog alles over horen.

*Käte Neumann en Kees Boschma op
3 oktober 1935 in Leiden.*

Onlangs hoorde ik dat U van Soerabaja naar Batavia gevlogen bent! U daalt af tot het diepst van de zee en U vliegt door de lucht! Dat is fabelachtig! Dat U zo lang op Timor hebt kunnen blijven is fijn. En uw “mantri” is goed gedresseerd op *Sacculinas*?⁷ Dat is perfect! Ik wens U verder nog een rijke oogst, als hoopvolle bron voor een succesvol vervolg!’

En op 4 februari 1930 bedankt zij voor een brief uit Soerabaja van een maand eerder: ‘Wat een komedie dat Wetenschap en Financiën U in zo’n gecompliceerde toestand gebracht hebben, en dat U zonder (of bijna zonder) Uw boeken Uw tijd moet afwachten. Het lijkt me het beste deze tijd als vakantie te beschouwen, maar ik weet dat U daaraan geen behoefte meent te hebben. Maar laat dan in elk geval lichaam en geest tot rust komen opdat U er later met dubbele kracht weer tegen-
aan kan. Ik hoop van harte dat de tijd bij Jan Verwey vruchtbaar geweest is. Hij is zo zeldzaam sterk en idealistisch aangelegd, dat zijn overtuigingskracht allicht op anderen invloed heeft. Wie weet, misschien is Uw deelnemen aan de expeditie een reden om U in Groningen te benoemen, waar de leerstoel in september vrij komt. Maar ja, Dr. Boschma, ook Leiden is voor U zeker! En Uw vrouw is ook niet iemand om zich in een zo geïsoleerd liggende stad thuis te voelen.’

‘Beste mejuffrouw Neumann,’ schrijft Boschma 29 maart 1930, ‘U verwent mij wel: hier in Ternate kreeg ik van U met elk van de mails een brief. Ik hoop dat U zo door zult gaan, want ik stel Uw brieven heel erg op prijs, niet alleen dat ik dan weer eens wat van U hoor, ook schrijft U op een bijzondere manier over verschillende gebeurtenissen van het Zoölogisch Laboratorium, zó dat ik dadelijk weet, wat er voor bijzondere stemmingen heersen. Ook doet het mij een groot genoegen dat U het met mijn vrouw zo goed kan vinden en dat de kinderen zo op U gesteld zijn. Dat bewijst wel dat U de juiste toon met ze weet te vinden, want het is een min of meer in vrijheid gedresseerd stel: het wordt hen niet geleerd om lief te zijn tegen mensen aan wie ze de pest hebben (begrijpt U deze uitdrukking? Het is niet de bedoeling dat u dit in gezelschap zal gebruiken).

Weet U, dat ik U eind oktober van dit jaar weer Engelse sigaretten hoop te verschaffen? Mijn ijdelheid is er wel enigszins door gestreeld, dat het niet alleen de sigaret is, die het belangrijke hierbij vormt, maar dat het ook wel enigszins komt door de sfeer. Het is toch wel eigenaardig, dat wij het samen zo goed kunnen vinden, al moet het U vaak zeer onaangenaam aandoen, dat ik mij nooit laat meeslepen door Uw enthousiasme, maar steeds nuchter blijf. Ik ben zeer benieuwd hoe de algemene stemming op het laboratorium zal zijn, niet iedereen zal zich er over verheugen, dat ik weer terugkom.

Het spijt mij, dat ik niet eerder heb kunnen terugkomen, maar zoals U weet, achtte men het van zoveel belang voor de expeditie, dat men besloten heeft, dat ik tot 1 september op mijn post moet blijven. Mijn mantri, een inlandse verzamelaar uit Buitenzorg, heb ik geleerd om plankton te vissen. Hij kan het nu al veel beter dan ik. Als ik een half uur bezig geweest ben, dan heb ik er al genoeg van om op het netje te letten. Hij heeft echter een grotere dosis geduld en let soms meer dan twee uur achter elkaar op of men ook afval in zee gooit, die in het netje terecht zou kunnen komen, vangt daardoor ook grotere hoeveelheden plankton dan ik. Wel wisselen wij elkaar af als er veel stations na elkaar komen, bijvoorbeeld één om 0 uur 30 en één om 5 uur 30, dan neemt hij het laatste en ik het eerste. Het kan mij niet schelen om ’s avonds tot half een op te blijven of later, maar om ’s morgens voor 7 uur op te staan, dat vind ik onmenselijk, zelfs hier in Indië. Ik zal hem nog leren ook het materiaal van het strand en de riffen goed te conserveren, dan kan hij het gehele detail biologie voor zijn rekening nemen als ik de expeditie verlaten heb. Hij is dan de titel superbioloog, die hem nu en dan gegeven wordt, geheel waardig. Want nadat ik de expeditie zal hebben verlaten, gaat men nog een paar maanden door met oceanografisch onderzoek.

Op het laboratorium zal ik U natuurlijk met heel veel materiaal lastig komen vallen, zodat U spoedig weer Sacculinas en verwante artikelen verwensen zal. Maar er zal wel tijd over blijven om ontspanning te zoeken met een Engelse sigaret. Ik rook ze hier ook veel, afgewisseld met de heerlijke shagtabak van Van Nelle. Het laboratorium zal wel erg rookvrij zijn, nu ik er niet ben.

Mijn prettigste tijden van mijn verblijf in Indië zijn geweest het Congres en de andere tijden, dat ik met Verwey samen was. Verwey is zo'n prettig, eerlijk mens, dat men wel goed met hem moet kunnen opschieten. Tenzij men zelf in zijn innerlijk niet eerlijk is, dan geeft het natuurlijk conflicten. Hier aan boord heb ik het vrij geschikt, het heeft in veel opzichten zijn aardige kanten. Toch zal ik blij zijn als ik weer goed en wel terug ben.'

Intussen heeft Käte, zoals zij 11 mei 1930 schrijft, de leiding van het Microtechnische Practicum. Klaarblijkelijk heeft zij in de praktijk haar sporen verdiend. 'Het klinkt verwaand,' schrijft zij, 'zij moeten hard werken en de stemming is wat gejaagd, maar er is ook tijd voor scherts. Eigenlijk is het brutaal van mij om lange "redevoeringen" te houden, en dat zij mij ten eerste verstaan en ten tweede aandachtig luisteren naar mijn "koeterwaals". Zij begrijpen mij beter, dan Dr. van der Klaauw, die mij altijd maar langzaam begrijpt.'

Inmiddels staat de terugreis van Boschma vast en, schrijft Käte: 'We kunnen al *auf Wiedersehen*" zeggen, wat klinkt dat goed.'

Vier jaar later, in 1934, volgt de benoeming van Boschma als directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie. De schrik slaat haar om het hart, schrijft zij op 15 juni, terwijl ze eigenlijk een jubelbrief zou moeten schrijven, maar het is een oud verhaal: 'Wie arm is wordt geplukt, maar wat blijft is mijn dank voor Uw vriendschap. Laten we hopen dat de verandering slechts uiterlijk is, mijn zwaar-moedigheid laat me zo zelden "mensen" vinden.'

Het contact is gebleven, mede door de microtechnische opdrachten, die Käte voor Boschma mag blijven uitvoeren dankzij een financiële regeling.

Boschma naar Nieuw-Guinea, oorlog in Europa

Vijf jaar later, in maart 1939 brengt de benoeming van Boschma in het wetenschappelijk team van de Nieuw-Guinea expeditie van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap een nieuwe schok. 'Ik hoop van harte,' schrijft Käte op de 15de, 'dat een tijdelijk leven in helemaal nieuwe omstandigheden een weldadige invloed op lijf en ziel en wetenschap voor U zal hebben. En dat Uw arbeid de zoölogie zal verrijken, en de systematiek weer voor onverwachte problemen zal

*Prof. dr. H. Boschma in het
Rijksmuseum van Natuurlijke
Historie in Leiden (1958).*

stellen. Vergeet alle bedrukkende Europa-rommel en ga met ontdekkers-instinct naar onontdekte streken.’

Zelf gaat Käte in de zomer van 1939 naar Finland, naar het voor haar zo nostalgische Oostzeegebied. Medio augustus is zij terug en veertien dagen later, op de 29ste, wordt de Algemene Mobilisatie afgekondigd en moeten de Rijksinstellingen de verplicht passende maatregelen nemen. Bij het Laboratorium worden zandzakken gevuld en tegen de gevels geplaatst. Practicum-emmers met water gevuld op alle verdiepingen neergezet, en de bibliotheek naar de kelder.

‘Wat doet Hitler, wat doet Engeland en wat Rusland? De verbinding Harwich-Hoek van Holland is gestaakt. In Duitsland is alles op de bon. Van Nederland, België en Zwitserland is de neutraliteit gegarandeerd, maar wat betekent dat nu nog?

Bent U al met Papoea’s in aanraking gekomen? Zij lijken mij griezelig zwart – en in ieder geval – zeer wild! En misschien zeer nieuwsgierig naar zo’n witte man, vangen hem en brengen zo’n wonderlijke jachtbuit naar hun koning en naar hun kraal! In ieder geval hoop ik dat U als een gezond mens terugkomt, die ook innerlijk rust en kracht gevonden heeft.

De gemobiliseerde soldaten zien er niet vrolijk uit, want bij deze rampzalige toestand is het hier een vochtige hitte, dag in dag uit. Professor, alle goeds voor U

en voor die arme ellendige wereld die bezeten is van moord-, macht- en roofgedachten.’

‘Men zegt,’ vervolgt zij op 6 september, ‘dat er nog een vliegtuig naar Indië gaat, vandaar deze groet aan U, wellicht de laatste. De neutraliteit van de lucht is al meermaals geschonden, en als men niet goed in geografie is... men kan nooit weten. Engeland heeft zich voorlopig beperkt tot een morele aanval op Duitsland, door met vliegtuigen tweemaal 600.000 pamfletten uit te strooien. Intussen volvoert Duitsland zijn programmatische inval in Polen. Het schijnt dat er ook parachutisten in Poolse uniformen losgelaten worden.

Weet u, dat de 2000 zandzakken alweer verplaatst zijn? Professor van Arkel⁸ heeft als deskundige het Laboratorium als niet beschermbaar verklaard. Dus zijn alle zandzakken nu rondom de vleugel Physiologie-Sterrewacht opgehoopt. En de belangrijkste instrumenten zijn daar naartoe overgebracht. Het alcoholmateriaal blijft waar het is – en alles wordt aan toeval en geluk overgelaten. Op een avond moest het hele zoölogische lab op het terrein van de Universiteit aantreden om de gasmakers met de filters in de traangaskamer te proberen. Natuurlijk heb ik – net als U – een buitenmodel hoofd – en het masker sluit absoluut niet. Bij deze constatering blijft het, een verandering is niet mogelijk, en het is mij ook totaal eender. Ik heb nog nooit mijn draai in dit leven gevonden – dus mij is alles best. Wat van deze oorlogstoestand zich uitkristalliseren zal is niet te voorzien! Ruslands verdere houding zal wel beslissend worden. Wie kan het spel doorzien? *Vielleicht endet alles in einen Parteien- in einen Commun-Nazie Krieg mit der Paracommunisten aller Länder vereinigt euch* --- Is Uw kamp goed georganiseerd, met mensen en hulpmateriaal? Hebt U intelligente bedienden? Kunt U radioberichten ontvangen en luistert U daarnaar? Wie weet hoe en wanneer U weer naar Europa komt? In elk geval wens ik van harte dat Uw werk succesvol zal zijn en dat U gezond blijft.’

En veertien dagen later, op 22 september: ‘Hoe gaat het met U?, is een vaak gestelde vraag in het Laboratorium! Men weet zo weinig en denkt veel en vermoedelijk het verkeerde. De hele expeditie heeft voor ons het beeld van een ontvoering. U bent daar niet *Drei Männer im Schnee*,⁹ maar *drei Männer in Waldunheimlichkeit*. Wat een situatie! Ik kan me voorstellen dat in zo’n tijdelijke gevangenschap veel energie en rotsvast vertrouwen nodig is om de ontdekkersgeest te behouden en te verzamelen en te zien wat dit geheimzinnige land te bieden heeft. Dat de Papoea’s zo onwelwillend zijn vind ik onheilspellend en onaangenaam. Zij nieuwsgierig, onvriendelijk en talrijk, en U van de wereld afgesneden. Hebt U ook geen radio meer om SOS-berichten uit te zenden? Dat is interessant! Het is maar te

hopen dat U dat niet nodig hebt, en dat er geen ziektes, ongelukken of hooglopende ruzies optreden en dat alles naar omstandigheden goed zal aflopen, dat de voedselvoorziening goed blijft en U op tijd weer wordt opgehaald! Of U dan naar Europa kunt komen kan momenteel niemand gissen. Het is te hopen dat U het land van Uw vaderen weer terugvindt, want de landkaarten veranderen van dag tot dag. Engeland praat nog steeds over hulp aan Polen, maar Polen heeft opgehouden te bestaan. Warschau wordt een tweede Madrid, het verdedigt zich met de moed van de vertwijfelde, maar kan onmogelijk op tegen het gewapende Duitsland met zijn 3000-5000 vliegtuigen. Wat zich daar in het oosten afspeelt is erg! Wie kon is uit Polen naar Roemenië gevlucht, zowel militair als civiel. In ieder geval is de spanning in de kranten groot, maar hier gaat het gewone leven nog zijn gewone gang. Ik word er alleen af en toe misselijk van. Misschien bereikt dit vod U helemaal niet – in ieder geval wil ik U zeggen dat wij allemaal veel aan U denken en U met de beste wensen een goede toekomst toewensen.’

Een brief uit Nieuw-Guinea van 8 september bereikt Käte op 11 oktober: ‘Een vrolijke dag! Men verwacht van U niets, omdat de situatie voor ons hier volkomen onberekenbaar is. Maar ik waardeer het absoluut dat U, daar in de wereld der wilden levend, nog energie hebt om naast verplichte dienstbrieven ook nog mensenbrieven te schrijven. Al uw goede Laboratoriumvrienden waren blij om van U te horen, en in het bijzonder geïmponeerd door het grote aantal zesbenige slaapgenoten in Uw donzen slaapzak. Wat een toestand! Maar die laat zich waarschijnlijk niet veranderen. De middeneuropese mensenvlo houdt niet van paardereuk, dus rolden de soldaten in de Wereldoorlog – de momentele heeft nog geen naam – zich in paardedekens, wat afdoende bleek te zijn. Maar U hebt dit blijkbaar in het geheel niet nodig, want U schrijft dat U niettegenstaande al dat zesbenige gekriebel en gesteeek toch goed kunt slapen. Dat is tenminste een criterium voor Uw geestelijke en lichamelijke gesteldheid. Ik hoop van harte dat U het gemakkelijke leven daar nog lang kunt volhouden en dat U geniet wat er te genieten valt. En wat een geluk dat daar geen malaria-gevaar bestaat. Voor zover ik weet bent u daar vatbaar voor en de medische hulp zal daar wel beperkt zijn, en dan zijn vlooiën onschadelijke bloedzuigers.

Het lijkt mij buitengewoon interessant met zulk een zwart volk om te gaan. Kunt u niet als ruilmiddel beesten tekenen? Of bent U van ruilmiddelen voorzien?

Hoe het hier gaat? Alles zijn gang! Goddank! Engeland en Duitsland vliegen niet meer over Nederlands gebied. Proefondervindelijk hebben zij geografie geleerd. Omdat het voorkomt dat Engeland Nederlandse post controleert zal ik niet

in bijzonderheden treden van alles wat er gebeurt. Maar tienduizenden mensen zijn in Polen, Duitsland en ook Engelsen dood, dood, dood. De Sowjets beheersen de hele Oostzee. Estland en Letland hebben verdragen moeten sluiten, die aan de Russen militaire steunpunten bieden. En alle Duitsers en Esten en Letten van Duitse afkomst, vaak al sedert driehonderd jaar daar gevestigd, moeten deze landen verlaten. Met achterlaten van hun vermogens, die hun in Groot-Duitsland met Duits geld en Duits bezit vergoed worden. Ze kregen 48 uur de tijd om hun zaken te regelen. Een deel is al in Danzig aangekomen. Mijn geliefd Finland stelt zich tegenover de Russen te weer, nu nog aan de conferentietafel, het moet een militair verbond sluiten, maar wil dit absoluut niet!

Zo, ik hoop dat U kunt lezen wat ik gepend heb. Het was heerlijk van U te horen – en te weten dat U zo wonderbaar tot rust gekomen bent! Ik groet U van harte!

In januari 1940 maakt zij zich zorgen: ‘Ik weet niet waar U uithangt, weet alleen dat de expeditie haar doel bereikt heeft en de staf in Soerabaja aangekomen is. Ik hoop van harte dat U nog een hele tijd in Indië zult blijven, werken en uitrusten en genieten wat te genieten valt. Gezien de algemene toestand in Europa en elders zal wel niet gauw weer geld voor expedities beschikbaar gesteld worden, dus blijf maar zo lang als het fatsoen het toelaat. Verdienen doet U de rust ten volste mate. Op het museum zal men nu eerst werkelijk begrijpen hoeveel werk op Uw schouders drukt en hoe ontzaglijk veel werk U doet. Het lijkt of deze oorlog een kwestie van tijd wordt, m.a.w. *“ein Schrecken ohne Ende”*. Nogmaals, blijft U zo lang mogelijk weg, want als U terug bent neemt U weer in jaren en jaren geen vakantie!’

Met de Johan van Oldenbarnevelt keerden de expeditieleden terug. Op 17 februari 1940 uit Batavia vertrokken kwam het schip ongeveer een maand later aan in Genua, vanwaar de terugreis naar Nederland nog per trein door Frankrijk afgelegd kon worden. De Noordzee werd wegens mijnnegevaar gemeden.

De laatste jaren in het Laboratorium

Het tijdens de Nieuw-Guinea-expeditie verzamelde materiaal werd in Buitenzorg in kisten verpakt en gereedgemaakt voor verscheping naar Holland. Maar de opdracht daartoe kon pas na de oorlog, in mijn eigen herinnering in 1946, probleemloos uitgevoerd worden. Een deel van de tropenpakken kon in die tijd van textielschaarste vermaakt worden tot zomerkleren voor mijn broers en mij.

De terugkeer van Boschma in Leiden betekent ook het einde van de briefwisse-

ling, maar het contact blijft bestaan zolang Käte aan het Laboratorium verbonden is, en zelfs daarna.

In december 1953 neemt Käte afscheid van het Laboratorium wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd, maar met circa 28 dienstjaren is haar pensioen aan de magere kant. Dubbel welkom is het dan ook dat zij kan blijven meewerken aan de collectie *Rhizocephala* van professor Boschma. Voor haar laboratoriumwerk worden speciale fondsen aangeboord. 'Ik ben er zeer blij mee', schrijft zij in november 1954, 'en dubbel blij door het "überhaupt" nog te mogen werken en dat ik zodoende nog enig contact met priesters en Hoge priesters der Wetenschap blijf houden. En met vreugde heb ik kennis genomen, dat de Curatoren ook voor het volgend jaar een som – en daartoe een verhoogde som voor mijn werk hebben toegestaan.' In 1982 meldt professor dr. L.B. Holthuis haar dat de Collectie Boschma (van de *Rhizocephala*) in de Museumcollectie is opgenomen: 'de duizenden die U met zoveel toewijding gemaakt hebt en die er alle nog zo keurig uitzien.'¹⁰

Noten

- 1 L.D. Brongersma, 'Levensbericht C.J. van der Klaauw (1893-1972)', *Jaarboek 1972 van de KNAW*, 127-133; H. Boschma, 'A concise review of the scientific activities of C. J. van der Klaauw', *Archives néerlandaises de zoölogie*, 1959, tome XIII, 5-9.
Cornelis Jakob van der Klaauw studeerde biologie in Leiden, assistent aan het Zoologisch Laboratorium, Lector in 1931. Professor in de zoölogie en directeur van het Laboratorium 1931.
- 2 P.M. van Riel, meteoroloog en directeur van de Filiaalinstelling van het KNMI te Amsterdam, leidde de expeditie. *Wetenschappelijke uitkomsten der Snellius-expeditie ... 1929-1930*, Leiden, E.J. Brill.
- 3 Brief in Familiearchief Boschma, Tresoar, Leeuwarden.
- 4 De beginregels van het gedicht Cassandra van Friedrich Schiller zijn: *Freude war in Trojas Hallen, Eh die hohe Feste fiel*;
- 5 De Leidse hoogleraar S.J. Brugmans werd in 1815 naar Parijs gezonden om de in 1795 door de Fransen afgevoerde stadhouderlijke verzamelingen te repatriëren.
- 6 Jan Verwey (1899-1981), zoon van de dichter Albert Verwey, ontwikkelde in Noordwijk zijn belangstelling voor de biologie en studeerde biologie in Leiden. In 1927 werd hij bioloog bij het Laboratorium voor Onderzoek der Zee aan de Pasar Ikan te Batavia. In 1931 werd hij directeur van het Zoologisch Station van de Nederlandse Dierkundige Vereniging te Den Helder. G.P. Baerends, 'Levensbericht J. Verwey', *Jaarboek 1981-1982 KNAW*, 178-186.
- 7 Een mantri is een inlandse bediende. Sacculinas zijn parasieten op krabben, en Rhizocephala zijn parasitaire rankpootkreeften. Boschma was tijdens zijn studie in Amsterdam als hoofdassistent van professor Van Kampen al begonnen met de bewerking van de Rhizocephala, verzameld door de Siboga-Expeditie (1899-1900). Hij wijdde tenslotte meer dan 130 artikelen aan dit onderwerp.
- 8 Prof. Dr. A.E. van Arkel, hoogleraar Scheikunde van 1934-1964.
- 9 Titel van een roman van Erich Kästner uit 1934.
- 10 Brief in Familiearchief Boschma, Tresoar, Leeuwarden.

Robbert Dijkgraaf ontbult een formule van Einstein op de gevel van Museum Boerhaave. Foto Hielco Kuipers.

Kroniek van Leiden over 2015

W. Smitsloo-de Graaff, A. van Leeuwen en R.D. Paauw

Januari

- I Leiden telt 121.594 inwoners. De bevolking groeide in 2014 met 378 personen.
- I De Pancrat aan de Middelstegracht, het laatste buurthuis in de binnenstad, sluit na bijna 28 jaar zijn deuren.
- I De Jelgersmakliniek, centrum voor persoonlijkheidsstoornissen van de GGZ, houdt op te bestaan.
- 8 Zo'n 1.000 mensen verzamelen zich op het Stadshuisplein om te protesteren tegen de terreuraanslag een dag eerder op de redactie van satirisch tijdschrift 'Charlie Hebdo' in Parijs, waarbij twaalf doden vielen. Alle sprekers noemen het een aanslag op de vrijheid en de democratie.
- 8 Het mes moet in het winkelbestand. In delen van Haarlemmerstraat, Breestraat en Lange Mare moeten winkels een andere functie krijgen, zoals wonen, vindt de PvdA.
- 13 De bouw van het testlaboratorium, het zogeheten Biotech Training Facility op het Leidse Bio Science Park valt 750.000 euro duurder uit en komt bovenop de acht miljoen die eerder was geraamd.
- 15 Tussen rijksweg A44 en het wijkje Bockhorst is een omvangrijk verkeersknooppunt in aanleg. De Haagse Schouwweg wordt doorgetrokken naar het Bio Science Park en de Plesmanlaan zal daar onderdoor kruisen in een nieuwe tunnel.
- 17 De Leidsche Vereniging van Postzegelverzamelaars bestaat 75 jaar en geeft een speciale jubileumzegel uit, ontworpen door Frans Hemelop. Daarop zijn het oprichtingsverslag uit de krant van 18 januari 1940 en het stadhuis van voor 1929 te zien, dat het clubblad siert.
- 20 Politie en gemeentelijke opsporingsambtenaren treden harder op tegen overtreddingen in de pleziervaart. Te hard varen kost minimaal 100 euro, een leeg blikje overboord gooien 140 euro.
- 25 De protestrede die de Leidse hoogleraar Rudolph Cleveringa op 26 november 1940 tegen de Duitse bezetter hield, wordt uitgeroepen tot 'Beste toespraak van Nederland'.

- 26 BBB Therapeutics is failliet. De 25 werknemers van het Leidse bio-science bedrijf worden ontslagen.
- 26 Op de ledenvergadering van UVS wordt een nieuw bestuur geïnstalleerd onder voorzitterschap van de 58-jarige Mat de Tombe, om de club te redden die een schuld van twee ton heeft.
- 27 Leiden, Oegstgeest en Leiderdorp steunen het plan 'De Leidse Ring' om één grote aansluitende verkeersader te maken die ruim om het centrum van de stad loopt.
- 28 Wouter Ydema (31) wordt tot nieuwe stadsdichter gekozen, als opvolger van Jaap Montagne.
- 29 Wethouder Robert Strijk presenteert de nieuwe mobiliteitsnota 2015-2022. In de plannen wordt eenrichtingverkeer op de Morsweg en de verbinding naar de Haagweg via de Rijnzigtbrug genoemd. Een ander voorstel is het afsluiten van de Spanjaardsbrug voor gemotoriseerd verkeer.
- 30 De eerste paal voor de nieuwbouw van het ID-College tussen Beestraat en Boommarkt gaat de grond in. Vanaf september 2016 zijn de scholen aan het Rapenburg, de Storm Buysingstraat en de 5 Meilaan overbodig.
- 31 Videoworld in de Korevaarstraat sluit, waardoor Leiden geen videotheken meer heeft.

Overleden

- 14 Bart Werk (85), ereburger van de gemeente Leiden. Hij was prominent lid van de PvdA en actief in de vakbeweging.
- 14 Harry Schoch (64), oud-SP-raadslid die zich sterk maakte voor een groener Leiden via de Vereniging Vrienden Oostvlietpolder en de Bomenbond Rijnland.
- 16 Koos Kluivers (77), oprichter/directeur van Kluivers Recycling, groot afvalinzamelbedrijf met vestigingen op het Waardeiland en in Leiderdorp.
- 20 Jan Zandbergen (82), slager, oprichter/directeur van import- en exportslagerijbedrijf Zandbergen Slagerijen BV.
- 27 Eijmert Teekens (81), eigenaar van een groot aantal slagereiwinkels, topman bij vleesimporteur 'De Vleeschmeesters' en eigenaar van vleesleverancier Chateau Briand.

Februari

- 2 Bij het Kooiplein start de bouw van een ondergrondse parkeergarage, winkels op de begane grond en 125 appartementen.

- 5 In Tuinstadwijk wordt de eerste paal geslagen voor de nieuwbouw van 84 woningen van corporatie De Sleutels. Daaraan ging een grote renovatie van 300 woningen vooraf.
- 9 De Hortus Botanicus Leiden bestaat 425 jaar. Op 9 februari 1590 kreeg de Universiteit Leiden toestemming van de stad om achter het Academiegebouw 'de ledighe plaetse als hoff' in te richten. De oudste boom, een goudenregen, staat sinds 1601 bij de ingangspoort.
- 9 President Christophe Rossel van de European Physical Society (EPS) onthult een plaquette voor de hoofdingang van het Kamerlingh Onnesgebouw aan het Steenschuur 'als plek van historisch belang'. Ooit was hier de koudste plek op aarde.
- 10 Naturalis krijgt 1,2 miljoen euro van de Bankgiroloterij voor aankoop van een Tyrannosaurus rex. Het museum had zelf al vijf miljoen euro hiervoor opgehaald.
- 13 Minister Jet Bussemaker geeft groen licht voor de overname door ROC-ID College van ROC Leiden, dat anders failliet zou gaan wegens te hoge huurlasten van de twee enorme gebouwen bij de stations Lammenschans en Leiden Centraal.
- 13 Basketballer Worthy de Jong wordt Leids sportman van het jaar. Bij de vrouwen wint atlete Tessa van Schagen, die ook de publieksprijs krijgt.
- 13/14/15 Het Daniël Noteboom toernooi van het LSG, het oudste schaaktoernooi van Nederland, beleeft de 75ste editie in Corpus.
- 14 De finale van het 37ste Leids Cabaret Festival in de Leidse Schouwburg wordt gewonnen door Thijs van de Meeberg (1988).
- 16 Ziggo past het kabelnetwerk aan na de overname door het Amerikaanse Liberty Global, dat in Nederland ook het moederbedrijf is van UPC.
- 16 De Haagse rechtbank veroordeelt twee Polen van 38 en 46 jaar tot drie jaar celstraf voor de gewapende overval op juwelierszaak Van Gerner in de Maarsmansteeg in 2012.
- 19 Op de voormalige voetbalvelden van LFC aan de Boshuizerkade start ontwikkelaar Amvest met de bouw van 200 woningen.
- 20 Voetbal(fusie)club FC Rijnland bestaat 25 jaar.
- 20 Studentenhuisvester Duwo reikt de eerste 145 sleutels uit aan nieuwe bewoners van de studentenwoningen van het project Leidse Schans, een campus voor 2.200 studenten en werkende jongeren tussen de Lammenschansweg en de Kanaalweg. In het midden komen winkeltjes en er is ruimte voor evenementen.

- 25 De Haagse rechtbank verklaart schildersbedrijf Henk Ladan & Zn aan de Boommarkt failliet.

Overleden

- 1 Discjockey en musicoloog Nico Bill (70).
- 9 Lucia Steinbach (92), beeldend kunstenaar en erelid van schilder- en tekenvereniging Ars Aemula Naturae.
- 13 Han Lacourt (81), oprichter en eigenaar autorijscholen.
- 27 Jan Braakman (94), eigenaar/directeur van LTC op industrieterrein De Waard. Het bedrijf verkoopt artikelen voor hobby en handwerken.

Maart

- 1 De Israëlische ambassadeur Haim Divon en zijn vrouw brengen een bezoek aan de uit 1723 daterende synagoge, waar zij de unieke zeven parachot (thoragordijnen) bewonderen.

Ambassadeur Haim Divon bekijkt de Parachot in de Leidse Synagoge. Foto Hielco Kuipers.

- 5 Het eerste Erfgoedcafé bij restauratiebedrijf Burgy is een succes. Het café, initiatief van o.a. onze vereniging, trekt een grote groep geïnteresseerden. Vier keer per jaar vindt het plaats op steeds wisselende plekken die iets met de Leidse historie te maken hebben.
- 5 Modewinkel Dennis Collections aan de Breestraat is failliet. Bij het decennia bestaande bedrijf, een voortzetting van het voormalige Style Penseel, werkten vier personeelsleden.
- 5 In de Zeeheldenbuurt worden niet meer woningen gesloopt dan de ongeveer honderd waarover al was besloten. De andere 258 huurhuizen worden opgeknapt door Portaal. Dat zijn de corporatie en de bewoners overeengekomen.
- 7 Twee jaar nadat Arriva het busvervoer in Leiden en omstreken heeft overgenomen van Connexxion, is er nog van alles niet in orde, met name bij de busperrons naast het Leidse station. Reizigers en reizigersvereniging Rover hebben klachten over de gebrekkige informatie. Wethouder Strijk belooft er in samenwerking met de provincie iets aan te doen.
- 24 Bij de zorg- en welzijnsorganisatie Libertas verdwijnen circa veertig fulltime arbeidsplaatsen: zo'n tien procent van het personeelsbestand. Libertas Leiden sloot het jaar 2014 af met een tekort van ruim 1 miljoen euro. Door de veranderingen in de zorg die 1 januari 2015 ingingen, is het budget voor dit jaar ook nog eens circa 1,3 miljoen euro lager.
- 25 De zorg voor patiënten met kanker in de Leids-Haagse regio moet beter en toegankelijker worden. Daarom gaan het LUMC en het Haagse MCH samenwerken. Het Universitair Kankercentrum Leiden/Den Haag krijgt als vestigingen het LUMC en MCH Antoniushove in Leidschendam. Het uiteindelijke doel is patiënten sneller duidelijkheid te geven over de diagnose en behandeling.
- 26 Bouwwethouder Laudy en projectontwikkelaar ASR tekenen de contracten voor de bouw van de Catharinasteeg, een nieuwe winkelstraat tussen de Aalmarkt en de Breestraat. Naar verwachting is de nieuwe steeg na de zomer van 2016 klaar. Daardoor komt 5.700 vierkante meter winkelruimte beschikbaar. De namen van de huurders worden geheim gehouden.
- 26 Zo'n 9.000 handtekeningen en digitale steunbetuigingen voor het behoud van Qbus en het Muziekhuis worden op het gemeentehuis overhandigd. Als het aan de gemeente ligt, wordt de stichting die beide popmuziekruidtes beheert, er nog dit voorjaar uit gezet.

- 31 Dierenspecialzaak Vlieland aan de Nieuwe Rijn stopt na 130 jaar. Eigenaar Ger Deurloo die al bijna vijftig jaar in het vak zit, slaagt er niet in een opvolger te vinden.

April

- 1 Boeren in Leiden en omgeving vieren 'Bevrijdingsdag' omdat het melk-quotum, dat de Europese Unie in 1984 invoerde om boterbergen en melkplassen tegen te gaan, per 1 april verdwijnt. Van overproductie is al jaren geen sprake meer.
- 2 De penningmeester van de Leidse SP blijkt de complete spaarpot van zo'n 34.000 euro te hebben verduisterd. De SP heeft aangifte tegen hem gedaan. De man vloog er eerder uit bij het COC, omdat hij ook daar, in dezelfde functie, de kas achteroverdrukte.
- 2 Het ontwerp voor de nieuwbouw en restauratie van Museum De Lakenhal wordt aangepast. Het plan om openingen te maken in de buitenmuur aan de Oude Singel is geschrapt. De muur blijkt de laatste te zijn bij een dergelijk voorhof in Nederland die nog helemaal intact is.
- 8 De omstreden invoering van betaald parkeren in de Leidse buitenwijken is met een kwartaal vertraagd, aldus verantwoordelijk wethouder Strijk. Aanvankelijk wilde de gemeente in oktober van dit jaar fasegewijs beginnen met het doorvoeren van betaald parkeren, maar schuift dit op naar 1 januari 2016.
- 8 Terwijl andere kerken langzaam maar zeker leeglopen, groeit de Leidse Josephkerk. In de zondagse missen aan de Herensingel is het, na een terugval vijftien jaar geleden, weer even druk als twintig jaar geleden. Steeds meer gezinnen met jonge kinderen kiezen voor de Josephkerk vanwege het conservatieve, traditionele karakter.
- 11 Het is vandaag precies honderd jaar geleden dat 'Goeie Mie' haar laatste adem uitblies in een vrouwengevangenis in Gorinchem. Maria Catharina Swanenburg uit de Singelstraat vergiftigde naar verluidt 102 burens en familieleden, van wie er 27 stierven.
- 14 Het 'Lubbebusje' is niet meer. De Zoeterwoudse firma Th. Lubbe Reizen, die decennia lang het vervoer van gehandicapten regelde in de Leidse regio, heeft dat overgedaan aan het landelijke vervoersbedrijf Connexxion. Lubbe gaat verder als touringcarbedrijf.
- 16 Leidse woningcorporaties maken zich zorgen over de steeds langere wachtlijsten voor goedkope huurhuizen. Dit komt door de afbraak van goedkope

huurwoningen en de toename van vluchtelingen voor wie huisvesting gezocht moet worden. Om nog langer wachten te voorkomen vragen de corporaties de gemeente na te denken over alternatieve huisvesting, zoals in leegstaande kantoren of verzorgingstehuizen in de stad.

- 16 Het aantal meldingen van verwarde mensen in Leiden stijgt hard, van 2011 tot 2014 van 261 naar 574, 34 procent meer dan het landelijk gemiddelde. De oorzaak is volgens politiechef Ruud van Leeuwen 'complex'. Eén ervan is dat daklozenopvang De Binnenvest lastige daklozen wegstuurt.
- 17 De veertigste Singelloop, weggeschoten door minister Melanie Schultz, levert zowel een recordaantal deelnemers als een recordopbrengst op. Welgeteld 5.500 enthousiastelingen voltooien de loop.
- 17 Leiden heeft geen plaatselijke vestiging meer van de Belastingdienst. Vandaag gaat de deur van het kantoor aan de Willem de Zwijgerlaan voor de laatste keer dicht achter de medewerkers. De meeste van de 168 Leidse belasting-ambtenaren verhuizen naar het kantoor van de dienst in Hoofddorp.

- 24 Koning Willem-Alexander en koningin Máxima wonen in Leiden de Konings-
spelen bij door deel te nemen aan het gezamenlijke schoolontbijt en het start-
schot voor de feesten te geven. Nergens in het land worden de Konings-
spelen zo massaal gevierd als in Leiden. Bijna 8.000 kinderen van dertig basisscholen
doen mee, begeleid door ruim 1.000 leerlingen uit het voortgezet onderwijs,
MBO en HBO.
- 28 Naast de Hortus Botanicus komt een voetgangerstunnel, dwars door het his-
torische P.J. Vethgebouw. Die doorgang wordt onderdeel van het Singelpark,
zo maken gemeente Leiden en universiteit bekend. Tegelijk presenteert het
stadsbestuur een plan voor zeven bruggen die ook voor de wandelroute langs
de singels nodig zijn. Als het park eenmaal af is, ontstaat één groene route om
de binnenstad heen, die de diverse parken langs het water met elkaar verbindt.

Overleden

- 2 Pieter Obbema (84), conservator Westerse handschriften UB Leiden, bui-
tengewoon hoogleraar Katholieke (toen zo geheten) Universiteit Nijmegen,
oud-voorzitter Vereniging Oud Leiden.

Mei

- 1 Na ruim zeven jaar plannen begint de renovatie van het veertig jaar oude zorg-
centrum Lorentzhof. Deze moet in 2016 klaar zijn.
- 2 In Leiden studeerden vorig jaar 27.750 studenten, 9.400 van hen (34%) be-
wonen een kamer die gemiddeld 340 euro per maand kost. Het tekort aan
studentenkamers in Leiden lijkt eindelijk voorbij.
- 2 De minister van Onderwijs redt ROC Leiden met een bedrag van maximaal
40 miljoen euro. De fusie met het ID College gaat wel door maar wordt drie
jaar uitgesteld, omdat ROC Leiden alsnog lagere huisvestingskosten heeft
kunnen afspreken met vastgoedeigenaar Green en de Bank Nederlandse
Gemeenten. Een snelle overname zou bovendien een te grote druk op het ID
College geven. Om na te gaan hoe het zo mis kon gaan met ROC Leiden, stelt
de minister een onderzoekscommissie in. Per 1 juni wordt Ricardo Winter de
nieuwe bestuursvoorzitter van ROC Leiden.
- 4 De dodenherdenking vindt dit jaar niet plaats bij het monument nabij molen
De Valk vanwege de bouwactiviteiten voor de parkeergarage onder de Lam-
mermarkt, maar bij een kopie van het monument, gemaakt volgens moderne
3D-technieken, op het plein voor de Pieterskerk.

- 5 Leiden viert uitgebreid dat zeventig jaar geleden het land werd bevrijd van de Duitse overheerser. Het programma wordt besloten met het bevrijdingsconcert op het Rapenburg.
- 8 Bollenstreek Regiomarketing schenkt de Hortus de zeldzame tulp 'Garden of Clusius' ter gelegenheid van het 425-jarig bestaan van de universiteitstuin. Bij de doop kreeg de tulp enige druppels champagne toegediend. De eerste prefect van de Hortus, Carolus Clusius, introduceerde de tulp in Nederland.
- 8 'De wereld op zijn kop' is het thema van de komende 3-oktoberviering. De optocht, ingekort met 400 meter, gaat wat route betreft ook achterstevoren. Hij begint aan de Zoeterwoudsesingel en loopt via Witte Singel en Noordeinde naar Breestraat en Levendaal. Dit zou de kans op gaten in de optocht aanzienlijk kleiner maken. Het ledenbestand van de Drie October Vereniging nadert de 15.000.
- 9 Het Leidse verzorgingshuis Het Huis op de Waard ondergaat een grote verbouwing die ruim elf miljoen euro kost en anderhalf jaar zal duren. In die periode wijken de 80 bewoners en het personeel uit naar Warmond. Het Huis werd in 1793 gesticht als een gereformeerd opvanghuis voor 'oude lieden'.
- 15 Hoogleraar bestuurskunde Jouke de Vries heeft bij zijn afscheid van de Leidse universiteit uit handen van burgemeester Van Aartsen de erepenning van de stad Den Haag gekregen. Hij zette in 1999 de Haagse campus van de universiteit op. Er zijn daar nu 3.500 studenten.
- 17 Voor de 25ste keer wordt de Leiden Marathon gelopen. Ter gelegenheid daarvan heeft de Atletiek Unie aan Leiden tevens de organisatie van het Nederlands kampioenschap halve marathon gegeven.
- 18 Begin van de bouw van 56 eengezinswoningen op de plaats van de voormalige sportvelden tussen Churchillaan en Boshuizerkade. De wijk gaat Churchillpark heten.
- 20 Keurslagerij Ed Nozeman aan de Van 't Hoffstraat bestaat 125 jaar en behoort daarmee tot de vijftien oudste slagerijen van Nederland.
- 29 In de Atlas voor Gemeenten staat Leiden derde op de lijst van meest monumentale steden in Nederland.

Overleden

- 26 Leo Martina (57), eigenaar van dansschool Bailadores aan de Perzikweg, 'de man die de salsa naar Leiden bracht'.

Juni

- 1 De gemeente stopt in de binnenstad met het apart ophalen van huisvuilzakken. De bewoners moeten hun zakken voortaan deponeren in containers die op ongeveer 160 locaties zijn ingegraven.
- 2 De drie moskeeën in de stad vormen samen het Moskeeënplatform Leiden. 'Eenheid boven verdeeldheid, respect boven strijd'.
- 6 Antiquariaat de Slegte keert terug in zijn oude pand aan de Breestraat.
- 8 De vijfde editie van het Summerjazzfestival in de Leidse Hout trekt ruim 3.000 bezoekers.
- 11 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), voorheen Regionaal Archief Leiden, neemt op bedrijventerrein Roomburg een nieuw depot in gebruik voor de almaar uitdijende regionale archieven en voor lokale bodemvondsten.
- 18 Na overleg met een Kamercommissie stelt onderwijsminister Bussemaker voor om het ROC-Leiden 'gecontroleerd te ontmantelen'. Het is het vierde scenario om met de erfenis van het vastgoeddrama van de school om te gaan. Alleen de beste opleidingen blijven bij het ROC, de overige worden bij andere ROC's ondergebracht.
- 18 De volledig gerestaureerde historische stadsfontein aan de Lindestraat is weer in werking gesteld. Ook het plantsoen eromheen is opnieuw ingericht.
- 30 Volgens de Historische Vereniging Oud Leiden wordt het een trend om in de binnenstad te hoog te bouwen. Oud Leiden geeft daarvan een lijst voorbeelden. 'Men tast zo het profiel van de historische binnenstad aan'.

Juli

- 1 De nieuwe regionale retailvisie ziet weinig toekomst voor de vijf Leidse buurtwinkelcentra Beatrixstraat, Herenstraat, Hoge Rijndijk, Van 't Hoffstraat en Lammenschansweg.
- 3 Roeivereniging Rijnland bestaat vijftig jaar en viert dat met een speciaal boek en drie dagen activiteiten waaronder een tocht met 25 verlichte boten door de singels en grachten.
- 7 B en W besluiten dat het nieuwe overdekte combibad bij De Vliet aan de Voorschoterweg er komt. Als de gemeenteraad instemt, moeten de eerste zwimmers er in 2019 of 2020 terecht kunnen. Het project kost zo'n 15 miljoen euro en vervangt het Vijf Meibad aan de Boshuizerlaan.
- 9 De Waag opent als restaurant zijn deuren. Samen met de gemeente is in 2014 besloten het rijksmonument een horecabestemming te geven. Debuut bv

Nieuwe Horeca onderneming in De Waag. Foto Hielco Kuipers.

maakt van de Waag en de achterliggende Boterhal een nieuwe laagdrempelige, gemoedelijke ontmoetingsplek.

- 9 Met 'gepaste tegenzin' stemt een meerderheid van de gemeenteraad in met de overeenkomst met NS om de ov-poortjes op station Leiden Centraal in de loop van deze zomer te sluiten.
- 9 De wijkbibliotheek in de Merenwijk wordt gered en ook op andere wijkbibliotheeken mag niet worden bezuinigd. De gemeenteraad geeft een duidelijk signaal aan koepel BplusC.
- 14 Na maanden minutieus werk (kosten 25.000 euro) wordt de gerestaureerde epitaaf van Pieter Adriaansz. van der Werf (1529-1604) onthuld in de Hooglandse Kerk. Rombout Verhulst (1624-1698) is de ontwerper van de epitaaf die al sinds 1661 in de kerk hangt.
- 16 Erfgoed Leiden en Omstreken heeft een aantal voorwerpen uit de enorme collectie als 3D-model uitgeprint. De Garenmarktpomp kan zo bijvoorbeeld als schemerlamp worden gebruikt, maar ook is het mogelijk om de originele Leidse sleutels aan een sleutelbos te hangen.

- 16 Ze moet één van de oudste zilvermeeuwen van Nederland zijn: de 29-jarige ‘Leidse’ vrouwtjesmeeuw, bijgenaamd Fama, die van februari tot september elke zaterdag na het afbreken van de markt komt eten op de Nieuwe Rijn. Vogelaar Maarten van Kleinwee herkent de meeuw aan de groene ring om de rechterpoot.
- 21 B en W trekken 175.000 euro uit voor onderzoek naar de huisvesting van ambtenaren na 2020. Nu zitten zij in drie gebouwen: het stadhuis, het Stadsbouwhuis aan de Langegracht en het voormalige belastingkantoor aan de Schipholweg.
- 22 De doorbraak van Aalmarkt naar Breestraat is een feit. Op die plek moet eind 2016 de nieuwe Catharinasteeg worden geopend, waaraan 5.700 vierkante meter winkelruimte beschikbaar komt. De firma Beelen sloopte de afgelopen twee maanden cadeauwinkel ‘t Steentje aan de Breestraat.
- 24 De gemeente stuurt aan op een forse sanering van voetbalclubs. Het streven is dat er in 2017 van de twaalf clubs nog maar vijf of zes over zijn.
- 25 De zwaarste zomerstorm sinds de metingen in 1901 begonnen, richt forse schade aan in Leiden en omgeving. In Leiden sneuvelen zo’n vijftig bomen. In de Hortus Botanicus is het een ravage volgens oud-hortulanus Carla Teune.
- 29 De Raad van State verwerpt alle bezwaren van de wijkvereniging tegen bouwplan Dieperhout. Hierdoor staat niets nog in de weg voor de bouw van 140 huizen, een school, een gezondheidscentrum, een parkeergarage en vier gymzalen bij de Kagerstraat in het Houtkwartier.

Overleden

- 4 Piet Heijn Schoute (73), van 1985 tot 2000 burgemeester van Wassenaar, daarvoor ruim zes jaar wethouder in Leiden en eerder raadslid voor de VVD.

Augustus

- 5 Sterrenkundigen uit Leiden vinden mogelijk het oudste sterrenstelsel ooit. Zij zagen een object van kort na de oerknal, toen het heelal nog piepjong was. Het licht van stelsel EGSY8p7 deed er ruim dertien miljard jaar over om de aarde te bereiken.
- 5 Het Leids Universitair Medisch Centrum (LUMC) en het Radboud UMC in Nijmegen ontwikkelen een malariavaccin dat in 2016 op gezonde proefpersonen wordt getest.

- 8 De zes Leidse gymnastiekverenigingen Jahn, Nieuw Brunhilde, Groen-Wit, Excelsior, Sportpaleis Atlantis en DOS willen in 2016 fuseren tot Gymnsport Leiden. Alleen Brunhilde gaat op eigen kracht verder.
- 10 Ongeveer 3.370 eerstejaars studenten komen naar de Beestenmarkt voor de start van de El Cid-week 2015. De officiële opening is in de volle Hooglandse Kerk.
- 10 Op de Haagweg start de ruim 1,7 miljoen euro kostende renovatie van de monumentale Staatsspoorbrug uit 1942, de laatst overgebleven hefbrug van Leiden.
- 20 Voorafgaand aan de bouw van appartementencomplex 'Het Groene Lakenplein', omgeving Waardgracht, worden funderingen, keldertjes en riolen van een woonwijk met wevershuisjes uit de zeventiende eeuw opgegraven.
- 22 Diogenes heeft aan de Hogewoerd de huizen 59/61 en 63 gekocht. In een ervan woonde dichter Piet Paaltjens (François Haverschmidt). Het andere is een voormalige wijnkoperij waarvoor subsidie aangevraagd is bij het Nationaal Restauratiefonds.
- 24 De Universiteitsraad gaat akkoord met de investering van 117 miljoen euro voor de tweede fase van de Bètacampus van de Universiteit Leiden. Najaar 2016 worden het Gorlaeus- en het Huygenslaboratorium in de Leeuwenhoek gesloopt. De nieuwbouw moet in 2021 klaar zijn.
- 24 De verbouwing van de voormalige conservenfabriek Tieleman & Dros aan de Middelstegracht start met sloopwerk door Vinkbouw Nieuwkoop. Onder de projectnaam 'Woonfabriek' worden er elf appartementen en vijf nieuwbouwwoningen gebouwd.
- 27 De eerste spade voor het Singelpark kan bij het Morspoortplein en molen De Put de grond in. Een meerderheid van de gemeenteraad geeft groen licht.
- 29 Tuinvereniging Oostvliet aan de Vlietweg bestaat vijftig jaar.
- 30 Leiden heeft weer een Joods Studenten Huis na een grote opknappbeurt van het pand naast de synagoge aan het Levendaal.

September

- 2 De Leidse Faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen bestaat tweehonderd jaar en dat wordt uitgebreid gevierd in het Gorlaeuslaboratorium. Decaan Geert de Snoo spreekt over de impact van de exacte wetenschap op het alledaagse leven: 'Het zorgt ervoor dat we naar andere planeten kunnen reizen en onze smartphones kunnen verbinden met wifi'.

- 3 De Hooglandse Kerk viert dit jaar haar 700-jarig bestaan. Op het programma staan onder meer een klank- en lichtshow en diverse (gala)concerten. Ook wordt een jubileumboek gepresenteerd en is het Willis-orgel in gebruik genomen.
- 15 De gevel van Mandenmakerssteeg 7 is veel ouder dan gedacht. Dat blijkt nu bouwhistorici van bureau Baac de pleisterlaag van de gevel van het bouwvallige gebouw hebben verwijderd en een gevel met datumsteen 1588 en decoratief metselwerk ontdekten. In Leiden bestaan vrijwel geen decoratieve voorgevels meer uit de zestiende eeuw en de tijd daarvoor, behalve van kerken en meer openbare gebouwen.
- 15 De 66-jarige koster van de Leidse Hartebrugkerk raakt zwaargewond door slagen op het hoofd als hij wordt overvallen tijdens het afsluiten van de kerk. De overvaller gaat er vandoor met persoonlijke eigendommen van de koster.
- 17 Het recordaantal van 3.345 mensen schrijft zich in voor gratis haring en wittebrood op 3 oktober. De uitdeling zal plaatsvinden in de Waag die sinds een paar maanden in gebruik is als café-restaurant.
- 17 Bijzonder trots is ambulancedienst RAV Hollands Midden over de ingebruikname – als eerste in Nederland – van VIL, Vaststelling Incident Locatie. Dit nieuwe systeem moet het hulpdiensten makkelijker maken om naar de juiste plek te rijden, door gebruik van de gps-software in de mobiele telefoon van de melder. Het systeem werkt tot op een paar meter nauwkeurig.
- 17 Het LUMC neemt een nieuwe en unieke MRI-scan in gebruik, die in euforische termen een ‘supergevoelige alleskunner’ wordt genoemd. De gemeente Leiden heeft naast Europa en het LUMC geïnvesteerd in de 2,5 miljoen euro kostende scanner, bijkomende apparatuur en de verbouwing en inrichting van de ruimtes. De scanner mag ook worden gebruikt voor onderzoek in opdracht van een betalende externe partij.
- 21 Het Bachkoor Holland mag van de voorzieningenrechter in de Pieterskerk blijven zingen. De rechtbank stelt de Pieterskerk, die af wil van het in zijn ogen ‘lastige’ koor, in het ongelijk. Dit koor voert al tientallen jaren de Matthäus Passion en het Weihnachts Oratorium van Bach uit in deze Leidse kerk.
- 23 Leiden gaat versneld huizen gereedmaken voor vluchtelingen. Momenteel wachten in Nederland ongeveer 10.000 vluchtelingen op een woning. Naast huisvesting en werk wil Leiden de integratie van de nieuwe inwoners bevorderen door onderwijs en scholing. Binnenkort worden alle hierover geopperde ideeën tijdens ‘stadsgesprekken’ geïnventariseerd.

- 30 Leidse kunsthistorici maken zich zorgen over de toekomst van de zogeheten Joristrap in Museum De Lakenhal. In de uitbreidingsplannen voor het museum verhuist deze trap van zijn huidige centrale plek naar de zijkant van het gebouw. Onacceptabel, aldus woordvoerder Pier Terwen, omdat de trap in 1874 speciaal door stadsarchitect Jan-Willem Schaap voor die plek is ontworpen.

Oktober

- 1 Koning Willem-Alexander en koningin Máxima bezoeken de lezing 'China in Nederland' aan de Universiteit Leiden. Ook ontmoeten ze deskundigen uit onder meer het bedrijfsleven, om zich voor te bereiden op hun staatsbezoek aan de Volksrepubliek, later deze maand. De Universiteit Leiden is de enige in Nederland met een opleiding Chinastudies.
- 2 Dominee Ad Alblas (63) wordt benoemd tot ereburger van Leiden. Alblas krijgt de hoogste stadseer voor zijn 'permanente inzet om van Leiden een stad van compassie te maken'. Hij is o.m. voorzitter van de raad van Kerken in Leiden en van het Platform Charter for Compassion Leiden.

Dominee Ad Alblas in de Hooglandsekerk. Foto Hielco Kuipers.

- 7 Alle universiteitsgebouwen worden bewaakt na een anonieme melding op internet dat er een schietpartij zal plaatsvinden. Een 21-jarige student uit Valkenburg wordt opgepakt en bekent de schietpartij te hebben aangekondigd. Hij moet zich later dit jaar bij de rechter verantwoorden.
- 17 De Universiteit Leiden trekt een recordaantal bezoekers tijdens de open dag: circa 11.000. Bovendien laten ook steeds meer instellingen, horecaondernemingen en organisaties uit de stad zich zien, waarmee heel Leiden wordt gepromoot. Leiden doet het goed op rankinglijstjes en in studiegidsen, zo verklaart een woordvoerder de grote belangstelling.
- 19 In de Leidse Universiteitsbibliotheek zijn tot nu toe onbekende notitieboekjes ontdekt van de zeventiende-eeuwse dichter, jurist en staatsman Jacob Cats (1577-1660). Ze geven een uniek inzicht in de wijze waarop Cats zich van eenvoudige jurist opwerkte tot grootgrondbezitter.
- 30 De Voedselbank Leiden bestaat tien jaar. Tien jaar geleden begonnen in een garage, is de voorziening uitgegroeid naar een ruime loods op industrieterrein De Waard, waar zo'n 425 huishoudens wekelijks een voedselpakket komen halen.

November

- 2 Hoewel de discussie over de wenselijkheid van de verbouwing van Museum De Lakenhal nog volop woedt, begint de organisatie deze week met de sloop van vier panden op de plaats waar de nieuwbouw aan de Lammermarkt moet vrijrijzen. Volgens directeur Meta Knol zijn restauratie en nieuwbouw absoluut noodzakelijk om De Lakenhal zelfs maar in bedrijf te houden.
- 6 Het bestuur van Leidse afdeling van de ouderenbond ANBO treedt af. Het besluit is een rechtstreeks gevolg van de felle machtsstrijd tussen het landelijk hoofdkantoor van de ANBO en de plaatselijke afdelingen.
- 7 113e Diesviering van de Historische vereniging 'Oud Leiden' in de Hooglandse Kerk met presentatie van het 107e Jaarboekje. Mevr. M. Smitsloo-de Graaff wordt tot lid van verdienste benoemd voor de voorbeeldige wijze waarop zij acht jaar de secretariatsfunctie heeft vervuld.
- 11 Een campagne om de Herenstraat als volwaardige winkelstraat te behouden is in korte tijd met 6.200 handtekeningen ondersteund. In een recent verschenen rapport, mede op last van wethouder Strijk opgesteld, wordt de straat afgedaan als 'niet toekomstbestendig'.
- 11 ROC Leiden heeft in 2014 een recordverlies van 49 miljoen euro geboekt. Het verlies is toe te schrijven aan een forse afwaardering van het vastgoed van de

mbo-instelling. Hierdoor is het eigen vermogen van de school naar een negatief saldo van 28 miljoen euro gegaan. Minister Bussemaker heeft nog 22 miljoen achter de hand om ROC Leiden te helpen weer in rustig vaarwater te komen.

- 11 De Universiteit Leiden wil de zestig huurwoningen tussen Doelengracht en de Cleveringaplaats laten slopen om op die plek een nieuw onderwijsgebouw te laten neerzetten voor de faculteit geesteswetenschappen. De sloop gaat alleen door als meer dan 70 procent van de bewoners ermee instemt, aldus woningcorporatie De Sleutels die elders dan nieuwe woningen wil hebben. De buurt heeft ontstemd gereageerd.
- 17 Het Alrijne Ziekenhuis Leiden (het voormalige Diaconessenhuis) sluit volgend jaar zijn afdeling intensive care. De zes bedden verhuizen naar het Alrijne Ziekenhuis Leiderdorp (voormalige Rijnland Ziekenhuis). De ic-afdeling daar neemt daarmee toe van 14 naar 20 bedden.
- 18 De Waaghoofdbrug die de Aalmarkt met de Stille Mare verbindt wordt gesloopt. Als vervanger is een tijdelijke brug tussen De Waag en restaurant Scarlatti aangebracht. Een nieuwe brug, Catharinabrug genoemd, zal in een lichte S-vorm lopen van de Stille Mare naar de Catharinasteeg (voorheen het Gat van Van Nelle), voor een betere verbinding tussen Breestraat en Haarlemmerstraat.
- 21 Precies honderd jaar geleden ontwierp Albert Einstein zijn beroemde relativiteitstheorie. Prof. Robbert Dijkgraaf, tegenwoordig verbonden aan Princeton University, onthult de formule op de muur van Museum Boerhaave. De vormgeving is verzorgd door de Stichting Tegen-Beeld, bekend van de ruim honderd muurgedichten in de stad.
- 26 Vandaag is het 75 jaar geleden dat de Leidse hoogleraren Cleveringa, Barge en Van Holk protesteerden tegen de door de bezetter verplicht gestelde 'ariërverklaring'. Ter herinnering hieraan heeft Frans Hemelop een envelop ontworpen met daarop de portretten van de drie hoogleraren en de tekst van de ariërverklaring. Hij ontwierp ook de bijbehorende postzegels.

December

- 1 De Commissie onderzoek huisvesting ROC Leiden onder leiding van de Rotterdamse hoogleraar Pauline Meurs brengt rapport uit over de financiële handel en wandel van de onderwijsorganisatie die twee peperdure gebouwen (kosten 223 miljoen euro) liet neerzetten en daarmee het ROC aan de rand van het faillissement bracht. Het rapport draagt de titel 'Ontspoorde Ambitie'.
- 2 Sociëteit Minerva vervangt de vier aan het balkon hangende schilden (het

- wapen van het Corps, beschermgodin Minerva, het VVSL-Bord en het stads-wapen) door granieten gevelstenen die in de muur worden gemetseld. De schilden werden te vaak gestolen door concurrerende corporale verenigingen.
- 2 Leiden krijgt tijdens de jaarwisseling in totaal acht vuurwerkvrije zones. Het gaat voornamelijk om parken zoals Leidse Hout, Cronesteyn, Kweeklust en voorts het gebied rond Streek-Dierentehuis Leiden 'Stevenshage'.
 - 3 De centrale blokken huizen (totaal 127 woningen) in de wijk Oude Kooi moeten worden gesloopt om plaats te maken voor nieuwe bouw, volgens besluit van woningbouwvereniging De Sleutels. Nieuwbouw zou zes miljoen goedkoper zijn dan renovatie. De bewonerscommissie is woedend, omdat de afspraak voor renovatie uit 2009 wordt geschonden.
 - 9 De FIOD doet een inval bij Servicepunt 71, een samenwerkingsorgaan van enkele gemeenten, waaronder de gemeente Leiden. De FIOD verdenkt de gemeente van fraude bij het schoolgebouw van het Da Vinci College, onderdeel van het ROC-gebouw Lammenschans. Dat is volgens de inspecteurs 29 miljoen waard, terwijl de gemeente 16 miljoen opgaf en daarmee ten onrechte een vrijstelling zou hebben verkregen.
 - 9 ROC Leiden wordt al vanaf 2016 stapsgewijs samengevoegd met het ID College en niet pas in 2018. Het ministerie van Onderwijs trekt de teugels aan na forse kritiek van de onderwijsinspectie op de verbeterplannen van ROC Leiden.
 - 17 In de Oostvlietpolder mag van Provinciale Staten nog eens twee hectare aan volkstuinen komen. Het totaal aan uitbreidingsruimte verdrievoudigt daarmee.
 - 17 Minister Bussemaker van Onderwijs en een grote meerderheid in de Tweede Kamer willen de oud-bestuurders en de oud-leden van de raad van toezicht voor het vastgoeddebacle van ROC Leiden voor de rechter slepen en hen zo mogelijk schade laten vergoeden. Verder moet worden nagegaan of adviseurs zich hebben schuldig gemaakt aan belangenverstrengeling.
 - 19 Het Amsterdamse aannemingsbedrijf Bögl gaat de spoorwegonderdoorgang op de Kanaalweg bouwen. Het won de aanbesteding: 7.950.000 euro. De bouw begint in de zomer van 2016 en zou eind 2017 klaar zijn.
 - 21 De opvang van vluchtelingen en de huisvesting van asielzoekers met verblijfsvergunning kost de gemeente dit jaar ongeveer 550.000 euro.
 - 28 Van de veertien toegangspoortjes aan de stadskant van station Leiden Centraal gaan er vandaag zes dicht, van de twaalf aan de LUMC-kant ook. Over een paar weken worden alle poortjes gesloten. De gemeente heeft haar langdurig verzet tegen het sluiten van de poortjes opgegeven.

Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2015

Opgraving Lammermarkt

In december 2014 begon de bouw van de parkeergarage op de Lammermarkt. Tijdens dit bouwproject vond ook archeologisch onderzoek plaats.

Het gebied dat we nu de Lammermarkt noemen kent een lange geschiedenis. In de middeleeuwen lag het buiten de stadsmuren waar maar weinig bebouwing stond. Buiten de muren van de stad lagen wel enkele kloosterterreinen. Aan de noordwestzijde van de stad waren dat het St.-Margarethaconvent (1404-1458), het St.-Maria Magdalenaklooster (1458-1542) en het St.-Aegtenklooster (1432-1553). Op de enige stadskaat uit deze tijd is het gebied als onbebouwd weergegeven (J. van Deventer, ca. 1560). Deze kaart is echter summier waar het de omgeving van de stad betreft. Er zal ongetwijfeld sprake zijn geweest van opstallen

De archeologen van BAAC documenteren de eerste muurresten die tijdens de opgraving zijn aangetroffen.

op de kloosterterreinen. Dit blijkt ook uit historische bronnen die vermelden dat bij de aanleg van de stadsvest in 1611 resten van de gebouwen van het St.-Aegtenklooster zijn aangetroffen en verwijderd. Voorafgaand aan het beleg van Leiden is in 1572 alle bebouwing rondom de stad gesloopt. Zo ook de gebouwen van de kloosters en eventuele opstallen binnen het plangebied. Na het beleg in 1574 werd het gebied herverkaveld.

In 1611 werd de stad vergroot. Ten behoeve hiervan kocht de stad de landen op die binnen de stad zouden komen te liggen. Voor zover bekend zijn er in de periode tussen 1572 en 1610 geen gebouwen verzeen in het plangebied. De landerijen waren in gebruik als weiland, raamland, boomgaard of moestuin. Met de stadsuitleg wijzigde de indeling van het gebied ingrijpend. Twee waterwegen doorkruisten het gebied: de Langegracht (in het verlengde van de huidige Langegracht) en de Binnenvestgracht (vlak ten zuiden van Molen de Valk). Een derde nieuwe gracht was de Westdwars- of IJzeren gracht, de huidige Nieuwe Beestenmarkt (1863 gedempt).

Onder de huidige Lammermarkt en een deel van het parkeerterrein van Molen de Valk lag een compleet bouwblok. Het noordelijk deel van het plangebied werd ingericht als bolwerk.

In 1876 werd de Korte Langegracht en in 1883 de Binnenvestgracht gedempt. Het bouwblok is in 1906 gesloopt om plaats te maken voor de veemarkt. Het bastion is vanaf het midden van de negentiende eeuw in gebruik genomen als begraafplaats. Een deel hiervan was gereserveerd voor Joodse graven. In 1911 werd de algemene begraafplaats gesloten en geruimd. De Joodse begraafplaats bleef in gebruik tot 1962, waarna de graven werden overgebracht naar Katwijk.

Voorafgaand aan de bouw was al eens eerder een archeologisch onderzoek uitgevoerd op de Lammermarkt. In 2013 groeven archeologen van BAAC Archeologie en Bouwhistorie (Den Bosch) een tweetal proefsleuven op het parkeerterrein. Hieruit maakten ze op dat er in de bodem nog intacte resten uit het verleden liggen. Dit was reden genoeg om tijdens de bouw van de parkeergarage verder te kijken. Daarom groeven de archeologen van BAAC vooruitlopend op de bouw vrijwel de gehele bouwkuip op. Dit gebeurde gefaseerd, omdat ook het bouwproject in fasen is ingedeeld. In januari 2015 werd de buitenste ring rondom de cirkelvormige garage opgegraven; bij de volgende fase in het voorjaar kwam het hele binnenterrein aan bod.

In deze fase werden al resten van het zeventiende-eeuwse bouwblok opgegraven. Helaas was er in het verleden al zoveel in de bodem gerommeld dat er

geen sprake meer was van mooie en intacte huisplattegronden. Wel vonden de archeologen af en toe bijzondere sporen zoals een beerput die vermoedelijk in de negentiende eeuw voor het laatst gebruikt werd. De vulling van deze beerput werd in zijn geheel uitgegraven en over een fijne zeef gespoeld zodat alle vondsten konden worden verzameld. Beerputten uit deze periode zijn uiterst zeldzaam en deze vondst geeft veel informatie over het afval van een huishouden uit die tijd. (*Chrystel Brandenburg*)

Zeventiende-eeuwse huisjes aan de Waardgracht

Na de sloop van een huizenblok uit de jaren zeventig aan de Waardgracht en het Lakenplein, dat plaats moet maken voor nieuwbouw, vond archeologisch onderzoek plaats. Het braakliggend terrein bood archeologen de kans om een opgraving uit te voeren. Om vast te stellen of onderzoek hier zinnig was, werd van tevoren een sleuvenonderzoek uitgevoerd door IDDS. Tijdens een sleuvenonderzoek worden smalle sleufjes, in dit geval vier, gegraven om vast te stellen of daadwerkelijk archeologische resten aanwezig zijn. Ter plaatse van het gesloopte bouwblok werden de resten van muurfunderingen van de huizen en tuinen, riolen, beerputten en kelders gevonden.

Dit was een bijzondere vondst, want het vermoeden bestond dat bij de stadsvernieuwing in de jaren zeventig de toen ernstig verkrotte huisjes op grote schaal gesloopt zouden zijn en dat daarmee ook de funderingen van de huisjes aan de Waardgracht zouden zijn verdwenen.

Na het ontzet van Leiden in 1574 begon er een periode van bloei van de stad. In deze periode trokken grote aantallen immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden naar Leiden. De stad barstte zowat uit haar voegen. Om de nood te lenigen werd een plan bedacht voor de uitbreiding van de stad ten noorden en ten oosten. Het gedeelte van de Leidse binnenstad ten oosten van de Vestestraat is in de jaren 1658/1659 aangelegd. In korte tijd verrees een wijk waar gewoond werd en waar het Leidse laken volgens de modernste technieken geproduceerd werd. Later, in de achttiende en negentiende eeuw, werden delen van de bestaande bebouwing weer gesloopt en vielen er gaten in de bebouwing, die later weer zijn opgevuld met (fabrieks)panden.

Toen bleek dat de archeologische resten nog gaaf aanwezig waren, besloot Erfgoed Leiden en Omstreken dat hier een opgraving moest worden uitgevoerd op de plaats waar Portaal appartementen wil bouwen. Met deze opgraving kan meer

De aangetroffen muurresten, mogelijk afkomstig van de kapel van het St.-Bararaklooster.

Bij de plaatsing van een ondergrondse container op de hoek van de Papengracht en de Langebrug werd op een diepte van nog geen 50 cm een muur zichtbaar. Deze muur werd vrijgelegd en bleek ongewoon breed en zwaar uitgevoerd te zijn. Het baksteenformaat en de tienlagenmaat doen vermoeden dat het hier om een muur uit het einde van de dertiende eeuw gaat. De muur is spectaculair en bijzonder vanwege zijn ouderdom en de vele vragen die hij opwerpt. Waar hoort deze muur nu bij? Dat is een lastige kwestie. Het terrein was lange tijd in gebruik als klooster, dus de eerste gedacht was dat het daarbij gehoord moet hebben. Op historische stadsplattegronden zien we binnen het blok Breestraat, Rapenburg, Langebrug en Schoolsteeg het ommuurde terrein van het Bararaklooster liggen. In 1575 vestigde de universiteit zich in de gebouwen van het klooster en in 1595 was de kapel tot artilleriehuis verbouwd. Zeventien jaar later, in 1612, werd het complex ingericht tot verblijfplaats van de stadhouder, het Prinsenhof. Tot 1649 heeft het deze functie gehouden. In 1668 werd het complex als bouwgrond uitgegeven, nadat kort tevoren ook het besluit was genomen de Papengracht tot de Breestraat door te trekken. Op die vrijgegeven bouwgrond werden de huizen aan de verlengde Papengracht gebouwd. Over de einddagen

van dit kloosterterrein is dus veel bekend, maar helaas is de beginperiode een stuk minder duidelijk. Het klooster moet voor 1440 gesticht zijn. In 1441 werd namelijk door de landcommandeur van de Utrechtse Balije van de Ridderlijke Duitse Orde toestemming verleend voor de bouw van de kapel met kerkhof. Wanneer het klooster hier verscheen is echter niet bekend.

Wanneer we kijken op de historische stadsplattegronden dan zien we op de hoek van de Papengracht en de Langebrug de kapel van het klooster liggen. De muur is zonder twijfel onderdeel van een groot gebouw, dus het ligt voor de hand dat hij onderdeel uitmaakte van deze kapel. Of toch niet? Zoals gezegd is de kapel pas na 1441 gebouwd en de bakstenen waaruit de muur is opgebouwd zijn ontegenzeggelijk ouder; misschien wel 150 jaar ouder. Dit is wel een erg groot gat in de tijd en momenteel weten we nog niet zo goed hoe we dit moeten verklaren. Hebben ze bij de bouw van de kerk gebruik gemaakt van oude, hergebruikte bakstenen? Dat is altijd mogelijk, al bestond de muur voornamelijk uit hele bakstenen en dat verwacht je niet direct bij hergebruikt bouw materiaal.

Een andere verklaring kan zijn dat op deze plek een eerder gebouw heeft bestaan. Afgaande op de breedte van de muur (2,5 steens) is dit een fors gebouw geweest. Was dit eveneens een kerk of had het gebouw een andere functie (een versterkt huis wellicht)? Vooralsnog blijft het gissen. Gelukkig zijn direct onder de muur allerlei vondsten gedaan waarmee we de datering van de muur aanzienlijk scherper kunnen vaststellen. De analyse van deze vondsten kost echter tijd en men zal daar nog even op moeten wachten.

Een tweede 'vondst' uit deze containerlocatie was dat er geulafzettingen in de diepere ondergrond zijn aangetroffen. Op historische kaarten wordt nooit water afgebeeld op het stukje grond tussen de Langebrug en de Breestraat. De Papengracht tussen Langebrug en het Gravensteen is echter wel een gracht. De vraag die de archeologen voor aanvang van deze opgraving hadden was: is het laatste stukje van de Papengracht ooit ook water geweest en mondde dit water oorspronkelijk uit in de Rijn? Met deze laatste vondst lijken we deze vraag positief te kunnen beantwoorden. Het ziet er naar uit dat ter plaatse van de Papengracht in de vroegste bewoningsfase van Leiden sprake was van een waterloop die in onbruik is geraakt voordat de eerste bouwactiviteiten hier plaatsvonden. (*Chrystel Brandenburg*)

Een echte Josje Smit!

In 1951 bepaalde de overheid dat bij het neerzetten van rijksgebouwen voortaan 1,5% van de bouwsom aan kunst moest worden besteed. Zo konden mensen

Het kunstwerk van Josje Smit in het Agneslyceum.

ook buiten musea om ermee in aanraking komen. Vanaf 1954 paste de gemeente Leiden deze percentageregeling toe bij gemeentelijke nieuwbouw. Hierdoor is er nu zoveel kunst aanwezig in gebouwen uit de wederopbouwperiode, zoals scholen, universitaire gebouwen, ziekenhuizen, sportcomplexen, en rijks- of gemeentelijke kantoren.

De wederopbouwperiode kenmerkt zich door een innige samenwerking tussen architect en kunstenaar. De kunst was niet slechts een toevoeging als het gebouw al klaar was, maar werd vaak vanaf het begin mee ontworpen. Het zit meestal op een prominente plek als centrale hal of trappenhuis en versterkt de architectuur. Dikwijls zegt de kunst iets over de functie van het gebouw. Doordat de wederopbouwarchitectuur nu zo onder druk staat, heeft dit dus ook grote gevolgen voor de kunstwerken. Deze verdwijnen simpelweg als de gebouwen gesloopt worden.

In sommige gevallen wordt besloten het kunstwerk uit te nemen zodat het herplaatst kan worden.

Dat is ook het geval bij de keramische wandsculptuur afkomstig uit het vroegere Agneslyceum aan de Eijmerspoelstraat. De school is in de loop van 2013 gesloopt, maar de gemeente Leiden heeft als eigenaar wel eerst de sculptuur laten verwijderen voor herplaatsing. Deze wandsculptuur was geplaatst in een zichttas, aan het einde van de lange gang aan de noordzijde van de school op de begane grond. Het werk is opgebouwd uit organische, afgeronde vormen. Talloze kinderen zijn er langs gelopen sinds de bouw van de school in 1965. Het was blijkbaar een goede plek om zich van spiekbrieftjes te ontdoen: de restaurator Mandy Slager vond deze bij het verwijderen van het kunstwerk.

De maker van de wandsculptuur was onbekend. Het vermoeden dat de Amsterdamse Josje Smit (1926-2003) de kunstenaar was, werd bevestigd door de vondst van Smits signatuur aan de voorzijde, geheel links. Josje Smit werkte zowel figuratief als abstract, met uiteenlopende materialen als textiel, glas, keramiek en beton. Smit koos vaak voor het contrast. De ronde, organische vormen in haar werk contrasteren met de hoekige, modernistische architectuur. Haar grote keramische en betonnen wandsculpturen in openbare gebouwen kan men vinden in Amsterdam, Alkmaar, Zaandam, Gouda en Leiden. Het werk voor het Agneslyceum was haar tweede Leidse wandsculptuur. Eerder vervaardigde ze er een voor de Van der Klaauwtoren aan de Kaiserstraat uit 1955, die ook in 2013 gesloopt is. Deze is door de Universiteit Leiden uitgenomen voor herplaatsing.

(Esther Starkenburg)

Gewelfd houten plafond Breestraat 89

Bij de verbouwing van Breestraat 89 kwam in een verbindingsgang tussen het achterhuis en een tweede achterhuis aan de Langebrug een gewelfd houten plafond uit de zeventiende eeuw tevoorschijn.

In 1933 werd Breestraat 89 ingrijpend gemoderniseerd, waarna J. du Pon er in 1934 een nieuwe zaak in 'Juweelen, Goud, Zilver, Horloges' opende. Het gebouw kreeg in 1933 een nieuwe voorgevel, in een expressionistische architectuur in de stijl van Dudok, naar ontwerp van de Haagse architect G.B. Audier.¹ Bouwhistorisch onderzoek maakte duidelijk dat daarachter nog steeds een veel ouder gebouw verborgen zit. De oudere bouwdelen bestaan vanaf de Breestraat uit een voorhuis, een hier tegenaan gebouwd achterhuis, vervolgens twee verbindingsgangen met

Restanten van de overwelfde gang in Breestraat 89.

daartussen een binnenplaats, en ten slotte een tweede achterhuis. Het voorhuis zal dateren uit de (late) middeleeuwen. De achterhuizen en verbindingsgangen behoren tot een grote uitbreiding uit de zeventiende eeuw. Deze bouwgeschiedenis past goed bij de economische ontwikkeling van Leiden en het bouwen en wonen door de eeuwen heen.

De eigenaar die verantwoordelijk was voor de zeventiende-eeuwse verbouwing had ook aandacht voor de architectuur van de binnenplaats. De gevels van de verbindingsgangen hadden aan de binnenplaats een verfijnde architectonische expressie met een kroonlijst op geblokte pilasters. Een van de verbindingsgangen had een gewelfd plafond op een omlopende kroonlijst. Dit plafond bestond uit gebogen eikenhouten delen, op een gebogen grenenhouten draagconstructie. In later tijd is het plafond geschilderd, eerst bruin, later olijfgroen en groen.

Gewelfde houten gangplafonds zijn zeer zeldzaam in Leiden. Andere bekende voorbeelden bevinden zich in het Herenlogement, uit 1659 en in de entreegang van het woonhuis Pieterskerkhof 40, vermoedelijk uit het midden van de zeventiende eeuw.

Breestraat 89 is, vanwege zijn relatief recente voorgevel, geen monument. Dit betekent dat het zeldzame plafond geen bescherming kende. Het is helaas bij de recente verbouwing grotendeels gesloopt. Daarbij verdwenen ook de ganggevels met pilasters die aan de vroegere binnenplaats lagen. (*Edwin Orsel*)

Kelderschouw Breestraat 93

Breestraat 93 is een gemeentelijk monument met een voorgevel uit het eind van de negentiende eeuw. Zoals vaker gaan achter dit soort gevels veel oudere panden schuil. Of dit ook voor Breestraat 93 geldt, was zeer de vraag. Het pand is immers in de twintigste eeuw meermalen ingrijpend gerenoveerd.

Tijdens het onderzoek kwamen nog restanten van muren uit de dertiende en veertiende eeuw te voorschijn en ook resten van een (laat-)middeleeuws voorhuis en twee achterhuizen. Op grond van dendrochronologisch onderzoek, een houtdateringsmethode op basis van jaarringen, dateert het voorhuis van omstreeks 1578 en het voorste achterhuis van kort na 1594.

Die laatste datering is in verband te brengen met een subsidie voor een pannendak die in 1597 werd verleend aan de toenmalige eigenaar Nicolaas van Bambeecke. De stad subsidieerde dit actief, om de brandveiligheid te verbeteren. Het onderzoek heeft nu dus aangetoond dat aan het einde van de zestiende eeuw niet alleen de dakbedekking werd vervangen, maar dat ook het hele achterhuis werd

De schouwpartij in de kelder van het achterhuis van Breestraat 93.

vernieuwd. Het voorhuis is enkele tientallen jaren ouder. Het is al zichtbaar op de tekening van het Hartogdom Steynenburg die wellicht rond 1580 is vervaardigd.

Van het achterste achterhuis, gelegen aan de Langebrug, resteert alleen een kelder. Deze heeft twee parallelle tongewelven, die aan elkaar gekoppeld zijn via een doorgang met een eikenhouten kozijn. Op basis van de vorm van de gewelven, de maat van de baksteen waarmee ze zijn gemetseld en de vormgeving van het deurkozijn is deze kelder globaal te dateren in de veertiende of vijftiende eeuw.

De kelder was wellicht van buitenaf toegankelijk – dat wil zeggen vanaf het water – want tot 1609 was de Langebrug nog een open gracht. Zeer opmerkelijk is de aanwezigheid van een originele gemetselde schouw met schouwboezem tegen de linkerzijmuur. Schouwen in kelders zijn zeer zeldzaam in Leiden. Andere voorbeelden zijn Breestraat 77 (omstreeks 1400), Breestraat 113 (waarschijnlijk middeleeuws) en Breestraat 117. De schouw uit Breestraat 117 dateert uit het midden van de zestiende eeuw en was waarschijnlijk de smidse van een wapensmid. Uit het ontbreken van schouwen kan worden geconcludeerd dat in het algemeen de kelders in Leiden bedoeld waren voor opslag en/of handel.² De schouw in de kelder van het achterhuis van Breestraat 93 maakt duidelijk dat de kelder in de middeleeuwen een woon-, een keuken-, of industriële functie had.³ (*Edwin Orsel*)

De achttiende-eeuwse schouwboezem in Lange Mare 58. De mantel dateert uit de negentiende eeuw.

Rijkversierde schouwboezem Lange Mare 58

Tijdens de ontmanteling van het rijksmonument Lange Mare 58 trof men op de eerste verdieping een rijkversierde schouwboezem aan achter vrij recente beplating. Het ontdekte pronkstuk, dat oorspronkelijk op een marmeren schouwmantel zal hebben gestaan, heeft momenteel een relatief eenvoudig houten exemplaar, dat van veel later datum is.

De schouwboezem bestaat uit twee zones. In de bovenste zone bevond zich een schilderij dat gelukkig nog in het pand aanwezig is. Aan weerszijden van het schilderij is de schouwboezem versierd met bloemfestoenen. De onderste zone werd vermoedelijk gedomineerd door een rechthoekige spiegel. Boven dit thans lege kader bevindt zich een groot symmetrisch schelpmotief, bekroond met een boogvorm. Aan weerszijden hiervan is de schouwboezem versierd met zware voluten.

Bij de verbouwing van het pand is de kleurstelling van de latere houten schouwmantel afgestemd op de kleurstelling van de schouwboezem. Het lege kader werd weer opgevuld met een spiegel.

Het ontwerp van de schouwboezem is vergelijkbaar met andere voorbeelden in Leiden, zoals een schouwpartij uit circa 1730 in Apothekersdijk 27 en een uit 1732 in Oude Singel 118. Beide voorbeelden hebben net als de schouwboezem van Lange Mare 58 een opdeling in twee zones en een vergelijkbare zware detaillering. Het houtsnijwerk past goed in het oeuvre van een van de bekendste achttiende-eeuwse beeldsnijders van Leiden, Hermanus van Groen.⁴ (*Cas Nagtzaam*)

Mandenmakerssteeg 7. Een verborgen geveldecoratie uit 1588

In het kader van de herontwikkeling van het gebied tussen Breestraat, Mandenmakerssteeg en Aalmarkt moest het pand Mandenmakerssteeg 7, waarvan de gevel al enkele jaren in een staalskelet stond vanwege instortingsgevaar, worden gedemonteerd. Daaraan voorafgaand is het object bouwhistorisch gedocumenteerd. Hiervoor werd het moderne pleisterwerk van de voorgevel verwijderd. Groot was de verrassing toen daarachter allerlei verborgen decoratieve elementen tevoorschijn kwamen, die behoren bij de originele laat zestiende-eeuwse gevel van dit pand. Direct boven de winkelpui is een decoratieve lijst, een zogenaamd fries, aanwezig. Het fries is opgebouwd uit geschakelde baksteenkoppen rond een vierkant baksteentje. Even daarboven bevindt zich centraal in de gevel een natuurstenen blok met het jaartal 1588. Bouwheer van het pand was Gerrit Jansz. de Man,

De jaartalsteen met het jaartal 1588. Foto M. van Dam, BAAC.

waard van de herberg Den Boom op de hoek van de steeg en de Aalmarkt. In 1588 ontving hij 9 gld 15 st voor het vervangen van vijf roeden en vijf riemvoeten rietdak door een pannendak. Op grond daarvan is het aannemelijk dat de verbouwing van Mandenmakerssteeg 7 niet beperkt bleef tot de gevel, maar dat het huis omstreeks dat jaar volledig nieuw werd opgebouwd.⁵

Zeer bijzonder en uniek voor Leiden is de aanwezigheid van een bakstenen cirkel met daarin een achtpuntige ster- of zonvorm van gebakken baksteen. Met witte en zwarte pleister is de vorm verder opgewerkt. De cirkel is aangebracht in het metselwerk tussen de ramen van de verdieping. De betekenis van deze ster- of zonvorm is vooralsnog onbekend. Een ander voorbeeld van decoratief metselwerk is de gevel van de Latijnse School aan de Lokhorstraat uit 1599. Andere woonhuisgevels met laat zestiende-eeuws decoratief metselwerk zijn, voor zover bekend, niet meer bewaard in Leiden.

Deze gevel is geheel gedocumenteerd. De bijzondere elementen zoals de zon en de gevelsteen werden bij de demontage uitgenomen om te worden teruggeplaatst of te worden opgenomen in het bouwhistorisch depot van Erfgoed Leiden en Omstreken. (*Edwin Orsel*)

Spiltrap in Mandenmakerssteeg I

Bij bouwhistorisch onderzoek tijdens de verbouwingswerkzaamheden van Mandenmakerssteeg 1, voor het Aalmarktproject, werd een houten spiltrap uit 1650 aangetroffen. Dit soort trappen werd in de late zestiende en de zeventiende eeuw bijna standaard toegepast in Leidse woonhuizen. De trappen zijn kwalitatief goed gebouwd, waardoor ze 400 jaar later vaak nog steeds in gebruik zijn.

De aangetroffen spiltrap is een voor Leiden bekend model en heeft de volgende kenmerken: in de ronde spil uit naaldhout zijn dragende naaldhouten treden vergaard met pen- en gatverbinding. Tegen de treden zijn eikenhouten stootborden genageld. De treden zijn aan de buitenzijde niet bevestigd in zogenaamde trapbomen maar deels opgelegd in een bakstenen ommuring en deels opgehangen in een eikenhouten beschieting. De bovenzijde van de spil is vaak gedecoreerd, bijvoorbeeld met eikel of bol.⁶ In dit geval was de trapspil ter hoogte van de zolderverdieping afgezaagd, waardoor de oorspronkelijke decoratie niet kon worden achterhaald.

De houten spiltrap ontstond omstreeks het begin van de veertiende eeuw en werd ontworpen naar model van de veel oudere natuurstenen wenteltrappen die voornamelijk in torens werden toegepast.

Vroege voorbeelden van houten spiltrappen in Leiden bevinden zich in Pieterskerkhof 40 en Breestraat 95. Vanaf de zestiende eeuw worden spiltrappen steeds meer in woonhuizen gebruikt in plaats van de daarvoor vaak gehanteerde laddertrappen. Ondanks dat spiltrappen duur waren, zowel qua productie als hout, wonnen ze steeds meer aan populariteit. Het voordeel van een spiltrap is immers dat deze maar weinig ruimte in beslag neemt en dat ze uitstekend passen in een smal of in een hoog huis. Bovendien is een spiltrap makkelijker te belopen dan een laddertrap.

In de laat-zestiende-eeuwse en zeventiende-eeuwse woonhuizen werden spiltrappen vrijwel standaard toegepast. Om licht en ruimte zo efficiënt mogelijk te benutten, werden de trappen tussen de voor- en achterkamer geplaatst. Dat was naast de bedstede die zich in Leidse huizen tussen beide kamers bevond. Algemeen was de spiltrap direct vanaf een gang op de begane grond te betreden. Naast de trap bevond zich meestal een deurtje dat toegang gaf tot een half verdiept keldertje.⁷

Omstreeks het einde van de zeventiende eeuw begon de spiltrap aan populariteit in te boeten ten gunste van de rechte trappen. In grote woningen vormden (gebogen) bordestrappen in de loop van de achttiende eeuw een representatief

De spiltrap in Mandenmakerssteeg 1.

architectonisch element en kregen ze een prominente plaats in een grote hal of in een trappenhuis. In kleinere huizen namen rechte steektrappen met kwarten steeds meer de plaats van spiltrappen in. (*Pieter-Jan De Vos*)

De waterkelder van het Schachtenhofje

Bij de voorbereidende werkzaamheden van de restauratie van de pomp van het Schachtenhofje kwam onder de binnenplaats een grote waterkelder tevoorschijn en onder de pomp zelf een ronde waterput.

Het Schachtenhof dateert uit 1671 en is gelegen aan de Middelstegracht. Het werd in 1664 gesticht door Theunis Jacobsz van der Schacht.⁸ Deze was opgegroeid in het weeshuis, maar had zich in de textielnijverheid opgewerkt als *nastelingmaker* (vervaardiger van band en veters). Na zijn dood werd het hofje gebouwd op de plek van vijf huizen aan de Middelstegracht. Het bestond uit twaalf eenvoudige huisjes, bedoeld voor naaste familie en schoonfamilie en voor lieden die in het weeshuis waren opgegroeid.

Dubbele pomp

In 1730 werd op de binnenplaats van het hofje de huidige natuurstenen pomp geplaatst. Deze dubbele pomp heeft twee zwengels en twee koperen tuiten. De uitgehakte letters R en P onderscheidden de twee watersoorten die werden opgepompt: regen- of pompwater. Een niet onbelangrijk onderscheid, want het relatief schone regenwater moet bedoeld zijn voor consumptie, terwijl het pompwater voor andere huishoudelijke doeleinden diende.

Het regenwater kwam vanuit een bakstenen waterkelder. Voor de opvang van het hemelwater zal het dakoppervlak van het hofje zijn gebruikt, waarna het via goten en leidingen in de kelder belandde. Het pompwater werd opgepompt uit een diepe ronde grondwaterput onder de pomp. De waterkelder is een gemetselde bak van meer dan 3 bij 6 meter met een tongewelf en is ongeveer 1,60 meter diep. De ronde gemetselde waterput van ongeveer een meter doorsnede is bijna 4 meter diep. De toevoer uit beide watervoorraden ging via loden leidingen.

Vervuiling bodem- en watervoorziening

De aanleg in het Schachtenhof van een dubbele pomp met een gescheiden regen- of pompwatervoorziening is een aanwijzing dat de bodem op deze plek een matige kwaliteit grondwater opleverde. Net als in andere Hollandse steden nam met de succesvolle verstedelijking ook de vervuiling van de watervoorziening toe.

De pomp van het Schachtenhofje.

Allereerst werd het grachten- en rivierwater ondrinkbaar. In Leiden voltrok dit zich al aan het eind van de middeleeuwen. De opkomst van de lakenindustrie na het Leids ontzet van 1574 betekende een verdere verslechtering. De situatie was zo ernstig dat de gevaren voor de gezondheid werden onderkend en het water zelfs ongeschikt werd geacht voor de bierbrouwerijen en distilleerderijen. Bodemvervuiling zorgde er vervolgens voor dat ook het grondwater verontreinigde. De nijverheid was hier eveneens verantwoordelijk voor, in combinatie met een hoge bewoningsdichtheid. Vooral in lager gelegen stadsdelen leverde dit troebel en stinkend grondwater op. Om als alternatief hemelwater te kunnen gebruiken werden waterkelders aangelegd, vermoedelijk vanaf de zeventiende eeuw. De daken van gebouwen zorgden voor de opvang van het water. Dit was overigens ook vervuild, zowel door organisch materiaal afkomstig van dakpannen en goten als door het gebruikte lood van goten, dakbedekking en leidingen.

Over de Leidse regenwaterkelders of -bakken is nog niet veel bekend. De vraag is waar ze voorkwamen, zowel de publieke als de particuliere bakken, en welk verband er was met de mate van vervuiling van de grondwaterpompen rond die locaties. Wat het Schachtenhofje betreft, verslechterde het grondwater op die plek pas in de achttiende eeuw? En vormde dit de aanleiding tot de bouw van de nieuwe pomp?

De pomp is, inclusief mechaniek, leidingensysteem, grondwaterput en regenwaterkelder, een fraai voorbeeld van de ontwikkeling en zorg op gebied van watervoorziening en -kwaliteit in Leiden. (*Edwin Orsel*)

Noten

- 1 De aanbesteding vond plaats op 15 maart 1933 [*Leidsch Dagblad*, 25 februari 1933, pagina 12 (12/16); vriendelijke mededeling Jan Dröge].
- 2 E.D. Orsel, 'Zijn er nog 'veel' middeleeuwse huizen in Leiden?' in: *Dwars door de stad* (Leiden 2007) 114-134.
- 3 R. Meischke, 'Huizen en Keuren' in: *De gotische bouwtraditie* (Den Haag 1988) 208-262 en J.F. Dröge, 'Zijn er nog Middeleeuwse huizen in Leiden?' in: *Bodemonderzoek in Leiden 1990/1991* (Leiden 1992) 33-50.
- 4 C. Willemijn Fock, 'Leidse beeldsnijders en hun beeldsnijwerk in het interieur' in: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock, A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*. Deel IVa (Leiden 1989) 7-78.
- 5 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Secretariearchief II, inv.nr. 7460, Rekening tesorier-ordinaris 1588, fol. 166v [vriendelijke mededeling Jan Dröge].
- 6 H. Janse, *Trap en trede* (s-Gravenhage 1995) 12-13.
- 7 E. Orsel. "Een fraij gesicht", het Leidse huis in de 17de eeuw. Een poging tot typologisering', *Bulletin KNOB*, 106 (1), 11-25.
- 8 Ine Leermakers en Frouke I. Welling, *Doorgangen en poorten naar de Leidse hofjes* (Leiden 1997).

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2015

Ingrid Y. Pot-Noordman

Deze bibliografie is in beginsel ontleend aan de aanwinsten, die in 2015 bij de historische bibliotheek van Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) zijn binnengekomen. Ook titels uit voorgaande jaren, die in 2015 zijn geschonken of aangekocht, kunnen hiervan deel uitmaken. Nieuw dit jaar is dat ook uit een aantal organen van regionale historische verenigingen een selectie aan artikelen is opgenomen. Artikelen uit het *Leids Jaarboekje* zijn niet opgenomen.

Archeologie

Oosten, R. van, *De stad, het vuil en de beerput. De opkomst, verbreiding en neergang van de beerput in stedelijke context* (Leiden 2015).

Bouwgeschiedenis

Dijkman, L. (eindred.), *'t Lant van Beloften. De geschiedenis van een Hollands huis in Leiden, Hooglandsekerkgracht 29* (Zwolle 2015).

Laan, B., *Het stadhuis van Leiden. De restauratie van de bestuursverdieping* (Leiden 2015) (Bodemschatten en Bouwgeheimen 9).

Lindroos, A. e.a., Radiocarbon dating of Dutch mortars made from burned shells. In: *Radiocarbon* 56/3 (2014) 959-968.

Kunst- en cultuurgeschiedenis

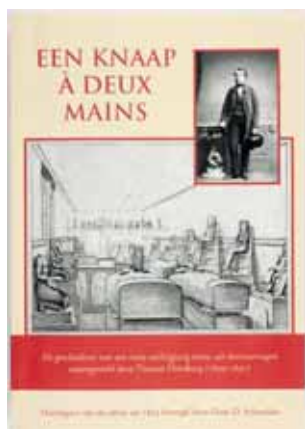
Hengstmengel, J. (red.), *50 Jaar blokfluitensemble Praetorius 1963-2013* (Leiden 2014).

Ommen, K. van, De collectie Nieuwe Kunst in de Universitaire Bibliotheken Leiden. In: *De Boekenwereld* 31/4 (2015) 6-11.

Plicht, E. van der e.a (eindred.), *De kathedraal van het licht. Zeven eeuwen Hooglandse Kerk* (Leiden 2015).

Ingrid Y. Pot-Noordman is bibliothecaris van Erfgoed Leiden en Omstreken.

- Ploeg, P.C.L. van der, Een charismatische levenskunstenaar Tony Offermans (1854-1911). Deel 1: De gegoede juffrouw en de bon-vivant. In: *Kwartaalbericht Historische Kring Laren* 34/1 (2015) 20-25.
- Slechte, H., De vergeten spotprenten van Jan Holswilder. In: *De Boekenwereld* 31/3 (2015) 28-35.
- Steensma, J.J. en P. van Dijk, (red.), *Een hemels cieraad. Het orgel van de Waalse Kerk te Leiden in perspectief* (Gorssel 2014).
- Vliet, R. van, Poging tot karaktermoord. De Poëtische Snapper, onder de zinspreuk Vrank en Vry (1777-1778). In: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 37/2 (2014) 202-215.

Universiteits- en wetenschapsgeschiedenis

- Schaeps, J., David Humbert de Superville, een gedreven tekenaar. In: *De Boekenwereld* 31/3 (2015) 21-25.
- Schaeps, J. en J. van der Veen (red.), *Leiden viert feest! Hoogtepunten uit de academische collectie* (Leiden 2014).
- Schneider, H.D., *Een knaap à deux mains. De geschiedenis van een ruim tachtigjarig leven uit herinneringen samengesteld door Tiemen Hooiberg* (Zoetermeer 2015).
- Uffelen, G.A. van, *425 jaar Hortus Botanicus Leiden* (Leiden 2015).

Overige onderwerpen

- Berge Henegouwen, A.D. van (transcr.) en J.A. van Doorn-Beersma, (ann. en eindred.), *Oorlogsdagboek van Han de Wilde 1940-1945. Saevis tranquillis in undis* (Leiden 2015).
- Blom, H. en A. Siebelt, *Leiden 40 - 45* (Zwolle 2015).
- Heukelom, J. van, *De Engelse Industriële Revolutie, beleefd door een Leidse lakenfabrikant* (Leiden 2014).
- Hollander, M. den, *Een kredietcrisis in de Late Middeleeuwen: financiële problemen en bestuurlijke ontwikkelingen in Leiden 1477-1515* (Leiden 2015).

BA scriptie Middeleeuwse Geschiedenis, Universiteit Leiden. Tot en met juni 2021 alleen ter inzage met toestemming van de auteur.

Jansen, J. en L. Kallenberg, *Parel van het Leidse Singelpark. Restauratie van de historische begraafplaats Groenesteeg* (Leiden 2015).

Koning, R.F. de, *Hoe een fossiele zeeslak de naam van mijn opa kreeg* (Assen 2015).

Leermakers, I., *Leidse STAG Drukkerij, Coöperatieve Vereniging U.A., deel 1 Noordevinde 5 1972-1976: een rebelse meid ...* (Leiden 2015).

Lem, A. van der, *Willem van Oranje en Leiden* (Leiden 2015).

Nève, P.L., Jan van Hout, notaris te Leiden van 1573 tot 1609. In: *Ponder. Halfjaarlijks mededelingenblad van de Stichting ter bevordering der notariële wetenschap* 38 (2015) 7-9.

Plokker, J., Ambulante kanariehandelaren te Leiden in de 18e en 19e eeuw deel 1. In: *Contactblad Speciaalclub Zang NZHU* 30/1 (2014) 14-32. Deel 2: *Idem* 30/2 (2014) 10-36.

Pots, J., De brand van de Sint Petruskerk te Leiden in 1933. In: *Eén-Eén-Twee: tijdschrift over brandweer en hulpverlening* 36/5 (2015) 36-39.

Siebelt, A., *Hij zit bij de onderduikersbond. Hulp aan onderduikers in Leiden tijdens de Duitse bezetting* (Leiden 2015).

Taselaar, R.E., De moord op Pieter Vromans en Willem Stokhuijzen. In: *Terugblik '40-'45. Maandblad van de documentatiegroep '40-'45* 52/8 (2014) 6-12.

Omringende gemeenten

Hoogmade / Woubrugge

Haasbroek, J., Woudwetering of Heimanswetering? In: *De Jacobsladder* 3 (2015) 6-12.

Rohling, F., De gevolgen van de herziening van de Armenwet in 1854 voor de dorpen Hoogmade en Woubrugge. In: *De Jacobsladder* 4 (2015) 3-7.

Rohling, F., Van Raiffeissen tot Jan van Schie. De opkomst en ondergang van de Rabobank Hoogmade. In: *De Jacobsladder* 1 (2015) 4-8.

Zwarst, A., Meer dan een halve eeuw Gymnastiekvereniging Kwiek en lenig in Woubrugge. In: *De Jacobs ladder* 2 (2015) 2-7.

Katwijk

Bosch, T., Het eerste gemaal van Katwijk. Een totale mislukking en een grote financiële aderlating. In: *Oud Katwijk* 62 (2015) 15-17.

Bosch, T., Leidse zoutzieders en hun Keetmeyden (1). In: *Oud Katwijk* 63 (2015) 12-14.

Deijk, T. van, De Wilbert, gebouwd op historische grond. In: *Oud Katwijk* 63 (2015) 24-26.

Rijn, R. van, Notariswoning Villa Cleijn Duijn en haar bewoners. In: *Oud Katwijk* 62 (2015) 24-26.

Lisse

Maes, I. (red.), *Kasteel Keukenhof. Huis en haard* (Hilversum 2015). Jaarboek Kasteel Keukenhof. Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel en landgoed deel 8.

Noordwijk / Noordwijkerhout

Aartse, E., Ziekenzorg in Noordwijk. In: *De Blauwdotter* 173 (2015) 21-23.

Keus, E. (bew.), *Noordwijkerhout en De Zilk (1)* (Leiderdorp 2015). (Reeks genealogische bronnen van de dorpen rondom Leiden 19).

Lange, G. de, Noordwijk tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918). In: *De Blauwdotter* 172 (2015) 5-31.

Marijt, K., Averij voor de kust. De Stranding van de Generaal Barker te Noordwijk aan Zee (1781). In: *De Blauwdotter* 175 (2015) 15-18.

Marijt, K., Koningin aan de Noordzee. Een recente geschiedenis van Grand Hotel Huis ter Duin. In: *De Blauwdotter* 175 (2015) 5-8.

Marijt, K., Pické en bestuurlijke belangenverstrengeling. In: *De Blauwdotter* 173 (2015) 5-11.

Marijt, K., 'De schoonst gelegen badplaats der Hollandsche Noordzeekust'. Van vis-

sersdorp tot badplaats. Noordwijk aan Zee 1813-1929 (Leiden 2015). Scriptie Universiteit Leiden.

Mulder, P., Van Koegenboeg tot Heemborgh. In: *De Blauwdotter* 174 (2015) 11-15.

Salman, H. en A. Wilbers, *Noordwijk aan de Rijn. Zoet water en vruchtbare grond bij de Rijnmonding* (Noordwijk 2015).

Oegstgeest

Keus, E. (bew.), *Oegstgeest. Dopen Rooms-Katholiek 1679-1812, Nederduits Gereformeerd 1626-1647, 1662-1812* (Leiden 2014). (Reeks genealogische bronnen van de dorpen rondom Leiden 18).

Lugt, F., Burgemeester in vreedstijd (deel1). In: *Over Oegstgeest* 27/1 (2015) 4-5. Deel 2: *Idem* 27/2 (2015) 8-9.

Oost, H., Endegeesterstraatweg 3: van Julianaschool naar kliniek. In: *Over Oegstgeest* 27/2 (2015) 18-20.

Sigmond, P., Afbraak van een toren. Hoe de toren van het 'Groene Kerkje' verdween. In: *Over Oegstgeest* 27/2 (2015) 4-7.

Telkamp, G.J., Van Oegstgeester bloembollenbedrijf tot Leidse matrassenfabriek. Zes bestemmingen van één verdwenen gebouw. In: *Over Oegstgeest* 27/1 (2015) 18-20.

Wesseling, M., Professor Van Royen en zijn buiten in Oegstgeest. In: *Over Oegstgeest* 27/1 (2015) 28-31.

Rijnsburg

Beer, W. de, *Een veilig nest voor vervolgd. Verhalen over Joodse onderduikers in Rijnsburg* (Rijnsburg 2015).

Sassenheim

Geest, A. van der, *Stratenboek van Sassenheim* (Sassenheim 2015).

Voorhout

- Elzen, K. den, Van Gerven, complete woninginrichting, “stukken beter op de strekkende meter”. In: *Dwars Op* (winter 2015) 20-29.
- Hoeven, E. van der, Klokkenroef WOII. In: *Dwars Op*. Themanummer 70 jaar bevrijd. (voorjaar 2015) 32-41. Vervolg: *Idem* (zomer 2015) 28-33.
- Hoeven, E. van der, Sloop ‘nieuwbouw’ De Gaasbak. In: *Dwars Op* (winter 2015) 46-58.
- Vink, H., *Andreasschool 50 jaar jong, 1965-2015* (Voorhout 2015).

Voorschoten

- Eyck, H.S. van, *Het oude Bondsgebouw in Voorschoten – ruim een eeuw vereniging en vergadering* (Voorschoten 2015).
- Scheffer, C. e.a. (eindred.), *Begeerlijk Berbice. De buitenplaats en haar bewoners* (Voorschoten 2014).
- Sloof, J.H.M., *Voorschotense verhalen. Tien pareltjes uit de vorige eeuw* (Leiden 2014).

Warmond

- Fannee, M., Bestond scheepswerf ‘De Leede’ al onder Karel V? In: *De Hekensluiter* 12/2 (2015) 6-13.
- Fannee, M., Het Hof van Warmond, te Delft. Een aanvulling op tlant te Waremunde. In: *De Hekensluiter* 12/1 (2015) 6-25.
- Noort, A. van, De beurzen van Woude en Warmond. In: *De Hekensluiter* 12/1 (2015) 36-52.
- Noort, A. van, *Pieter Geraedts sr. De kunstenaar die zichzelf bleef* (Warmond 2015).
- Noort, A. van, De geschiedenis van Klein-Leerust. In: *De Hekensluiter* 12/2 (2015) 32-39.
- Noort, A. van, Warmondse oorlogsslachtoffers herdacht. In: *De Hekensluiter* 12/1 (2015) 28-35.
- Olde Meierink, B. en T. Hermans, Oud-Alkemade in Warmond. Een reconstructie van de bouwgeschiedenis van een zeventiende-eeuws ‘kasteel’. In: *Kasteel & Buitenplaats* 17/49 (2015) 11-17.

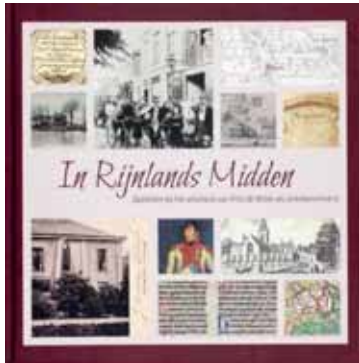
Zoeterwoude

Bruijn-Van der Salm, C. de (samenst.), *Begrafenisvereniging St. Barbara 1935–2015* (Zoeterwoude 2015).

Does, H. van der, Gelderswoude in oorlogstijd. In: *Suetan* 176 (2015) 33-34.

Hoeven, G. van der, Voetbalvereniging SJZ 70 jaar. In: *Suetan* 177 (2015) 49-53.

Versteegen, F., Oosthoek deel 1. De fabriek. In: *Suetan* 174 (2014) 89-95. Deel 2 Alles op een rij: *Idem* 175 (2015) 4-5. Deel 3 De huizen: *Idem* 176 (2015) 35-37. Deel 4 De jaren '40 en '50: *Idem* 177 (2015) 43-44. Deel 5 De Jaren '60 -'70: *Idem* 178 (2015) 69-71.

Overig regio

Amsterdam, H. van, *Herdenkingsboek 1940-1945. Sassenheim, Warmond, Voorhout* (Leiden 2015).

Riet, A. van 't en M. Rijkelijkuizen (red.), *In Rijnlands Midden. Opstellen bij het afscheid van Frits de Wilde als streekarchivaris* (Alphen aan den Rijn 2015).

Schevenhoven, P. (samenst. en red.), *Canon van Rijnland. Dertig momentopnamen van duizend jaar waterstaatsgeschiedenis* (Leiden 2015).

Schie, C. van, *Lief en leed rond de Hanepoel. Een kroniek van de familie Van Schie* (Noordwijk 2015).

Warmenhoven, J. e.a. (red.), *Ruimtelijke linten en clusters van bollenerfgoed in de Duin- en Bollenstreek* (Lisse 2010).

HVOL bedrijfsleden

Holdingmaatschappij
R.H. Breedveld B.V.

Coördesign

Alrijne Zorggroep

Museum Boerhaave

Breedveld Holding

Buik en Van der Horst, gerechtsdeurwaarders

De Clercq, advocaten en belastingadviseurs

Van Cleef Holding

De Leeuw Makelaardij bv

De Ruyter de Wildt en De Vroom, advocaten

EDUARD Leiden Concept Store

Griffioen Precious Presents vof

Geelkerken Linskens, advocaten

HBK, Belastingadviseurs & Accountants

Hoogheemraadschap van Rijnland

Glas- en Schilderwerken van Muiden bv

Stichting Pieterskerk Leiden

Prima Management

Rabobank Leiden-Katwijk

Regionaal Opleidingen Centrum Leiden (ROC)

Restaurant Engelbertha Hoeve bv

Museum Volkenkunde

Stichting Confessioneel Onderwijs Leiden

Studio Coördesign bv

Tandartsenpraktijk Zoeterwoudsesingel

Teekens Karstens, advocaten en notarissen

Van der Valk Hotel Leiden

Zorgverzekeraar Zorg en Zekerheid

Rabobank

Historische Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden: I.W.L. (Ingrid) Moerman (1999), J.C.H. (Hans) Blom (2014).
Leden van verdienste: L. (Leen) Barendregt (2003), R.E.O. (Rudi) Ekkart (1986),
C.W. (Willemijn) Fock (1988), R.C.J. (Rudi) van Maanen (2003), W. (Miep)
Smitsloo-de Graaff (2015), H.W. (Hendrik) van Soest (1991), L.J. (Liesbeth)
van Soest-Zuurdeeg (2007), R.J. (Rutger) Veldhuyzen van Zanten (2013),
E.T. (Ed) v.d. Vlist (2012).

Bestuur

L.M.M. (Rens) Heruer (2013), voorzitter
G.J.H.C. (Gerard) Kramer (2013), vicevoorzitter
A.J.B.M. (Adriaan) Brandenburg (2015), secretaris
V.M. (Victor) Wijnands (2010), penningmeester
W. (Wim) Bleijie (2015), lid
E.A.A.M. (Emil) Broesterhuizen (2014), lid
M. (Marjolein) Hettinga (2016), lid
T.H. (Tanneke) Schoonheim (2014), lid

Aanmelding van nieuwe leden, aanvraag oude jaarboekjes en alle overige correspondentie via secretariaat: A.J.B.M. (Adriaan) Brandenburg, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Contributie € 20,00 per jaar.
Lidmaatschap voor het leven € 500.
Bedrijfsleden € 250.

Bankrekening: NL74INGB0000175228
ANBI-nummer: 804311912
KvK-nummer: 40445843

Commissie voor de redactie van het *Leids Jaarboekje*

R.C.J. (Rudi) van Maanen, voorzitter
L.J. (Lenie) Witkam-van der Hoek, secretaris
C. (Cor) de Graaf, eindredacteur
J.F. (Jan) Dröge
J.J.M.P. (Jaak) Slangen
C. (Christiaan) Vogelaar

Commissie communicatie

T.H. (Tanneke) Schoonheim, voorzitter

Promotie

T.H. (Tanneke) Schoonheim
B.J.W.M. (Bart) Devilee
I. (Ingrid) Engel
E.R. (Enny) Gibbels
M. (Mariska) Krikken
H. (Hetty) Veldhuyzen van Zanten
R.J. (Rutger) Veldhuyzen van Zanten
E.W. (Elly) Wolters-Brandt
M.C. (Thijs) Wolters

Oud Leiden Nieuws en nieuwsbrief

T.H. (Tanneke) Schoonheim
A. (Bram) van Leeuwen

Website en social media

M. (Marjolein) Hettinga, coördinator algemeen
D.F.J.M. (Debbie) van Steenpaal, coördinator website
J. (Jeroen) Bruin, webmaster/technisch beheer
A. (Albert) de Vries, agendabeheer

Commissie excursies

R.M. (Robert) Smit, voorzitter
I. (Ingrid) Engel, penningmeester
W. (Wim) Dool
K.M.J. (Kirsten) Micog
Th. (Thea) Pieterse
E. (Erika) Steenbergen
R. (Renate) van Zalen

Commissie Beeldbank (coördinatiegroep)

J. (Joop) Heuzen, voorzitter/coördinator
A. (Andries) Kroon, secretaris/penningmeester
H. (Hans) van Ulden, secretaris/externe contacten
W. (Wim) Stol, collectiebeheer
A. (Arnold) Belt, coördinator scannen
K. (Kees) van der Laken, coördinator beeldbewerking
H. (Henk) van der Sterre, coördinator beschrijven
P. (Peter) Nederpel, technisch beheer

Commissie historisch karakter van de stad

G.J.H.C. (Gerard) Kramer, voorzitter
R. (Reinoud) Boter
P. (Paulina) Buring
D. (Dirk) Halfwerk
R.K. (Rob) Onel

Commissie niet-beschermd erfgoed

A. (Arie) de Jong, voorzitter
W. (Wouter) Fokkinga
D. (Dirk) Halfwerk
P.A.W. (Peter) Lamboo
B. (Bob) Oudshoorn
C. (Cor) Smit
B. (Boudewijn) Veldman (adviseur)
E. (Evelyne) Verheggen

Werkgroep monumentale kunst wederopbouwperiode

J.J.M. (Jos) Hooghuis, voorzitter

H. Th. (Hendrik) van Asselt

P. (Paulina) Buring

P.A.W. (Peter) Lamboo

N. (Nick) Oudshoorn

Werkgroep geveltekens

A.C. (Alexander) Geertsema, voorzitter

Commissie Dirk van Eck (sociale en economische geschiedenis)

W. (Wim) Bleijie, contactpersoon

Commissie Jan van Hout (archiefonderzoek)

W. (Wim) Bleijie, voorzitter

Commissie Oud Leidenprijs

J.C.H. (Hans) Blom, voorzitter

A.J.B.M. (Adriaan) Brandenburg

M. (Marjolein) Hettinga

Vertegenwoordigers in diverse organisaties

Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: L. (Leen) Barendregt

Stichting Molen de Put: L. (Leen) Barendregt

Stichting Historisch Leiden: L.M.M. (Rens) Heruer

Erfgoedkoepel: L.M.M. (Rens) Heruer en G.J.H.C (Gerard) Kramer

Inhoud

Voorwoord	5
In Memoriam Pieter Obbema	6
Diesrede 2015	
Elias van der Plicht, <i>Dominee in oorlogstijd, Wilhelm Theodor Boissevain en de Leidse hervormde predikanten</i>	12
Elizabeth den Hartog, <i>Elia in de woestijn, een bijzonder fragment uit de Hooglandse Kerk</i>	31
Joke Reichardt, –‘tot sinen live ende tot sijns wijs’, <i>Lijfrenten in de vijftiende-eeuwse kerkrekeningen van de Pieterskerk te Leiden</i>	41
Karel Bostoën, <i>Jan van Houts ambteloze jaren (1569-1573) te Zoutleeuw</i>	62
Paul L. Nève, <i>Een blik op Jan van Hout als notaris te Leiden (1573-1609)</i>	85
Johan Koppenol, <i>Rederijker ontmaskerd</i>	108
Dennis de Kool, <i>Jan Baptist Xavery en zijn beeldhouwwerken in Leiden</i>	114
P.S.C. van der Plas, <i>Waar stond de elfde-eeuwse kerk van Esselijkerwoude?</i>	135
C. Boschma, <i>Käte Neumann en haar correspondentie met de zoöloog dr. H. Boschma tussen 1929 en 1940</i>	155
Jaaroverzichten	
<i>Kroniek van Leiden over 2015</i>	172
<i>Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2015</i>	191
<i>Bibliografie van Leiden en omgeving over 2015</i>	211
Historische Vereniging Oud Leiden	
<i>Bedrijfsleden</i>	218
<i>Bestuur en commissies</i>	219

CHRISTINE VAN DER VEN – NAUTILUS